

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

mitoloji ile inanc arasında

Sinai Güneş

etüt yayınları : 5

Toplum : 2

© Etüt Yayınları, Şinasi GÜNDÜZ, 1998

1.Basım : Kasım 1998

Yayın Editörü

Cengiz BATUK

Dizgi, Mizampaj ve Kapak

Etüt Basın Yayın ve İletişim

Tel&Fax: 0 362 432 20 31

Baskı - Cilt

Otak Form-Ofset

Basım San. ve Tic. A.Ş.

Tel: 0 362 266 78 00 – 4 hat

Fax: 0 362 266 78 04

Samsun, Kasım, 1998

ISBN: 975-8217-04-6

etüt yayınları

Pazar Mah. Pazar Camii Sok. No : 9

Tel : 0 362 420 05 70 / 432 20 31

Fax: 0 362 432 20 31

55020 SAMSUN

MİTOLOJİ İLE İNANÇ ARASINDA

-ortadoğu dinsel gelenekleri üzerine yazılar-

Şinasi GÜNDÜZ

etüt yayınları

Sinasi GÜNDÜZ :

1960'ta Hekimhan'da doğdu. 1984'te Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezuniyeti sonrası Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi anabilim dalında çalışmaya başladı. 1988-1991 arasında Lisansüstü çalışmalarını İngiltere'nin Durham Üniversitesi School of Oriental Studies ile Manchester Victoria Üniversitesi Department of Middle Easter Studies'te yaptı. 1991'de PhD unvanını aldı. Doktora çalışması 1994 yılında *The Knowledge of Life* üst başlığıyla Oxford University Press tarafından basıldı. Ayrıca aynı çalışma, 1996'da Sa'dî al-Sa'dî tarafından *Ma'rifetü'l-Hayat* başlığıyla Arapçaya çevrilerek İsveç'te yayınlandı. Aynı zamanda *Tezkire* dergisinde de yazıları yayınlanan Gündüz'ün diğer çalışmaları arasında *Sâbiûler Son Gnostikler* (Vadi, Ankara 1995), *Dinlerde Yükseliş Motifleri* (E. Sarıkcıoğlu ve Y. Ünal ile birlikte, Vadi, Ankara 1995), *Diñ ve İnanç Sözlüğü* (Vadi, Ankara 1998) sayılabilir. Gündüz, halen Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde **Dinler Tarihi Doçenti** olarak çalışmaktadır..

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar	8
Önsöz.....	9
I. İnsanlığın Din Tecrübesi ve İnancın Önemi Üzerine	11
1. Dinden Ne Anlıyoruz.....	11
2. İnsan Yaşamında Üstün Gücün/Güçlerin Vazgeçilmez Yeri.....	15
3- Aşkın Bir Varlığa İnanç Bir İhtiyaç mı?	22
4- Kutsalı, Bilinmeyeni ve Geleceği Algılama/Anlat-ma Biçimi Olarak Mitoslar	25
5- İnanca Yöneliş: Günümüz Realitesi	35
II. Senkretizm ve İslâm Düşüncesinin Teşekkül Döneminde Gnostik Geleneğin Yeri.....	39
1. Senkretizm ve Senkretist Akımlar	39
2. İslâm Düşüncesinin Yapısı Ve Gelişimi.....	43
3. Gnostisizm ve İslâm Düşüncesinin Teşekkül Döneminde Gnostisizmin Etkileri	46
III. Cahiliye Dönemi Arap Politeizmine Nebatilerin Etkisi	53
1- Paganizm ve Politeizmi Hicaz Bölgesine Soka Kışı Amr İbn Luhayy mı?.....	53
2. Arap Politeizmi ve Paganizmi	57
a. Putçuluk	57
b. Kült Merkezleri Beytler.....	59
c. Yıldız ve Gezegen Kültü.....	60
d. İkinci Dereceden Tanrısal Varlıklar	61
3. Nebatiler ve Nebat Dininin Cahiliye Dönemi Arap Dini ile İlişkisi	67
a. Nebat Tanrıları Panteonu	70
i. Üstün Varlık İnancı: Düşara Kültü	70
ii. İkinci Dereceden Tanrısal Varlıklar	73
b. Tanrı Tasvirleri.....	77
c. Kült Merkezleri.....	79

IV. İslâm'da Öteki'nin Bilimi Kur'an'ın <i>Nasârâ</i> Terimine Etimolojik ve Tarihsel Bir Yaklaşım.....	81
1. Nasârâ Terimine İlişkin Çeşitli Spekülasyonlar	81
2. Nasârâ Terimiyle İlişkili Tarihsel Akım ve Hareketler.....	83
a- Yahudi Heresisi ve Heterodoksisi	83
b- Heteredoks Nasuralar Ekolü.....	85
c- Nâzırfler ve Nasuralar	87
3. Hz. İsa ve Nasuraizm Akımı	91
4 Sonuç.....	99
V. Kur'andaki Sâbiîlerin Kimliği Üzerine Bir Tahlil ve Değerlendirme.....	101
1. Sâbiî Terimi	103
2. Sâbiîlerin Kimliği Konusunda Kaynakların Tahlili.....	107
a. İlk Dönem İslami Kaynaklar.....	110
b. Harrânîlerin sahneye çıkışı ve spekülasyonların başlangıcı.....	117
c. Sonraki Dönem kaynaklar	122
3. Sonuç.....	130
VI. Ay Tanrısı Sin Şehri : Harran Tarihsel Bir Bakış	133
1. Bir Yerleşim Merkezi Olarak Harran	136
2. Antik Dönemde Harran	139
3. Düşüş ve Yıkılış Dönemi.....	149
VII. Harrânîlerde Peygamberlik Ve “Harranlı Bâbâ”	165
1.Harrânîler	166
a. Harran Panteonu, Yıldız ve Gezegen Kültü	167
b. Harrânîlerde Monoteist Yaklaşımlar	169
2. Harrânîlerde Peygamberlik	170
a. Hermes Kültü.....	170
b. Diğer Peygamberler	172
c. Harranlı Bâbâ ve Bâbâ'nın Kitabı.....	175
3. Bâbâ'nın Kitabı (Metin).....	182

VIII. Nag Hammadi Literatürü ve “Adem’in Vahyi”	187
1. Nag Hammadi Literatürü.....	187
2. Nag Hammadi Literatürü’nü Oluşturan Kitaplar.....	195
3. Adem’in Vahyi	204
(Genel bir değerlendirme ve metin).....	204
Adem’in Vahyi (Metin).....	214
 IX. Arkeolojik Bulgular Işığında 2. Yüzyıl Sumatar Mar Alahe Kütü	223
Bibliyografya.....	237
İndeks	245

KISALTMALAR

age	adı geçen eser
AS	Anatolian Studies
AÜİFD	Ank Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
bkz.	bakınız
BSOAS	Bulletin of the School of Oriental and African Studies
c.	Cilt
çev.	çeviren
d.	doğumu
ER	Encyclopaedie of Religion (ed. M.Eliade)
ERE	Encyclopaedia of Religions and Ethics (ed. J. Hastings)
h.	hicri
Hist. Rel.	History of Religions
HUCA	Hebrew Union College Annual
JA	Journal Asiatique
JAOS	Journal of the American Oriental Society
JEOL	Jaarbericht ex Oriente Lux
JRAS	Journal of Royal asiatic Society
JSS	Journal of Semitic Studies
krş.	karşılaştırmaz
OMÜİFD	Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
s./ss.	sayfa/sayfalar
TDVİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
t.y.	tarih yok
v.	vefatı
vd.	ve devamı
ZDMG	Zeitschrift der Deutschen Morenländischen Gesellschaft

ÖNSÖZ

Tarih boyu medeniyetler beşiği olan Ortadoğu, aynı zamanda sayısız denebilecek oranda inanç sistemini bağrından çıkarmış olan bir bölgedir. Günümüzde olduğu gibi geçmişte de birçok inanç sistemi bu bölgede yan yana varlığını sürdürmüştür, bölgenin kültürel yapısına katkı sağlamıştır. Tevhidden şirke, monoteizmden politeizme kadar çeşitli karakteristik özelliklere sahip olan ve varlıklarını günümüze kadar sürdüren ya da tarihsel süreç içerisinde zamanla yok olan bu inanç sistemleri, tarih boyu Ortadoğu halklarının yaşamlarını yönlendirmiş, insanların duygu, düşünce ve davranışlarına yön vermiştir.

Hristiyanlıktan Sâbiîliğe, cahiliye dönemi Arap dininden Harranîliğe kadar çeşitli Ortadoğu dinsel geleneklerine ilişkin muhtelif konuları ele alan bu eser, çeşitli çalışmalarımın oluştuğu bir derleme mahiyetindedir. Eserin bölümlerini oluşturan dokuz çalışmadan, *İnsanlığın Din Tecrübesi ve İnancın Önemi Üzerine* ile *Senkretizm ve İslâm Düşüncesinin Teşekkülü Döneminde Gnostik Gelenegin Yeri* başlıklı ilk ikisi haricinde diğerleri daha önceden şu kaynaklarda yayınlanmıştır: “Cahiliye dönemi Arap politeizmine Nebatilerin etkileri”, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, Ankara (1998). “İslam’da Öteki’nin Bilimi: Kur’an’ın nasara terimine etimolojik ve tarihsel bir yaklaşım”, *Tezkire*, 9-10, Güz 1994-Kış 1995. “Kur’an’daki Sâbiîlerin kimliği üzerine bir tahlil ve değerlendirme”, *Türkiye I. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (24-25 Eylül 1992)*, Samsun (1992). “Ay tanrısı Sin şehri: Harran. Tarihsel bir bakış”, *İnsan Bilimleri Araştırmaları*.

Yeni Harran Çevresi, 9-10, 1995. “Harranîlerde peygamberlik ve ‘Harranlı Bâbâ’”, *İnsan Bilimleri Araştırmaları. Yeni Harran Çevresi*, 7-8, 1994. “Nag Hammadi Literatürü ve ‘Adem’in Vahyi’”, *OMÜ-İFD*, 7, 1993. “Arkeolojik bulgular ışığında 2. yüzyıl Sumatar mar alahe kültü”, *OMÜİFD*, 6, 1992. Ancak halihazırda yayınlanmış olan bu çalışmalar tekrar gözden geçirilerek yer yer bazı ilave ve değişiklikler yapılmak suretiyle bu esere alınmıştır.

En kadiminden en yenisine en iptidaisinden en mükemmeline kadar bütün inanç sistemlerinin insanlık tarihinde önemli bir yeri olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Dolayısıyla insanı tanımanın, insanlık tarihini doğru algılayıp yorumlamanın önemli temel unsurlarından birisi, tarih boyu insanın temsil ettiği inanç sistemlerinin bilinip anlaşılmasıdır. İçinde yaşadığımız bölge insanların kültürel yapısının tahlininde, Ortadoğu insanının duygu, düşünce ve tavırlarıyla gelenek ve göreneklerinin daha iyi anlaşılmasında bu eserin de bir katkı sağlayacağını umuyorum.

Şinasi GÜNDÜZ

Eylül 1998, Samsun

İnsanlığın Din Tecrübesi ve İnancın Önemi Üzerine

İnsanlık tarihi kadar eski bir tarihe sahip olan dinin ne olduğu ve insanlık tarihindeki rolü öteden beri tartışıl原因en bir konu olmuştur. Din nedir? İnsan yaşamındaki belirli birtakım inançları ve davranış biçimlerini disiplinize eden bir sistem mi yoksa insanın “bilinmeyenle” kurmaya çalıştığı bir ilişki mi? Ya da din insan yaşamının tüm alanlarını kapsayan bir kurum mu? Bunlar değilse ne? Benzeri soruları dinin insanla ilişkisi açısından da sormak mümkündür. Din denilince günümüz insanının öncelikle aklına gelen tanrı, kutsal, aşkınlık, kurtuluş ve benzeri kavramlar insan yaşamının vazgeçilmez değerleri midir? Dindışılık neyi ifade ediyor, dinsiz insan olabilir mi?

1. Dinden Ne Anlıyoruz

Ünlü dinler tarihçisi Ninian Smart’ın haklı olarak vurguladığı gibi, “insanlık tarihini ve yaşamını anlamak için dini anlamak gerekir”¹ Bununla birlikte dinin nasıl anlaşılması konusunda öteden beri çeşitli görüş ayrılıkları mevcuttur. Bu durum, dinin ne olduğuylla ilgili insanların zihinlerine yer etmiş olan geleneksel düşünce kalıpları kadar,

¹ Smart, N., *The Religious Experience of Mankind*, Collins New York (1969), s.11.

-yine Smart'ın ifadesiyle- insanlık tarihiyle iç içe olan dinin kompleks yapısından kaynaklanmaktadır.

Genellikle günümüz düşüncesine hakim olan yaygın kanaat, dinin, “insanın tanrı, metafizik alem ya da kutsala yönelik duygu, düşünce ve davranışlarını ifade eden sistem” olduğu yönündedir. Batıda, Aydınlanma döneminden itibaren çeşitli din bilimleri teorisyenlerince tarif edilen *religio* ya da *religion* terimlerinin karşılığı olan bu tarif, din kavramını niteleme konusunda yerinde bir ifadeyle “efradımı câmî ağyarmı mânî” bir tarif değildir. Öncelikle dinin “ne”liğine ilişkin bu tarifi, Batı kültür dünyasında, insanlığın tanrı, ahiret, metafizik alem ve kutsala yönelik kült ve ritüellerinden oluşan sistemleri ifade etme açısından yapıldığını vurgulamakta yarar var. Çeşitli Batılı bilim adamları dini (religion) tarif ederken örnek olarak ele aldıkları dinsel sistemler ve ilgilendikleri bilim dalları doğrultusunda bir din tanımlaması yapmışlardır. Ayrıca yaptıkları tanımlamalarda içinde bulundukları toplumun temsil ettiği dinsel geleneğin karakteristik özellikleri de önemli rol oynamıştır. Bu çerçevede din tarifinde kimi bilim adamları tanrı kavramını, kimi ruhsal tecrübeyi, kimi aşkınlıkla ilişkiyi, kimi araştırmacılar da tapınma ve inancı ön plana çıkarmaktadırlar. Bütün bu din tanımlamalarında, tarih boyunca tüm insanlığın temsil ettiği dinsel yapıyı kapsayıcı bir yaklaşımdan ziyade sınırlı bir din tarifinin ön plana çıkarıldığı görülmektedir.

İçinde yaşadığımız toplumda da din kavramına yüklenen anlam, dinin ne olduğuna ilişkin Batıda yapılan sınırlı din tanımlamalarıyla genellikle paralellik arz etmektedir. Bu konuda yaygın olarak düşünülen şey, dinin insanın belirli inançlarını ve davranışlarını ifade eden kutsal, ulvî bir kurum olduğu yönündedir. Dolayısıyla insanın metafizik ya da aşkın aleme yönelik olmayan değerleri, düşünceleri ya da buna dayalı tavır ve davranışları din kapsamının dışında tutulmaktadır. Bu doğrultuda, Kur'an'daki bir ayetin yorumuyla ilişkili olarak “kafirin dininin” olup olamayacağını sorgulayan bir ilahiyatçının, dinin kutsal bir kurum olduğunu dolayısıyla kafirin dininden bahsetmenin doğru olmayacağını ve bu durumda kafirin olsa olsa bir yolunun olduğundan bahsedilebileceğini söylemesi ilginç bir örnektir.²

Ancak yapılan bu tariflerin, dinler tarihinin konusuna giren her yüzünde gelmiş geçmiş tüm dinsel gelenekleri kapsamı içerisine alma

² Bkz. Bayraklı, B., “İslam ve Millet Kavramı”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2, 1995, ss.105-106.

konusunda yetersiz olduğu görülmektedir. Zira dinler tarihinde tanrı ya da aşkın varlık düşüncesini tamamıyla dışlayan dinlerin varlığı bilindiği gibi, metafizik alemin ve ahiret düşüncesinin varlığını reddeden ve materyalistik bir görüntüyü ön plana çıkaran dinler de vardır. Nitekim bu nedenle günümüzde Ninian Smart gibi çeşitli bilim adamları, dinin ne olduğu konusundaki geleneksel batı kaynaklı tanımlamaların yetersizliğini vurgulamakta ve daha kapsamlı bir din tarifine ihtiyaç duyulduğunun altını çizmektedirler.³

Gerek günümüzde gerekse başlangıcından itibaren tarihi süreç içerisinde, insanlığın din tecrübesini tanımlayabilecek kapsamlı bir din tarifi, insanla temsil ettiği dinsel gelenek arasındaki üç önemli ilişkiyi ifade edecek yapıda olmalıdır. Öncelikle her dinsel gelenekte o geleceğe bağlı olan kişinin duygularını, düşüncelerini yönlendiren ve belirli şeylerin varlığına ya da yokluğuna, doğruluğuna ya da yanlışlığına kişinin inancını ifade eden bir yapı vardır. İnancı, yalnızca bazı metafizik ya da aşkın varlıkların var olduğunu kabullenmeyle sınırlamak doğru değildir. Zira metafizik ya da aşkın aleme yönelik bir varlığın (veya varlıkların) varlığını kabullenme kadar bunların yokluğunu kabullenme de bir inançtır. Örneğin; İslamda Allah'a inanç, Allah'tan başka hiçbir üstün gücün var olmadığına inancı da içermektedir. Aynı şekilde herhangi bir tanrısal varlığın olmadığı inancı, erken dönem Budizminin temel karakteristiklerinden birisidir. Yine, insanın içinde yaşadığı aleme ve hayata ilişkin doğru ya da yanlış şeklindeki değerlendirmeleri de inanç kapsamındadır. Ayrıca her dinsel gelenek muhatap aldığı insanın tavır ve davranışlarını düzenleme, kişinin yaşamını bir düzene sokma hedefini taşır. Bu doğrultuda insanlar, inanç ve düşünceleri ya da doğru ve yanlış ilişkine değerlendirmeleri çerçevesinde kişisel tavır ve davranışlarını belirleme yoluna giderler. Son olarak dinsel gelenekler, bağlı olan kişi ya da kişilerin diğer insanlarla ve toplumla olan ilişkilerini düzenlemeleri konusundaki tutum ve davranışlarını belirlerler. Böylelikle kişi, gerek etrafındaki insanlarla ve toplumsal yapıyla olan ilişkilerini gerekse sosyal kurumlarını inanç ve düşünceleri, tavır ve davranış kalıpları doğrultusunda belirler.

İnsanlığın yaşadığı ve yaşamakta olduğu din tecrübesiyle ilişkili olarak değindiğimiz bu hususlar doğrultusunda dinin; (i) insanın düşünce ve inanca dayalı değerlendirmelerini içeren zihinsel fonksiyon-

³ Bkz. Smart, N., *The World's Religions*, Cambridge University Press (1989), ss.10-11.

larını, (ii) her türlü tavır ve davranışlarını ve (iii) insanın diğer insanlarla ilişkilerini ve kurumsal yönünü ifade eden sosyal yapısını belirleyen ve disiplin altına alan bir sistem olduğu söylenebilir. Bu şekilde yapılan genel bir din tanımı, insanlığın temsil ettiği tüm dinsel gelenekleri kapsayıcı bir tanımlamadır. Dinin bu genel tanımı, yalnızca düşünce sisteminde tanrı/tanrılar, metafizik varlıklar veya ahiret gibi değerlere yer veren sistemleri değil, aynı zamanda insana belirli bir düşünce ve yaşam tarzı sunan her geleneği kapsamı içerisine alan bir tanımdır.

Öte yandan dilimizde -tıpkı din teriminin Batı dillerindeki karşılığı olarak kullanılan religio ya da religion terimlerine yüklenen sınırlı anlamlarda olduğu gibi- genel olarak belirli inanç sistemlerini ifade etme doğrultusunda sınırlı bir anlamda kullandığımız din terimine, İslami literatürde (özellikle Kur'an'da) kullandığımızdan farklı bir anlam yüklendiği dikkat çekicidir. İslamın temel kaynağı olan Kur'an'da din terimine yüklenen anlamlara dikkat edildiğinde, Arapça bir terim olan din'in "yol, hayat tarzı, hesap günü, kanun, hüküm" ve benzeri anlamlarda kullanıldığı görülür. Kur'an'a göre din, insanın her türlü inancını, düşüncesini, tavır ve davranışlarını ifade eden, insanın yaşam tarzı ya da yaşamında izlediği yoldur. Bu bağlamda Kur'an dinleri iki kategoride toplar. Bunlardan ilki Allah'ın insanlar için seçtiği, uygun gördüğü din olan İslam, yani yaşam tarzında yalnızca Allah'a teslimiyet ve itaati esas alma yoludur. Diğeri ise insanın bunun dışında izlediği yollardır. Kur'an'da Allah, kişinin "Allah katında geçerli din" olarak nitelenen İslamdan başka bir din (hayat tarzı) benimsemesinin Allah tarafından uygun görülmediğini, zira ancak Allah'ın dininin insanı kurtuluşa götüreceğini ifade etmektedir (Ali İmran 19, 83, Maide 3).

Açıkça görüleceği gibi Kur'an'da, yalnızca belirli inançları ve davranış kalıplarını içermeye yönelik, günümüz sınırlı din düşüncesi-ne yer verilmemekte; bunun yerine dinin, insanın bütün yaşamında takip ettiği temel yol, hayat tarzı şeklinde değerlendirildiği görülmektedir. Nitekim erken dönem İslami yazarlar da eserlerinde dini, Kur'an'daki kullanımına uygun şekilde kullanmakta ve insanın düşünsel olduğu kadar bireysel ve sosyal yaşamını tanzim eden her tür hayat anlayışını din olarak ele alıp değerlendirmektedirler. Başta *milel nihâl* türü eserler kaleme alan yazarlar olmak üzere, dinler tarihine ilişkin eser veren tüm İslam alimlerinin çalışmalarında insanın düşünce ve inanç sistemini ve her türlü tavır ve davranış kalıplarını belirleyen tüm

yaşam modelleri birer dinsel gelenek olarak incelenmektedir. Abdulkahir el-Bağdâdî'nin, *el-fark beyne 'l-fırâk* başlıklı çalışması buna bir örnek olarak verilebilir.

Dikkat edileceği gibi, yukarıda insanlığın gelmiş geçmiş din tecrübesine yönelik yaptığımız genel kapsayıcı tanımlama, gerek Kur'an'da gerekse diğer İslami kaynaklarda dinin ne'liğine ilişkin gözlemlenen yaklaşım tarzına paraleldir. Dolayısıyla gerek Kur'an'dan hareketle gerekse insanlığın tarih boyunca temsil etmiş olduğu din tecrübesinin genel karakteristiklerinden hareketle dini, genel kapsayıcı bir nitelemeyle her yönden insan yaşamını disiplin altına alıp düzenlemeye çalışan *hayat tarzı* şeklinde ifade etmek doğru bir tanımlama olacaktır. Aksi halde dinle ilgili Batıdaki tarzda yapılacak olan sınırlı tanımlamalar, ne Kur'an'daki din kavramına ne de dinin ne'liğine ilişkin genel dinler tarihi bilgilerimizden edindiğimiz bilgilere uygun olacaktır.

2. İnsan Yaşamında Üstün Gücün/Güçlerin Vazgeçilmez Yeri

İnsanlık tarihine ilişkin bilinen en erken dönemden günümüze kadar yaşayan insanlar üzerinde yapılan çalışmalarda, tarih boyunca insanların yaşamlarında çeşitli üstün güç ya da güçlere yer verdikleri, inançlarını, düşüncelerini, tavır ve davranışlarını bu üstün güç/güçler doğrultusunda belirledikleri görülmektedir. Yaşamın ayrılmaz bir parçası olarak, insan hayatının her safhasında önemli rol oynayan bu üstün güç/güçler, tecrübe dünyasının dışında olan metafizik yapıya sahip aşkın bir varlık ya da varlıklar olabileceği gibi, insanın içerisinde yaşadığı doğal ve sosyal çevreden kaynaklanan herhangi bir değer de olabilir.

İnsan yaşamında yer verilen metafizik üstün güç ya da güçler; tanrı veya tanrılar, ruhsal varlıklar veya benzeri doğaüstü unsurlarla ilişkili olabileceği gibi, tanrısal güce sahip bir evrensel sistem (Yin-Yang prensibi, Karma doktrini gibi) de olabilir. Böylesi üstün güçlerin temel özelliği, insanın tecrübe dünyasının dışında aşkın bir niteliğe sahip olmalarıdır. Buna karşın insanın doğal çevresiyle ilişkili olan insan yaşamına egemen olan üstün güçler ise insanın tecrübe dünyasının içerisinde yer alırlar. Bu çerçevede insanlar egolarını, herhangi bir sosyal grubu, toplumu, ailelerini, etrafındaki diğer insanları, parayı, malı, cinselliği, görev ve makam tutkusunu, menfaat ve çıkarlarını ya da

benzeri şeyleri üstün güç olarak kabul edip, yaşamlarını bu çerçevede oluşturabilirler. Bu arada insanlık tarihinde, doğaüstü aşkın bir güce inanmayı tamamıyla dışlayarak yaşamında üstün güç olarak yalnızca tecrübe dünyasına ilişkin unsurlara yer veren insanların sayısı tarih boyunca küçük bir azınlık olmaktan öteye gitmemiştir. Bir başka ifadeyle materyalizmi, düşüncelerini ve davranış kalıplarını belirleyen bir hayat tarzı, bir din olarak kabul eden ve yaşamlarında yalnızca materyalist çerçevedeki üstün güçlere (madde ve maddi olan çeşitli unsurlara) yer veren insanlar her zaman küçük bir marjinal grup olmaktan öteye gitmemişlerdir.

Genellikle insanlar yaşamlarında birçok üstün güçler kabul etmişlerdir. Hem çeşitli metafizik değerler hem de -başta kişinin benliği ya da egosu ve menfaatleri olmak üzere- çeşitli tecrübe dünyasına ilişkin unsurlar üstün güç olarak kabul edilmiştir. Burada, tarih boyunca İslamın insanlara yönelik temel öğretisinin neden “Allah’ın tek ilah olarak kabul edilmesi” mesajı olduğunu düşünmekte fayda var. Baştan sona Kur’an muhtevasına dikkat edildiğinde, Kur’an’da Allah’ın var olduğuna insanların inanmaları yönünde fazla bir vurgunun olmadığı, ancak daha ziyade Allah’ın tek ilah ya da tek üstün güç olarak kabul edilmesi gerektiğinin vurgulandığı görülür. Kur’an’ın temasını oluşturan mesaj, Allah’ın tek ilah olarak kabul edilmesi ve bu konuda ona hiçbir şeyin denk tutulmamasıdır. Kur’an’daki anlamıyla ilah terimi ise kısaca “egemen olan üstün güç” demektir. Kur’an, insanlarca Allah’ın dışında ya da Allah’la birlikte başka unsurların da üstün güç edinilmesini uygun görmez ve insanın yaşamında yalnızca Allah’ı ilah olarak kabul etmesini ister. Esasen bu bağlamda Müslüman, yalnızca Allah’ı üstün güç olarak kabul eden, buna “teslim olan” kişi anlamına gelmektedir. Diğer taraftan Kur’an, insanların çoğunluğunun Allah’la birlikte başka şeyleri de (hevâ ve heveslerini, çıkar ve menfaatlerini ve benzeri şeyleri) üstün güç olarak kabul eden müşrikler ve inkarcılardan olduğunun da altını çizer; baştan sona ifadelerinde şirke ve küfre karşı mücadele eder.

Kur’an’ın ifadelerinden de anlaşıldığı gibi tarih boyu insanlar genellikle metafizik değerlere (özellikle tanrı düşüncesine) yaşamlarında yer vermişler, ancak Kur’an’ın vurguladığı tarzda bir din anlayışına sahip olmamışlardır.

Tarih boyu insanın yaşamında yer verdiği üstün güç yada güçlere ve bu üstün güçlerle insanın ilişkisine dikkat ettiğimizde, her dönemde gerek insanın kabullendiği üstün güçlerin gerekse üstün güçlere yöne-

lik insan davranışlarının genel karakteristikler itibarıyla hep aynı olduğunu, fazlaca bir değişikliğin söz konusu olmadığını görürüz. Yaşamlarında Allah inancına dayalı Tevhid düşüncesine yer vermeyen insanlar, ya insanın doğal ve sosyal çevreye yönelik duygu ve düşüncelerinin metafizik bir çerçeveye büründürülmüş hali olan aşk tanrıları, güç ve kuvvet tanrıları, savaş ve barış tanrıları, iyilik ve kötülük tanrıları, hastalık ve sağlık tanrıları, şehvet tanrıları ve benzeri üstün güçleri, ya da bizzat korku, ümit, arzu, istek ve ihtiras gibi duyguların kendisini, tarih boyu yaşamlarının vazgeçilmez değerleri haline getirmişlerdir. Günümüz dünyasıyla bundan iki ya da dört bin yıl öncesini bu açıdan karşılaştırmak ilginç olabilir. Örneğin günümüzden binlerce yıl önce insanların maddi güç ve kuvvet, servet, güzellik, cazibe, şehvet, otorite, verimlilik, bereket, sağlık, iyilik, kötülük ve benzeri niteliklerle özdeşleşmiş yüzlerce hatta binlerce üstün güce yaşamlarında yer verdikleri, düşünce, tavır ve davranışlarının merkezine bu güçleri oturttukları bilinmektedir. Dinler tarihi bunun sayısız örnekleriyle doludur. Binlerce yıl önceki atalarımızın yaşamlarının vazgeçilmezleri olan bu üstün güçlerin mutlaka metafizik varlıklar olarak algılandığını düşünmemiz için bir neden yok. Zira, bu üstün güçler tecrübe dünyasının ötesinde kabul edilen metafizik varlıklar olabileceği gibi, krallar, kraliçeler, sanatçılar, zenginler, güçlü kuvvetli kişiler, büyücü ve sihirbazlar ve benzeri şahıslar da olabilirler; bunlarla -duygusal ilişkiler de dahil- çıkar ilişkisine giren insanlar bu kişileri bunlar yaşarken ya da öldükten sonra ilahlaştırmış, bunlara tazim etmişlerdir. Örneğin biz tarihte Ortadoğu'nun Asur-Babillilerden Eski Mısır ve Yunanlılara kadar hemen hemen bütün halklarının otoriteyi elinde bulunduran kral ve krallarını tanrılaştırdıklarını, zira sahip olunan gücün "tanrısal bir nitelik" olarak kabul edildiğini ve bunu elinde bulundurma yetkisinin tanrısal varlıklara ait olduğuna inanıldığını biliyoruz. Nitekim bu nedenle ilk dönem Hristiyan düşüncesinde de krallarla tanrı aynı kefeye konmakta ve krala her halükarda mutlak itaat emredilmektedir. Hristiyanlığın teorisyonu Pavlus, bu doğrultuda yeryüzünde tanrıdan kaynaklanmayan hiçbir yönetimin olmadığını, krala isyanın tanrıya isyan anlamına geleceğini söylemektedir.⁴ Yine biz, Eski Mısır'da MÖ üçüncü bin yılda yaşayan İmhotep gibi bazı sanatçıların tanrılaştırıldığını, Eski Yunan'da birçok güzel kadının ve milli kahramanın Zeus ve

⁴ "Herkes altında bulunduğu yönetime boyun eğsin. Çünkü tanrıdan olmayan yönetim yoktur. Var olanlar tanrı tarafından kurulmuştur. Bu nedenle yönetime karşı direnen tanrının düzenlediğine karşı gelmiş olur" Romalıları 13:1-2.

benzeri Olympus tanrılarıyla ilişkilendirilerek tanrılar panteonuna dahil edildiğini bilmekteyiz.

İnsanlar gerek doğaüstü niteliğe sahip tanrı ve tanrıçalar gerekse kral-tanrı, kahraman-tanrı, güzel-tanrı ve benzeri üstün güçlere tazim etme doğrultusunda yaşamlarına yön vermiş, kural, adet ve geleneklerini bu çerçevede şekillendirmişlerdir. İnanıp bağlandıkları ya da kötülüğünden emniyette olmaya çalıştıkları üstün güçlere tazim açısından tören ve bayramlar ihdas etmişler, tapınaklar, kuleler ve güçlü insan tanrıların ikametgahı ya da mezarı olarak kullanılan görkemli saraylar ve piramitler yapmışlar, zaman zaman kendilerini tamamıyla tapmaklara adanmışlar, hatta bazen tanrıyı memnun etmek için kendilerini canlı kurban olarak sunmuşlardır. Antik dönemin aşk, ihtiras, kıskançlık ve verimlilik sembolü tanrıça Atargatis uğruna kendisini ya da erkek çocuklarını hadım etmekten kaçınmayan Edessa (Urfa) halkının, kendilerini cinsellik tanrısına ve bu tanrının yeryüzündeki vekili olarak görülen kraliyet hanedanına adayan İnkaların meşhur *Güneş Bakireleri*'nin ve tanrıça İştâr'ın Mezopotamya'daki temel kült merkezi olan Uruk'ta (Erech), tanrıçaya bir takdim olmak üzere yapılan seks törenlerine kendilerini adayan Eski Babilli kadınların bu davranışları, günümüzden binlerce yıl öncesi insan yaşamında yönlendirici bir yere sahip olan üstün güçlere ilişkin insanların tavır ve davranışlarına bir iki örnek olarak verilebilir.

Günümüze geldiğimizde, günümüzde de kabul edilen üstün güçler ve bunlara yönelik insan davranışlarının fazlaca değişmediğini görürüz. Otorite, çıkar, aşk, ihtiras, korku, merhamet, şiddet ve benzeri niteliklerle özdeşleştirilen metafizik tanrısal varlıklara günümüz toplumlarının bir çoğunda da rastlanır. Başta Asya, Afrika ve Güney Amerika olmak üzere dünyanın birçok yöresinde yaşayan insanlar, bu tanrısal varlıklarla ilişkili kültürleri dinsel geleneklerinin temeli edinirler; üretime, tüketime ve tüm sosyal yaşama ilişkin bütün tutum ve davranışlarını bu kültürler çerçevesinde şekillendirirler. Metafizik tanrı kültürüne dayalı bu üstün güç düşüncesi, yalnızca yukarıda sözünü ettiğimiz bölgelerde değil, Avrupa ve Kuzey Amerika gibi günümüzde çoğu çevrelerce gelişmişliğin ölçütü olarak ele alınan bölgelerde de görülmektedir. Nitekim politeizme dayalı Asya kültürlerinin hemen hepsinin çeşitli Avrupa ve Kuzey Amerika ülkelerinde uzantılarını bulmak mümkündür. Sadece Asyalı göçmenler değil, bizzat bu ülkelerin yerli halkınca temsil edilen kült merkezlerinin sayısının Avrupa ve Amerika'nın birçok şehrinde hızla artmakta olduğu bir gerçektir.

Diğer taraftan günümüzde, metafizik nitelikte olan tanrısal varlıklardan ziyade, insanın doğal ve sosyal çevresiyle olan ilişkileri çerçevesinde edinilen üstün güçlere insan yaşamında daha fazla yer verilmektedir. Günümüz insanının yaşamına yön veren bu tür üstün güçlere birçok örnek verilebilir. Para, mal, seks, makam, her türlü güç, çıkar, soy-sop ya da atalar kültü, ırk, ailesel ya da milli övünç ve benzeri üstün güçlerden başka, insan yaşamında oldukça önemli bir yer tutan milli kahramanlar, devrim liderleri, derebeyleri ya da diktatörler, ideolojik tutkular, sınırları *lâyuhtî* olarak kabul edilen teorisyenlerce çizilen paradigmalar, her türlü moda akımı, sanatçı fanatıklığı ve spor, günümüz insanının adı konsun ya da konmasın kutsallarını, üstün güçlerini ifade etmektedir. Dikkati çeken şey, kişinin geleneksel sosyal çevresi ve kişisel tutkularına göre bu üstün güçlerin birçoğunun aynı anda kişinin yaşamında egemen unsurlar olmasıdır.

Örneğin; giyim kuşam ve araç gereçte günümüz insanların birçoğunun yaşamına egemen olan üstün bir güçtür, adeta bir tanrıdır moda. Moda tanrılarının kült merkezlerinden yapılan yönlendirmelerle her yıl hatta her ay yüz binlerce, milyonlarca moda tapıcısı renkten renge biçimden biçime girer; bu uğurda çılgınca para harcayarak moda tanrılarının arzuladığı tüketim toplumu olmanın en sadık kulları görünümünü verirler. Moda tanrılarının iradeleri, çizdikleri şekiller modayı üstün güç edinen bu insanların yaşamlarını yönlendirir. Tüketime yönelik davranışlardaki amaç artık ihtiyaç ya da estetik değil, modaya uymaktır. Bu nedenle bazen yıllar öncesinin kılık kıyafetleri, görünümleri, daha düne kadar absürt kabul edilip dışlanırken moda tanrısının bir ikazıyla aniden moda kullarının yaşamının vazgeçilmezi olabilir. Artık burada modaya uyanların kişisel arzu ve istekleri değil, modadır egemen olan. Modaya itaatsizlik ile modaya uyanlar topluluğundan dışlanmak korkusu sarar tüm moda tapıcılarını; kişisel duygu ve düşünceler bir tarafa bırakılır ve tamamıyla huşu içerisinde moda tanrılarının iradesine teslim olunur. Dinler tarihçisi açısından bir moda tapıcısının davranışlarıyla metafizik bir tanrısal varlık tapıcısının davranışları arasında temelde herhangi bir farklılık yoktur; zira kişinin yaşamında kutsalın oluşumu ve tezahürü, kutsalın iradesine tazim ve dogmatizm açısından her iki davranış biçimi arasında büyük paralellikler mevcuttur. Aynı şekilde, antik dönem Mezopotamya'sının İştâr kültü mabetlerinde tanrıçayı tazim için düzenlenen toplu ritüellerde, tanrıçayı memnun etmek amacıyla vücutlarını törene katılan İştâr tapıcılarına sunan İştâr rahibeleriyle, moda kültü çerçevesinde düzenlenen

defile ritüellerinde moda tanrılarının arzuları doğrultusunda vücutlarını moda kültü tapıcılarına cömertçe sergileyen mankenler (bir çeşit moda rahip ve rahibeleri) arasında gerçekte fazlaca bir farktan söz edilemez.

Çeşitli günümüz topluluklarınca “olmazsa olmaz ilkeler” olarak kabul edilen ideolojiler ve bunlara dayalı paradigmalara geleneksel ve tarihsel nedenlerden kaynaklanan önder ve lider kültürünün yol açtığı dogmatizm ile metafizik tanrı/tanrılar kültürüne dayalı dogmatizm arasında da herhangi bir temel fark yoktur. Zira her iki gelenekte de (yani gerek metafizik tanrı kültürlerinde gerekse üstün güç olarak algılanan teorisyenler, ideologlar, lider ve önderler kültüründe) üstün varlıklar olarak kabul edilen güçler insanların davranışlarına yön verir. Bu doğrultuda günümüzde ideolog, teorisyen, lider ve önder tapıcılarınca üstün güç olarak kabul edilen bu kişiler tabulaştırılır, “dokunulmazlar” statüsüne alınır. Kült tapıcılarınca, yalnızca bu üstün güçlerin iradelerine boyun eğmek, onlara gönülden itaat etmek ve onların sadık birer izleyicisi olmak doğru davranış tarzı olarak kabul edilir. Külte şöyle ya da böyle karşı çıkmak, üstün güçleri reddetmek ya da eleştirmek ve dokunulmazlara dokunmak, kült tapıcılarınca affedilmez bir davranış ya da dinsel bir ifadeyle küfür ve zındıklık olarak görülür. Aynı durumu günümüzün oldukça yaygın bir kültürü olan “kutsal devlet” düşüncesinde de görmek mümkündür. Kutsal devlet kültürü müntesipleri için de her şeye, kişinin yaşamına egemen olan bir şeydir kutsal devlet. İnsanlar bunun için vardırlar; o halde bunun için yaşamalı ve gerekirse bunun için ölmelidirler. Öyle ki kutsal devletin âli menfaatleri karşısında kişinin hiçbir önemi yoktur. Hatta bazen, -tıpkı öncelikle kendi yavrusunu yiyen devrimler gibi- kutsal devlet kendi tapıcısının varlığına kastedebilir. Bu kültürün egemen olduğu topluluklarda her şey (bazen yolsuzluklar, cinayetler ve ahlaksızlıklar bile) üstün güç olan kutsal devlet ve onun bekası için yapılır. Açıkça anlaşılacağı gibi kutsal devlet kültüründe, bir kurum olan devletten öte kutsal devlet denilen kurumun geri planında bulunan ve ona egemen olan güçlerdir asıl üstün güç olanlar. Dolayısıyla devletin menfaatleri ya da devletin bekası ifadeleri, açıkça silahı, parayı ve egemenliği elinde tutan bu üstün güçlerin menfaatleri ve bekasıyla örtüşmektedir.

Görüldüğü gibi, günümüz sosyal yaşamında üstün güç olarak kabul edilen lider, önder, ideolog ve kutsal devlet kültürüyle eski ve yeni birçok toplulukta görülen “kral-tanrı” ya da “kahraman-tanrı” kültürleri arasında hiçbir farklılık yoktur. Arada söz konusu edilebilecek tek

fark, kral-tanrı ya da kahraman-tanrı kültlerinde üstün güç olarak kabul edilen kişi ve kurumlar metafizik tanrısal varlıklarla doğrudan ilişkili görülürken, söz konusu olan günümüz kültürlerinde kişi yaşamına egemen olan üstün güçlere bu niteliğin genellikle doğrudan verilmesidir. Ancak lider, önder ve kutsal devlet tapıcıları her ne kadar bağılı oldukları üstün güçleri doğrudan tanrılıkla özdeşleştirmeseler de kabul ettikleri üstün güçlere yönelik tavırlarında zımnen de olsa bu irtibatı kurarlar. Örneğin; bağılı oldukları lider ve önderlere ilişkin ifade edilen “emir sahiplerine kayıtsız şartsız itaat” anlayışı ya da onlara hitaben yapılan methiyelerde “bizi sen yarattın, var ettin”, “sana taparız” ve benzeri ifadeler, üstün güç olarak kabul edilen bu kişilerle bağılıları arasındaki bir teolojik ilişkinin varlığını göstermektedir.

Günümüz insanının yaşamında egemen olan üstün güçler arasında son bir örnek olarak spor ve müzik fanatıklığı üzerinde durmak yararlı olacaktır. Metafizik tanrı/tanrılar düşüncesine sahip olsun ya da olmasın, günümüz insanın bir çoğunun yaşamında spor ve sanatçı fanatizmi önemli bir yer tutar. İnsanlar spor dalları, sporcular ve müzik sanatçılarıyla kalkar oturur, onları yaşamlarında merkez edinirler. Günümüzün medyatik ifadesiyle, yüzlerce spor ve müzik “ilahı” ve “ilahesi”, insanların duygu ve düşüncelerine hükmeder. İnsanlar hayranı oldukları spor takımı, sporcu ya da şarkıcıyla yatar kalkar, onlara göre ve onlar gibi düşünüp hareket etmeye, ilgili kişilerin tavır ve davranışlarını taklit etmeye çalışırlar. Dolayısıyla spor ve müzik, günümüz insanının yaşamına egemen olan bir kültür görünümündedir. Hayranı olduğu bir şarkıcıyı dinlerken kendinden geçen, ona biraz daha yakın olabilmek, onunla bir an göz göze gelebilmek ya da ona bir kez dokunabilmek için her şeyi yapmayı göze alabilen bir fanatiğin sergilediği tavır ve duygu yükü ile kabul ettiği tanrısını memnun etmeyi ve ona yakın olmayı hedefleyen ve huzur ve mutluluğu tanrısına kullukta bulan bir dindarın duygu ve tavırları arasında önemli bir fark yoktur. Burada söz konusu olabilecek tek fark, üstün güç olarak kabul edilen güçlerin farklı olmasıdır. Aynı şekilde duygu alemine üstün güç olarak egemen olan bir şarkıcıyı dinlerken vücudunu kesen ve bundan garip bir haz duyan bir kişinin hareketiyle, kendisini tamamıyla tanrı ya da tanrılarına adayan, onlar için kanlı kurban törenleri yapan ya da -antik dönemde çeşitli İskandinav halkları, Aztekler ve Harranilerde görüldüğü gibi- insan kurbanı merasimleri düzenleyen kişilerin davranışları arasında büyük bir benzerlik vardır. Benzer şeyleri spor kültür tabiiileri için de düşünmek mümkündür.

Görüldüğü gibi tarih boyunca, geçmişte olduğu gibi günümüzde de insan yaşamında üstün güç ya da güçlerin tartışmasız bir egemenliği söz konusudur ve bunun gelecekte de böyle olması kaçınılmaz görünmektedir. Bu üstün güç ya da güçler, herhangi bir tanrı/tanrılar ya da metafizik bir değer olabileceği gibi geleneksel değerler, toplumsal tabular, kişisel arzu ve ihtiraslar ve benzeri şeyler de olabilir. Kişi davranışlarını, yaşamında merkez aldığı bu üstün güç ya da güçlere göre şekillendirmektedir. Yaşamına Tevhidi düşünce egemen olmayan insanlar, geleneklerin, toplumun, şahsi hırs ve arzularının kendilerine dayattığı birden çok, hatta bazen yüzlerce üstün güce yaşamlarında yer vermekte ve bütün hayatlarını bu güçleri memnun etmek amacıyla onlara kullukla geçirmektedirler. Bu noktada İslam, insanın yalnızca Allah'ı üstün güç olarak kabullenmesi ve yaşamında Allah'tan başka güçlere yer vermemesi mesajıyla, insan yaşamında vazgeçilmez bir yer tutan üstün gücü, bir tek kaynakta (Allah'ta) toplamakta ve böylelikle insanı geleneklerin, toplumun ya da arzu ve ihtirasların ürettiği üstün güçlere tapınmaktan, bir başka ifadeyle kula kulluktan kurtararak, yaşamını yalnızca Allah'ın iradesine göre yönlendirmeye davet etmektedir.

3- *Aşkın* Bir Varlığa İnanç Bir İhtiyaç mı?

Yukarıda, inancın insan yaşamında önemli bir yer tuttuğunu ve inancı yalnızca metafizik ya da aşkın varlıkların var olduğunu kabullenmeyle sınırlamanın doğru olmayacağını ifade etmiştik. Dolayısıyla inançsız bir insanın olmadığı/olamayacağını altını çizmek gerekir. İnanç insanın doğasında var olan bir şeydir. Ancak inancı, salt “tanrı ya da tanrısal varlıklara iman” şeklinde değerlendirmek doğru değildir. Zira, doğaüstü *aşkın* bir varlığı kabullenmeyi ifade eden bir iman formülasyonu, bir kredo kadar, onun varlığının reddedilmesine dayalı bir manifesto da bir inanç ikrarıdır. Örneğin; maddi alemin ve tecrübe dünyasının ötesinde bir şeyin olmadığını, dolayısıyla metafiziğin ve metafizik varlıklara inanmanın gereksizliğini ifade eden ve yaşamı buna göre şekillendirmenin gereğini savunan bir materyalist, aslında kendine göre bir inanç ikrarında bulunmaktadır.

İnanç sistemini, maddi alemin ve tecrübe dünyasının ötesinde hiçbir şeyin olmadığı temeli üzerine kuran insanların sayısı, günümüzde olduğu gibi geçmişte de her zaman küçük bir azınlıktan öteye gitmemiştir. Yaşamlarında, yukarıda sözünü ettiğimiz birçok üstün güce yer veriyor olmakla, düşünce ve davranışlarını bu üstün güçlere

göre yönlendirmekle birlikte, geçmişten günümüze tarih boyu insanlar, genellikle doğüstü bir aşkın varlığa inanma temayülü içerisinde olmuşlardır. Peki tarih boyunca insan neden kendi tecrübe dünyasının dışında olan aşkın varlık ya da varlıklara inanma, yaşamında bu inanca yer verme ihtiyacı duymuştur? Neden ezici çoğunlukla insanlar düşünce ve davranış biçimlerini belirleme konusunda yalnızca içinde yaşadıkları evren ve maddi unsurlarla kendilerini sınırlamamışlar, kendi alemlerinin dışında olan çeşitli üstün varlık ve değerleri kabullenme durumunda olmuşlardır?

İnsanın doğüstü aşkın bir varlığa/varlıklara inancının temellerini birkaç maddede ele alabiliriz. Öncelikle insanı yaratan Allah, onu başıboş bırakmamış, bir yandan ona verdiği akıl ve duyularla onun kendisini, çevresini ve kendini var edeni düşünüp algılamasını sağlamaya çalışmış; diğer taraftan da zaman zaman gönderdiği elçiler vasıtasıyla ona kendisiyle, alemle ve kendisinin dışındaki ilahi alemle ilgili bilgiler vermiştir. Dolayısıyla insanlar, tarihin her döneminde kendilerine her şeyin ötesinde ve her şeyden üstün yüce bir varlığın mevcudiyetine dayalı ilahi öğretileri (Tevhidi) anlatan ve hatırlatan bir ya da birden çok uyarıcıyla bir arada yaşamışlardır. Nitekim Kur'an'da, hiçbir topluluğa bir uyarıcı göndermedikçe onların hesaba çekilmeyeceğini, dolayısıyla her topluluğa mutlaka bir uyarıcının gönderildiğini vurgulayan ayet de bu gerçeği ifade etmektedir. Ancak insanlardan bir bölümü bu uyarıcıları dikkate alıp onları izlerken, genellikle insanlar geleneklerin, toplumsal tabuların, güç odaklarının ve çıkar ve menfaatlerin dayatmasıyla bu uyarıcılara olumsuz cevap vermişlerdir. Zaman zaman da insanlar bu uyarıları bir dönem için kabullenmişler, ancak ilerleyen süreçte çeşitli nedenlerle zamanla bu öğretilerden bilinçli ya da bilinçsiz şekilde uzaklaşmışlardır. Her ne kadar insanlar, genellikle Tevhid akidesinin dışında bir yapılanma içerisinde olmuş olsalar da insanların Tevhid öğretisinin üzerinde durduğu “aşkın varlık”, “öte dünya”, “ilahi alem” vb. hususlardan etkilenmiş oldukları da bir gerçektir. Örneğin insanlar, Tevhid akidesinin temelini oluşturan “her şeyi yaratan ve her şeye hakim yüce Allah” fikrine karşı düalist, politeist, henoteist ya da panteist tanrı düşüncelerine sahip olmuşlar, Tevhidi öğretinin ısrarla üzerinde durduğu “bir tek yüce aşkın varlığın (Allah'ın) hayatta üstün güç olarak kabul edilmesi” fikrine karşılık, ya nitelikleri ve gücü sınırlandırılmış bir yüce tanrı fikrini yeğlemişler ya da içinde yaşadıkları çevrenin egemen güçlerini

sembolize eden birçok metafizik aşkın varlık kabul etme yoluna gitmişlerdir.

İnsanın doğaüstü aşkın varlığa inançla ilişkisinin bir başka boyutunu, insanın kendisini ve çevresini tanıyıp algılama çerçevesindeki ontolojik ve teleolojik merakları oluşturmaktadır. İçinde yaşadığı alemini tanıma, kendisinin ve alemin nasıl ve neden var olduğunu, var oluşun bir amacının olup olmadığını araştırma öteden beri insanın merak konusu olmuştur. Aynı şekilde insan, gerek kendisinin gerekse etrafındaki diğer canlıların doğum-ölüm kuralına tabi olduklarını gözlemekte ve ölüm sonrasını merak etmektedir. Ölüm nedir, ölüm sonrası neyi ifade etmektedir, şu ana kadar ölen ve hakları yaşayanların zihninde süregelen insanlar (atalar) şu an nerededirler ve benzeri sorular, tarih boyu insanın zihnini meşgul eden hususlar olmuştur. İnsan, kendisi ve etrafındaki varlıklarla ilgili tüm bu sorulara yalnızca içinde yaşadığı maddi alem ve tecrübe dünyası sınırlarında kalarak, daha doğrusu doğaüstü bir aşkın varlık inancına müracaat etmeksizin tatmin edici cevaplar bulamamaktadır. En basitinden maddi alemin nasıl var olduğu sorusunu, düşüncelerini maddi alemle sınırlayarak cevaplamakta aciz kalmaktadır. Bu da insanın zorunlu olarak bu alemin dışında olan aşkın bir varlığı kabullenmesini gerekli kılmaktadır. Zira ontolojik ve teleolojik meraklarını ve sorularını ancak bu yüce aşkın varlığı hesaba katarak tatmin edici şekilde cevaplama imkanı bulabilmektedir.

Diğer taraftan insanın etik gereksinimleri de doğaüstü bir varlıkla ilişkisinin bir diğer boyutunu oluşturmaktadır. Bilindiği gibi, insanı, çevresinde yer alan canlı ve cansız diğer varlıklardan ayıran önemli bir özelliği ahlaki bir varlık olmasıdır. Hukuk ve ahlak kuralları, insanın gerek kendisiyle ve diğer insanlarla gerekse tabii çevresiyle olan ilişkilerini düzenlemektedir. Peki insan neden ahlaklı olma ihtiyacını hissediyor; ya da insanı ahlaklı olmaya iten zorlayıcı sebep nedir? Varlığı yalnızca madde ile sınırlandıran, kendisini yaratan, kontrol eden ve hesaba çekecek olan yüce bir aşkın varlığa inanmayan bir kişinin diğer insanlara ve tabii çevreye karşı olan davranışlarında kendisini serbest hissetmesi ve yalnızca kendi çıkar ve menfaatlerini ön plana çıkarması kadar doğal ne olabilir. Oysa yeryüzünde düzen ve intizamın sağlanması, adalet ve huzurun tesis edilmesi, gerek bireysel gerekse toplumsal yaşamın sağlıklı temellere oturtulması ve doğal çevrenin korunup gözetilmesi açısından kişilerin, kendi çıkar ve menfaatleri doğrultusundaki mutlak serbestlikten öte ahlaki kurallarla yü-

kümlü olmaları şarttır. İşte bu noktada, tecrübe dünyasının ötesinde her şeyden üstün, her şeyi gören, bilen ve gözetleyen, davranışlarından dolayı insanı hesaba çekecek olan bir aşkın varlığa inanç ahlakın tesis edilmesi ve devamında vazgeçilmezdir.

Son olarak, insan yaşadığı çevrede zaman zaman birilerine sığınma, yardım dileme ya da yakarma duyguları taşıyan bir varlıktır. Her ne kadar akıl ve yetenekleriyle yaşadığı çevrede otoriter bir yapı kurmuş olsa da insan, sıklıkla karşılaştığı sorunlarla acziyet içerisinde düşer; güçlü bir elin içinde bulunduğu çaresizlik ortamından kendisini çekip çıkarmasını, himaye etmesini ister. Yaptığı yanlışlıklar nedeniyle içine düştüğü vicdan azabını hafifletecek, pişmanlığını duyarak kendisini affedecek bir gücü arzular. İnsanın bütün bu duygularını yalnızca içinde bulunduğu maddi alem çerçevesinde kalarak tatmin etmesi mümkün değildir. Zira her insan yaşamında maddi hiçbir güç ve kuvvetin güç yetiremeyeceği, yardımcı olamayacağı olaylarla ya da duygu yükleriyle yüz yüze gelebilir. Bütün bu durumlar, içinde yaşadığı maddi alem gibi sınırlı olmayan bir üstün güce, madde alemine, duygu ve düşüncelere ve her şeye egemen olan bir aşkın varlığa insanın inanıp yönelmesini zorunlu kılmaktadır. Nitekim Kur'an, Tevhide inanmayan insanlardan bahsederken zaman zaman onların çaresiz kaldıklarında Allah'a yönelip ondan yardım dilediklerine ancak feraha çıktıklarında yeniden inkar ve şirk ortamına döndüklerine dikkat çeker. Böylelikle Kur'an, inanan ya da inanmayan bütün insanların, gücünde sınır olmayan yüce bir varlığın himayesine sığınmak ve onun yardımını dilemek duygularını taşıdığını vurgulamaktadır.

4- Kutsalı, Bilinmeyi ve Geleceği Algılama/Anlatma Biçimi Olarak Mitoslar

Yunancada kelime anlamı itibarıyla "hikaye, anlatı" anlamlarına gelen mitosun (mitin) ne olduğu ve bunun efsane, masal, hikaye, kıssa ve tarihsel gerçek olaydan farkı, öteden beri din bilimcileri, etnologlar, antropologlar, sosyologlar ve benzeri çeşitli bilim adamlarının üzerinde durdukları bir konu olagelmıştır. Farklı bakış açılarına göre mitosun tanımı yapılmakla birlikte genellikle onun dört dörtlük bir tanımını yapmanın zorluğu hemen herkes tarafından ifade edilmektedir. Belki bu durum, mitosların algılanışı, anlatılışı ve bireysel ve toplumsal yapıdaki fonksiyonu açısından toplumdan topluma farklı tezahürlerin söz konusu olmasındandır. Ya da, Malinowski'nin de işaret ettiği gibi,

toplumsal yapı, inanç ve ritüellerin, gözlem ve ilk elden kaynaklara inmeksizin “masabaşı bilim adamları” tarafından yorumlanmaya çalışılmasındandır.

Mitosun ne olduğunu ifade etmeye çalışan akımlar kendi genel temayüllerini bu tanımlarda yansıtmışlardır. Örneğin; Alman “Doğa Mitoloji” ekolü, mitosun doğa olaylarının alegorik anlatımı olduğunu ifade ederken, “Tarihsel” ekol -özellikle de Andrew Lang- mitosun tarihsel olaylara ilişkin anıların kutsal anlatısı olduğunu söylemektedir. Psikanalist ekol ise mitosun gündüz görülmekte olan düşlerden başka bir şey olmadığını belirtmektedir. Öte yandan (Malinowski gibi antropologlar, onun) toplumsal gereksinimlere ve isteklere dayalı, dahası pratik gereksinimlere yardım eden, dinsel gereksinimleri ve ah-laksal özelemleri derinden doyurmaya yönelik eski bir gerçekliğin ye-niden anlatılması” olduğunu vurgulamaktadırlar.⁵ Son olarak Eliade, Malinowski’ye paralel olarak mitosun, mitolojik zamanda olmuş bit-miş bir olayı anlatmakta olan “kutsal bir öykü” olduğunu ifade eder.⁶

Mitosun ne olduğuna ilişkin tüm bu farklı bakış açıları bir tarafa, mitolojinin (mitos-bilim) ilgi alanına giren mitosların yapısında görü-len üç temel özellik dikkati çekmektedir. Öncelikle mitoslar kutsalı, metafizik alemi anlamaya/algılamaya yöneliktir. İnsanlar mitoslarla, tecrübe dünyasına egemen olmakla birlikte onun dışında olan kutsalla-rı; tanrısal varlıkları, varlığı kabullenilen ruh, hayalet ve benzeri doğa-üstü varlıkları, metafizik yapıdaki çeşitli üstün değer ve ilkeleri, ilahi alem ya da alemleri algılamaya yönelik temayüllerini ifade ederler. Örneğin Eski Yunan ve Roma mitolojisinde, Eski Yunanlılarla Roma-lıların tanrılar panteonuna ilişkin tasavvurları işlenir. Tanrılar nasıl var olmuşlardır, nasıl ve nerede yaşarlar, birbirleriyle ilişkileri nelerdir, doğal aleme ve insanlara yaklaşımlarıyla aşk, savaş ve barış-yaşantıla-rı nasıldır; işte mitoslar tüm bu konularda Eski Yunanlılar ve Romalı-ların anlayışlarını yansıtır. Şüphesiz bu mitoslarda, tanrılarla birlikte yarı tanrısal varlıklar, tanrısallığın alameti olarak görülen güç ve kuv-

⁵ Bkz. Malinowski, B., *İlkel Toplum*, çev. H. Portakal, Öteki Yayınevi Ankara (1998), ss.98-101, 103.

⁶ Eliade, M., *Mitlerin Özellikleri*, çev. S. Rifat, Simavi Yayınları İstanbul (1993), s.13. Ayrıca Eliade mitosun kutsalı ifşa edici ve kutsalın yeryüzüne dramatik i-nişini tanımlayıcı olduğunu da ifade etmektedir. Bkz. Aynı yazar, *The Sacred and the Profane*, tr. by W.R. Trask, Harcourt Brace & World, New York (1959), ss.96-97. Mitosun bir diğer değişik tanımı için bkz. Hooke, S.H., *Middle Eastern Mythology*, Penguin Books Harmondsworth (1963), s.11.

vet sahibi kahramanlar, savaşçılar, tecrübe aleminden ayrılarak metafizik alemde yerleşmiş olduğu düşünülen ata ruhları, hayaletler ve benzeri varlıklar da betimlenmekte, bunlara ilişkin inanç ve düşünceler ifade edilmektedir. Bu yönüyle mitoslar hitap ettiği kitleye tanrılar ve yarı tanrısal varlıklara ilişkin kutsal bir tarih sunmakta, metafizik aleme ilişkin sırları ifşa edici bir görev üstlenmektedir.⁷

İkinci olarak; mitoslar, kişinin çevresini tanımasına, maddi alemi ve günlük yaşantımızda cereyan eden olayları algılayıp bunların menşei, neden ve nasıllığını bilmesine yöneliktir. Güncel yaşantısında insan birçok olayla yüz yüze yaşar. Doğum, ölüm, hastalık, iyilik, kötülük ve benzeri durumlar insanın etrafında yaşanan güncel hadiselerdir. Ayrıca çeşitli doğal olaylar insanın günlük yaşantısında önemli bir yer tutmaktadır. İşte insan, karşı karşıya kaldığı durumları, doğal olayları ve bunların sebeplerini mitoslarla ifade etmeye çalışmakta, böylelikle içinde yaşadığı çevreye ilişkin bilinmeyi izah etme yoluna gitmektedir. Bu çerçevede mitoslar, insanın tecrübe ettiği çeşitli doğal olayların prototipinin metafizik alemde mevcut olduğunu ifade ederek metafizik alemle maddi alem arasında bir irtibat kurmaktadır. Örneğin, çeşitli mitoslarda yağmurun yağması, tanrılar panteonundaki kavga ve çekişmeler nedeniyle sevdiği yeryüzü tanrıçasından ayrılmak zorunda kalan gökyüzü tanrısının ağlamasıyla; gök gürlemesi, şimşek ve yıldırım çeşitli tanrıların öfkesiyle; ilkbahar ve sonbahar, tanrılar aleminde bitki tanrısının öldürülüp tekrar diriltişiyle; kuraklık ve bolluk tanrısal alemdeki kavga, çekişme, savaş ve barış ortamıyla ilişkili görülmektedir. Aynı şekilde yeryüzünde insanın karşı karşıya kaldığı kavga, öfke, intikam, aşk, ihtiras, merhamet, sevgi ve benzeri bütün nitelikler, tanrısal varlıkların metafizik alemdeki çeşitli davranışlarıyla izah edilmeye çalışılmaktadır.

Mitosların üçüncü temel özelliği insanın çeşitli beklentilerine, istek ve arzularına cevap vermesi, bunları tatmin edici bir nitelik taşımasıdır. Bu yönüyle mitoslar bir taraftan insanların güncel yaşantılarındaki davranış biçimlerini, geleneksel değerlerini, ritüellerini ve sosyal yapılanmalarını haklı gerekçelere oturtma görevini üstlenirken, diğer taraftan kişinin ölümsüzlük, kötülüğün son bulması, mutlak huzur, barış ve refahın sağlanması gibi arzu ve istençlerinin ifade edilmesini sağlar. Örneğin Eski Mezopotamya mitolojisinde, yeni yıl festivalinden (Akitu) kurban törenlerine kadar Asur ve Babillilerin bütün

⁷ Eliade, *The Sacred and the Profane*, s.95.

ritüellerinin prototipini bulmak mümkündür. Aynı şekilde antik dönemde çeşitli toplumlarda uygulanan insan kurbanı törenlerinin modelini Babil'den Mısır'a birçok bölgeye ait yaratılış destanlarında anlatılan, tanrı ya da tanrıçaların insanların veya bitkilerin oluşması için kendilerinin kurban edilişlerine razı olmaları mitosunda bulmak mümkündür.⁸ Yine bir başka Ortadoğu dinsel geleneği olan Yahudilikteki Şabat ya da Yedinci Gün (Cumartesi) dinlenmesinin prototipi, altı günlük bir sürede alemleri düzenleyerek yorulan tanrının yedinci günde dinlenmesi mitosunda yer alır. Eski Mezopotamya mitoslarında, toplumsal yapıda gözlemlenen kraliyet hanedanı, soylular, güçlüler, zenginler, sıradan vatandaşlar, köle ve esirler hiyerarşisinin modellerini gör ek de mümkündür. Mitoslarda dile getirilen tanrılar panteonunda yer alan bir üstün tanrı ve bunun yanında (daha alt düzeylerde) yer alan tanrılar, yarı tanrısal varlıklar, düşman tanrısal güçler (demonlar, ifritler, lilitler) ve bunlar arasındaki ilişkiler, toplumsal yapıda mevcut olan hiyerarşik yapının ve bu yapıdaki çeşitli güç ve sınıfların birbiriyle ilişkisinin yansımasıdır. Hatta mitoslarda görülen, zaman zaman yüce tanrının yer değiştirmesi (örneğin Eski Mezopotamya'da bazen Marduk'un, bazen Asur'un bazen de Sin'in tanrılar panteonunun egemen gücü olarak karşımıza çıkması) motifi de toplumsal yapıya egemen olan hanedanların zaman zaman yer değişmesinin modeli olarak karşımıza çıkmaktadır.

Mitoslarda toplu daki bu hiyerarşik yapının menşesine ilişkin bilgi bulmak da mümkündür. Örneğin Hint yaratılış mitolojisinde, Hindistan'ın kast sisteminin kökeni üzerinde durulur. Buna göre, rahipler ve bilginler grubundan oluşan Brahmana kastı tanrı Brahma'nın başından, prensler ve savaşçılardan oluşan Kshatria kastı Brahma'nın kollarından, tüccarlar ve zenginlerden oluşan Vaişya kastı tanrının gövdesinden ve son olarak halkın geri kalanını temsil eden çiftçiler ve işçilerden oluşan Sudra kastı ise tanrının ayaklarından yaratılmıştır. Yine Japonya'dan Eski Mısır'a ve İran'a kadar birçok geleneğe ait mitoslarda kraliyet hanedanının tanrılarının soyundan geldiği vurgulanmakta ve dolayısıyla bunların ellerinde bulundurdu ları egemenlik yetkisinin doğaüstü alemde belirlenen bir yetki olduğu vurgulanmaktadır. Bütün bu mitoslarla insanlar güncel davranışlarının, geleneklerinin ve ritüellerinin prototipleri ya da ilk örneklerinin metafizik alemlerde mevcut olduğunu, dolayısıyla yaptıkları davranışlarının ve oluştur-

⁸ Bkz. Aynı yazar, *The Forge and the Crucible*, tr. by S. Corrin, The University of Chicago Press, Chicago (1956), ss.32-33.

dukları sosyal yapıların haklı gerekçelere dayandığını ifade ederler. Bir başka ifadeyle, doğaüstü varlıklar üzerine kurgulanan mitoslar insanların güncel yaşamına modeller içermekte ve böylelikle insanların yaşam biçimleri için gerekli legal zemini oluşturmaktadırlar.

Yine insanlar, ölümsüzlük, mutlak güç, kuvvet ve güzellik gibi idealize ettikleri niteliklerle, mutlak barış ve huzurun sağlanması, ahlaki ve doğal kötülüklerin tamamıyla yok edilmesi gibi geleceğe yönelik istençlerini de mitoslarda ifade ederler. Örneğin yeryüzünün hemen her yöresine ait mitoslarda görülen ve yakın gelecekte gerçekleşmesi beklenen “altın çağ”, “binyıllık dönem (Millenarianizm)”, “Mehdi ya da Mesih dönemi (Kiliazım)” ile ilgili tasavvurlarda, insanların özlemle bekleyip arzuladıkları mutlak saadet ve refah ile ahlaki ve tabii kötülüklerin yok olması isteği dile getirilir.

✱ Bilim adamlarınca mitoslar muhtevalarına göre çeşitli tasniflere tabi tutulur. Bunlardan köken mitosları bir yandan alemin, insanın, hatta tanrıların menşei ve varoluşunu (kozmogoni, antropogoni ve teogoniyi) konu alırken diğer taraftan bir kişi, grup, toplum, gelenek, isim ya da nesnenin menşeiine ilişkin açıklama getirmeyi hedefler. Geleceğe ilişkin mitoslar ise gelecekte vuku bulacağı düşünülen olaylarla ilgilidir. Yine ritüel mitosları, çeşitli ayin ve törenlerin doğaüstü ilk örnekleri üzerinde dururken, doğum-ölüm mitosları tabiatın ve insanın yaşam ve ölümüne ilişkin tasavvurları konu edinmektedir. Bunlardan başka eskatoloji mitosları, kahraman mitosları, skült mitosları gibi mitos çeşitlerinden de bahsetmek mümkündür.

Bir bütün olarak ele aldığımızda mitosların, doğaüstü olana, geçmişe, geleceğe ve yaşanmakta olana yönelik sağlam bir bilgi sahibi olmayan insanın (cahiliye insanının), kendi inançlarını, ritüellerini ve geleneğini haklı çıkarma, toplumsal yapıyı güvence altına alma ve özlem ve istençlerini dile getirme doğrultusunda kurguladığı yaygın kanaatlardan oluştuğunu görürüz.

Genellikle, mitolojinin eski dönemlere (Eski Roma, Yunan, Mezopotamya, Mısır, Anadolu vb.) ait geleneklerin mitoslarını konu aldığı düşünülür. Bu çerçevede mitoslar denildiğinde aklımıza öncelikle eski topluluklar, iptidai kültürler gelmektedir. Ancak, mitosları yalnızca eski dönemlere ve iptidai kültürlerle hasretmek ve günümüz insanını bunun dışında tutmak doğru mu? Mitoslar yalnızca geçmiş dönemlerde kurgulanmış ve nesilden nesle aktararak günümüze kadar gelmiş olan eski kültürlerle ait bir miras mıdır; modern insan tarafından üreti-

len köken mitosları, gelecek dönem mitosları, kahraman mitosları ve benzeri mitoslara ait güncel örnekler yok mu?

Doğrusu, günümüz insanının bireysel ve sosyal yapısı, duygu ve düşünceleri, hobileri, fobileri, arzu ve istekleri incelendiğinde mitosun yalnızca geçmiş dönem iptidai kültürlerine ait olmadığı, günümüz insanının da hemen her türden birçok mitos ürettiği ve bunları yaşattığı anlaşılır. Eliade, *Mitlerin Özellikleri* başlıklı çalışmasında bunlara çeşitli örnekler verir.⁹ Örneğin, Romen aydınlarının 18 ve 19 yüzyıllarda ısrarla kendilerini köken olarak Roma'ya dayandırmalarını ve bundan bir toplumsal asalet payı çıkarmalarını modern bir köken mitosu olarak değerlendirmektedir. Zira iptidai insanın mitoslarında kendi soyunu, ailesini, efendisini, kralını ya da içinde yaşadığı ülkesini veya geçimini sağladığı nehri, denizi, toprağı tanrıya, tanrısal varlıklara ya da tanrısal aleme dayandırması ve böylelikle kutsiyet, asalet ve yücelik açısından bizzat kendisine ya da kendisine ait olana bir pay çıkarmasıyla, günümüz insanının köken olarak kendisini üstünlüğün, asaletin ya da güç ve kuvvetin ölçüsü olarak kabul edilen bir soya veya bir bölgeye dayandırması, aslında aynı mitos çeşidinin (köken mitosunun) farklı ifade biçimlerini oluşturmaktadır. Eliade'nin Romenler ve Macarlara ilişkin verdiği örneklerle biz kendi toplumumuzdan da bir ilave yapabiliriz. Yaklaşık olarak son bir-birbuçuk yüzyıldan beri Türkiye'de toplumu yönlendirme düzeyinde olan siyasetçi, düşünür, yazar ve çizerlerin ısrarla ölçü olarak Batıyı (genelde Avrupa'yı) referans göstermeleri, her ne kadar coğrafi olarak büyük oranda Asya'da yer alsada Türkiye'nin aslında bir Avrupa ülkesi Türklerin de Avrupalı olduklarını vurgulamaları, dolayısıyla Batılı gibi davranma ve düşünmenin, Batılı gibi giyinmenin yaygınlaşması için toplumu yönlendirmeye çalışmaları (hatta bazen buna zorlamaları) bir köken mitosundan (Batılı olma mitosundan) başka bir şey değildir.

Yine içinde yaşadığımız toplumda, başta tasavvuf çevreleri olmak üzere çeşitli kişilerin ve ailelerin soylarını Hz. Muhammed, Hz. Ali ya da diğer bazı İslam büyüklerine dayandırma iddiasını ısrarla dile getirdikleri ve iddia edilen soy bağının arkasına sığınarak toplumda bir karizma oluşturmaya, prestij sağlamaya ve sosyal ve ekonomik çıkarlar elde etmeye çalıştıkları bilinmektedir.

Soylu olma mitosuna, günümüzdeki ırkçı çevrelerin kendi ırklarını asalet ve soylulukla özdeşleştirmelerini, sosyete ve eşraf takımının

⁹ Bkz. Aynı yazar, *Mitlerin Özellikleri*, ss.167vd.

dan çevrelerin (ve bunlara özentî içerisinde olan kesimlerin) kendi ailelerinin köklülüğü, asaleti ve soyluluğuyla övünmelerini, sürekli bunu vurgulamalarını, bu iddialarını desteklemek için zaman zaman tarihsel bazı argümanlar ileri sürmelerini ve sosyal yaşamlarını bu iddiaları doğrultusunda sürdürmelerini de örnek olarak verebiliriz.

Yine antik dönem insanının kahraman, üstün insan ya da yarı-tanrısal insan mitoslarıyla günümüz insanının kahraman, üstün insan mitosları arasındaki paralellik dikkat çekicidir. Antik döneme ait çeşitli Ortadoğu mitoslarında, Yunan kahramanları Herkül, Aşil (Achilles), Perseus, Jason, Eski Mezopotamya yarı tanrısal kahramanları Gılgamış ve Enkidu, İbrani kahraman Samson ve benzeri çeşitli kahramanların hayat hikayeleri anlatılır.¹⁰ Bu mitoslarla insanlar, arzuladıkları güç, kuvvet, güzellik, ölümsüzlük ve benzeri üstün nitelikleri ifade etmektedirler. Zira üstün niteliklere sahip olma ya da üstün insan olma tarih boyu insanın bir düşü, bir özlemi olagelmış ve insan bu özlemini mitoslarda üstün insan, kahraman insan tipleleriyle ifade etmiştir. Bu üstün insan niteliklerine sahip olma günümüz insanının da düşüdür. (Eliade)'nin vurguladığı gibi, Superman, He-man, Batman ve benzeri günümüz çizgi-roman ve film kahramanları bize, antik dönem mitoslarına özgü kahramanların modern varyasyonlarını sunmaktadırlar. Ayrıca çeşitli bilimkurgu roman ve filmlerde dile getirilen ölümsüzlük niteliğine sahip insan, robot-insan, ya da fabrikalarda üretilen insan tipleri günümüz kahraman mitoslarının baş aktörlerini oluşturmaktadırlar. Bundan başka, kitlelerin zihinlerine kazınmaya çalışılan üstün (hatta insanüstü) niteliklere sahip liderler, önderler ya da ulusal kurtarıcılar kültüne dayalı kahraman mitosları da iptidai kültürlerin kahraman tiplerinin günümüzdeki bir başka varyantını oluşturmaktadır. Kapitalizmin temel taşı olan sermayeye sahip olma, fırsatçılık ve girişimcilik açısından ideal bir zengin, bir sermaye kahramanı ola ak toplumca (ya da günümüzün egemen güçlerinden medya tarafından) yüceltilen sermaye sahiplerinin zengin oluşları, kişisel yaşamları, aile yapıları ve benzeri konularda kurgulanan hikayeler de günümüze özgü bir başka kahraman mitosunu teşkil etmektedir. Bütün bu günümüz kahraman mitoslarında, mitosların temel karakteristiklerinden kutsallık, insanların günlük yaşantısı için model (prototip) olma

¹⁰ Benzeri kahraman kültlerine dünyanın hemen her yöresine ait mitoslarda yer verilmektedir. Örneğin Hint destanlarındaki kahraman Rama, İrlanda mitolojisindeki kahraman Fionn, Afrika mitolojisindeki kahramanlar Anansi ve Chwezi ile Galler mitolojisindeki kahraman Bran buna örnek verilebilir.

ve tecrübe dünyasının ötesinde (doğüstü) bir karaktere sahip olma özelliklerine doğrudan ya da dolaylı şekilde rastlanır. Örneğin yaşadığımız toplumda zenginlik mitoslarına ilişkin karşılaştığımız örnekler oldukça dikkat çekicidir. Zengin ve zenginlik denildiği anda hemen herkesin ilk anda aklına gelen birkaç isimle ilgili olarak anlatılan hikayelere dikkat etmek bizi oldukça ilginç durumlarla karşı karşıya bırakmaktadır. Gerçekte sırtını siyasal güçlere dayayarak, devletçiliğin rantı sayesinde kısa zamanda zengin olmuş olan ve zenginliğini hâlâ geleneksel yollarla (teşvikler, krediler, devlet ihaleleri vb.) arttırmaya çalışan bu kişiler hakkında, mitolojik öğelerle dolu birçok hikayenin (örneğin eşek sırtında sucuk satarak ya da simit satarak bu sermayeyi elde ettikleri gibi) kurgulanmış olduğu bilinmektedir. Bu kişiler ve yaşamları, zenginlik hayaliyle yaşayan insanların önüne birer model (prototip) olarak sunulmaktadırlar.

Günümüz kahraman mitoslarının en çarpıcı örneklerini ise insanların yaşamında birer üstün güç haline getirilen çeşitli ulusal kurtarıcılar, derebeyleri, diktatörler, cemaat liderleri ve şeyhlerle ilgili üretilen mitolojik karakterli hikayelerde bulmaktayız. Ulusal kurtarıcılar ve diktatörlerin insanüstü niteliklerle mücehhez olağanüstü hayat hikayelerini konu alan anlatıların, Eski Yunan ya da Mısır'da tanrısal ya da yarı tanrısal varlıkların hayat hikayelerini anlatan mitoslardan kalır bir tarafı yoktur. Aynı şekilde çeşitli cemaat liderleri, efendiler, hocaefendiler ya da şeyhlerle ilgili olarak günümüzde anlatılan kıssa ve hikayeler de modern dönemde kurgulanan mitos örneklerini oluşturmaktadır. Anlatılan hikayelerde, tıpkı iptidai kültürlerle ilişkin yarı tanrısal varlıklar ya da kahramanlar gibi, bu kişiler de insanüstü nitelikler taşımakta, olağanüstü birtakım davranışlar sergilemektedirler. Hatta onların günlük yaşamlarında takındıkları (ve doğru ya da İslami olup olmadığı tartışmaya açık olan) bazı tavırlarla davranışlarındaki haklılıkları, taşıdıkları iddia edilen bu insanüstü nitelikleri ve olağanüstülükleri ileri sürülerek kanıtlanmaya çalışılmaktadır. Örneğin anlatılan hikayelerde, bazıları geçmişe ya da geleceğe ilişkin tasarruflarda bulunurken veya insanların kalplerini düşüncelerini bilip bunları yönlendirirken, bazıları aynı anda birçok yerde hazır olup çeşitli konularda tasarrufla bulunmakta ya da çeşitli konuları danışmak, müzakere etmek üzere Peygamber de dahil birçok tarihsel şahsiyetle manevi görüşmeler yapmaktadırlar. Onlara ilişkin anlatılan bu hikayelerde (ya da güncel mitoslarda) onların olağanüstü birtakım yetilere sahip olduklarının altı çizilmeye çalışılmaktadır. Bütün bu hikayelerle gü-

nümüzden binlerce yıl önceki dönemlere ait mitoslar arasında dikkat çekici paralellikler bulunmaktadır. Örneğin, bazı günümüz cemaat liderlerine ilişkin kurgulanan mitolojik karakterli tasavvurlarla Eski Yunan mitolojisindeki İatromantislere ilişkin mitoslar arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. Günümüzde cemaat liderinin cemaat içerisindeki karizmasının ve yönlendiriciliğinin korunup güvence altına alınması ve onun doğruluğu ya da İslamiliği tartışmaya açık olan bazı tavır ve davranışlarının tartışılmasının önlenmesi amacıyla, cemaat liderinin sıklıkla Peygamberi, sahabeyi ya da toplumda karizması olan diğer bazı şahısları rüyasında gördüğü ya da bunlarla manevi iletişim kurduğu ve yaptığı tüm davranış ve tavırlarını bunlara kontrol ettirdiği iddiası cemaat arasında yayılmakta ve bununla “o yapıyorsa bir hikmeti vardır” kanaati güçlendirilmeye çalışılmaktadır. Aynı şekilde Eski Yunan mitolojisindeki hekim-rahipler olan İatromantisler de sıklıkla ilahi alemlere manevi seyahatlerde bulunarak kendilerinin ya da başkalarının tavır ve davranışlarını ilgilendiren yeryüzündeki çeşitli olayları tanrısal varlıklarla müzakere etmekte ve gelecekte nasıl davranılması konusunda tanrısal varlıklardan bilgi almaktadırlar.

Modern insanın zihninde geleceğe ilişkin antik dönem mitoslarını andıran mitolojik düşünce kalıplarına da rastlanmaktadır. Yahudilik ve Hristiyanlıktan Eski İran ve Mezopotamya geleneklerine kadar birçok gelenekte görülen Millenarianizm, Kiliazm ya da altın çağ düşüncesine benzer düşünceler, farklı şekillerde de olsa günümüz insanının gelecek düşünüşü oluşturmaktadır. Eliade’nin belirttiği gibi, Marxist komünizmin gelecekteki sınıfsız komün toplum düşüncesi bir çeşit altın çağ ya da binyılcılık düşüncesine tekabül etmektedir.¹¹ Yine, günümüz bilimkurgu romanlarına konu olan, şimdiden geleceğe giderek geleceği öğrenmek ve gelecekteki mümkün olan kötü veya talihsiz olayları şimdiden değiştirerek geleceği yaratmak, iptidai kültürlerde Kader Tabletleri’ni elinde bulundurarak insanların geleceğini belirleyen tanrısal ya da yarı tanrısal varlıklara ilişkin mitosların modern birer varyasyonunu sunmaktadır bize. Benzer durumu geçmişe gidişle ilişkin bilimkurgu romanlarda da görmek mümkündür.

Bundan başka günümüzde birçok insanın yaşamında önemli bir yer tutan fal, tarot, büyü, sihir, uğur, cincilik, ruhçuluk ve benzeri

¹¹ Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, s.169. Günümüz Türkiye’inde, her seçim dönemi partilerin seçmenlere -kendileri işbaşına geldikleri takdirde- gelecekte her şeyin sülman olacağına yönelik vaatlerde bulunarak, onlara bir çeşit altın çağ vaatmelerini de buna örnek olarak vermek mümkündür.

şeylerle ilişkili olarak kurgulanan birçok modern mitostan da bahsedilebilir. Örneğin çeşitli kişilerin tavır ve davranışlarına yön veren uğur inancıyla ilgili düşünceler oldukça dikkat çekicidir. Hemen her kesimden kişinin uğur objesi olarak kabul ettiği çeşitli nesneler (tavşan kuyruğu ya da ayağı, eski bir kalem, silgi, kalemtraş, bir oyuncak ve benzeri psikolojik obje olarak kabul edilen herhangi bir araç gereç) veya bazı sayılar ya da harflerle ilişkili olarak anlatılan ve bunları kullanıp kullanmama, taşıyıp taşımama durumlarında başa gelen olağanüstü halleri konu alan hikayeler tam anlamıyla birer mitos karakteri taşıyor. Bu tür mitoslarda, insanların başına gelen bir olumsuz olayın nedeni uğur objesinin taşınmamasına ya da yaşanan önemli bir hadise uğur objesine bağlanmakta ve anlatılan bu mitoslar uğur kültürüne yaşamında yer veren diğer kişilerin yaşamlarında karşılaşacakları olaylar için birer prototip olarak sunulmaktadır. Uğur objesi çerçevesinde kurgulanan bu mitoslarla, iptidai kültürlerde kült objesi ya da muska, fetiş, amulet veya tılsım nesnesi olarak kullanılan kutsal nesnelerle ilgili (bunların kökeni ve işlevi hakkında) anlatılan mitolojik hikayeler arasında fazla bir fark yoktur.

Günümüzde üretilen modern mitoslara son bir örnek olarak çeşitli bölgelerde bulunan kutsal sular, hayvanlar ve nesnelere ilişkin anlatılan hikayelerden bahsedebiliriz. Anadolu'nun hemen her tarafında halkın kutsal saydığı çeşmeler, göller, akarsular, ağaçlar, kayalar, taşlar, yatırlar ve buralarda bulunan hayvanlar veya bitkiler vardır. Bu yerler, kutsiyetinin yanı sıra ilgili yöre halkına ekonomik çıkar sağlaması açısından da dikkat çekici bir fonksiyona sahiptir. Bu kutsal yerler ve buralarda bulunan kutsal şeylere ilişkin anlatılan güncel hikayeler bize günümüz mitoslarının ilginç örneklerini sunmaktadır. Örneğin kutsal bir akarsu veya gölde bulunan ve yenmesi yasak olan balıkları (Urfa'nın meşhur Balıklı Göl'ünde bulunanlar gibi), yemek amacıyla gizlice yakalayan kişilerin karşılaştıkları, balıkların tavada dille gelerek konuşması, balıkları yemeye çalışan kişilerin çarpılması gibi olaylara ilişkin anlatılar ilginçtir. Günümüzde yaşandığı ileri sürülen bu olaylarla antik dönem mitolojilerinde tanrıların kutsal sığırlarını, elmalarını, ölümsüzlük iksirlerini ve benzeri şeyleri çalan kişilerin başlarına gelen hadiseleri konu alan anlatılar genel yapı itibarıyla aynı temayı işlemektedir. Benzer mitosları, kutsal sulardan içen ya da kutsal mekanlarda bir müddet zaman geçiren kişilerin yaşadıkları olaylara (örneğin kutsal sudan içen kısır kadınların çocuklarının olması,

evlenemeyenlerin koca bulması, işleri kötü olan kişilerin işlerinin düzelmesi gibi olaylara) ilişkin anlatılarda da görmek mümkündür.

Görüldüğü gibi kutsalın, bilinmeyenin ve istençlerin bir ifadesi olan ve yaşayan insanın tavır ve davranışları için birer model olma konumunu üstlenen mitoslar, geçmişte olduğu gibi günümüzde de insanların yaşamında önemli bir yer tutmaktadır. Gerek doğaüstüne ve tecrübe dünyasına ilişkin yaklaşımlarında, gerekse toplumsal ve doğal çevresiyle olan ilişkilerinde doğru bilgi kaynaklarına dayanmayan insanın gelecekteki yaşamına da mitosların yön vereceği kaçınılmazdır.

5- İnanca Yöneliş: Günümüz Realitesi

Gerek içinde yaşadığımız coğrafyada gerekse tüm dünyada insanların başta İslam olmak üzere çeşitli inanç sistemlerine düne nazaran daha fazla yöneldikleri, bu doğrultuda kendilerini ve ilişkide oldukları çevreyi sorguladıkları bir gerçektir. Özellikle uzun bir tarihi süreç içerisinde İslamla haşır neşir olmuş olan Ortadoğu ve Ön Asya ülkelerinde bu yönelişi daha belirgin bir şekilde görmek mümkündür. 20. yüzyıl ortalarına kadar, başta Batı ülkeleri olmak üzere dünyanın birçok yöresinde egemenlik kurmuş olan materyalist ve mantıkçı pozitivist bakış açısının altın çağını kapatmış olması ve sarsılmaz görünen materyalist teorilerin bilim dünyasında birer birer alaşağı edilmesi, bütün dünyada insanların, metafizik değerlere yer veren inanç sistemlerine yönelişlerini hızlandırmış ve bilinen belli başlı inanç sistemleri yanı sıra mantar gibi çoğalan birçok yeni inanç sistemi insanların yaşamında önemli bir yer tutmaya başlamıştır. Şüphesiz bu yönelişte insanlığın karşı karşıya kaldığı baş döndürücü modernizmin getirdiği çeşitli sorunlardan (ailesel sorunlar, yalnızlık, huzursuzluk vb.) kaçışın da önemli bir rolü olduğu söylenebilir.

İçinde yaşadığımız toplumda bu dönüşümü daha bir belirgin görmek mümkündür. Genelde dünyadaki özelde ise Ortadoğu'daki gelişmelere paralel olarak Türkiye'de son 30 yıldır İslam ve İslami düşüncenin hızlı bir yükseliş trendine girdiği ve insanların yaşamında eskiye oranla daha fazla etkili olduğu gözlenmektedir. Bu doğrultuda insanlar bireysel ve sosyal yaşantılarında İslami değerlere daha fazla yer vermeye başlamışlardır. Daha düne kadar bazı çevrelerce taşraya ait ya da ekonomik ve sosyal açıdan geri kalmış insanlara özgü olmakla itham edilmeye çalışılan İslami yaşam biçimi, şehirliliyle taşralısıyla, zenginiyle fakiriyle hemen her kesimden insanın benimseyip

tercih ettiği bir hayat tarzı olmuştur. Düne kadar sadece kimlik olarak İslamı benimsemiş olan ancak yaşantısında İslami değerlere fazlaca yer vermeyen insanların azımsanmayacak bir kesimi, bugün kılık kıyafetten ekonomik yapılanmalara kadar insan yaşamının tüm alanlarını İslamı egemen kılmaya çalışmaktadırlar.

Şüphesiz bu değişim ve İslama yöneliş, Müslüman olsun olmasın hemen herkesin dikkatini çekmektedir. Nitekim insanların dine (özelde İslama) yönelişleri, son yıllarda medyadan siyaset mahfillerine, akademik ortamlardan köşebaşı sohbetlerine kadar her kurum/kesimin en önemli gündem maddesini oluşturmaktadır. Yine İslami yayın basının gittikçe artması, daha düne kadar tirajları birkaç bini geçmeyen İslami ağırlıklı gazete ve dergilerin günümüzde yüzbinlere ulaşan tirajları yakalamış olması gözlerden kaçmamaktadır. Bütün bu gelişmeler, kabul etsin ya da karşı olsun insanların İslama ilgilerini daha da artırmaktadır. Gittikçe artan İslami yayın basının karşısında İslamı ve İslami kavram ve değerleri sorgulayan, hatta yargılayan yayın basının mantar gibi çoğalması da dikkat çekicidir. Kısaca İslam ve İslami değerler, içinde yaşadığımız toplumda günümüz insanının gündemini oluşturmaktadır ve gelecekte de bu konumunu sürdürecektir.

İslami gelişmelere ve İslamla ilişkili yayın basın faaliyetlerinin artmasına paralel olarak son yıllarda mitoloji, tanrı düşüncesi, kutsal, ruh ve ruhçuluk alanında yoğun bir yayın furiasının varlığı da bir gerçektir. Bu çerçevede Konfüçyanizm ve Taoizmden Hinduizm ve Budizme, Yahudi mistik ekollerinden Avrupa ve Amerika'da ortaya çıkan çeşitli yeni kültlere kadar pek çok dinsel geleneğe ilişkin kutsal metinler ya da ikinci el çalışmalar çeviri yoluyla yayınlanmakta, bu arada çeşitli Ortadoğu dinleri üzerine yapılan telif çalışmalarda ilginç iddialar ileri sürülmektedir. Örneğin Zerdüştlük ve Kürt toplumu üzerine yazılan bazı kitaplarda, Kürtlerin asıl dininin Zerdüştlük olduğu ya da Zerdüştlüğün İslam öncesi dönemde Kürtlüğün milli dini olduğu (!) iddiası oldukça enteresandır. İslam dışı inanç sistemlerine ilişkin yapılan çeviri ağırlıklı bu yayınların büyük çoğunluğunun pozitivist-materyalist veya ruhçu yayınevleri ve entelektüel çevre tarafından piyasaya sürülmesi gözden kaçmamaktadır. Daha düne kadar tanrı ve kutsal kavramları temeline dayalı dinleri kitleleri uyuşturan bir afyon olarak niteleyen materyalist entelijansiyanın birden bire (İslam dışı da olsa) dinsel değerlere ilgi duymasının ve pozitivist-materyalist yayınevlerinin İslam dışı dinlere ilişkin yayın faaliyetinin geri planında ne

olabilir? Yoksa böylesi bir faaliyetin geri planında, hızla yükselen ve gündemi oluşturan İslamın bir türlü önlenemeyen yükselişine karşı insanların önüne kutsal, manevi yaşantı, tanrı düşüncesi ve benzeri unsurlara sahip yeni alternatifler sunma amacı mı yatıyor?

Bütün bu gelişmeler, Türkiye’de henüz yeni bir bilim dalı olan dinler tarihinin ve dinler tarihçiliğinin önemini vurgulamaktadır. Dinler tarihi alanında, tarihimizde Şehristânî ve Bîrûnî gibi özgün eserler vermiş birçok önemli şahsiyet yetişmiş olmasına rağmen, bu bilim dalı sonraki dönemlerde -genel duraklama ve gerilemeye paralel olarak- ihmal edilmiştir. Yaşadığımız dönemde genellikle din bilimlerine ve dinler tarihine yabancı kişilerce yapılan çeviri ağırlıklı yayın furyası ve amatörcü yapılan telif çalışmalar, Türkiye’de dinler tarihi sahasında ileri adımlar atma ve çeşitli inanç sistemleri konusunda uzman kişilerin yetiştirilmesi ihtiyacını bir kez daha ortaya koymaktadır.

Senkretizm ve İslâm Düşüncesinin Teşekkülü Döneminde Gnostik Geleneğin Yeri

*Ş*ançlarımız, düşüncelerimiz, değerlerimiz, tavır ve davranışlarımızda, kısaca, çoğunlukla *İslamî* terimiyle özdeşleştirilen kimliğimizde İslâmın temel prensiplerinin dışında bir görünüm sergileyen ya da onlarla çelişen bir takım hususların var olduğu bilinen bir gerçektir. İslâm kavramıyla bir arada ifade ettiğimiz kimliğimizde *İslamî olanla İslamî olmayanın*, İslamî açıdan otantik olanla apokrif olanın veya İslamî olanla geleneksel olanın ayırt edilmesi, özgün İslamî kimliğin belirlenmesi açısından hayati önem taşır. Bu nedenle uzun bir tarihi süreç içerisinde, eski ve yeni birçok farklı kültürlerle bir arada yaşama ve onlarla haşır neşir olma sonucu bugün dinin kendisindenmiş gibi kabul edilen İslâm dışı heterodoksal unsurların adapte edilmiş süreçleri de göz önünde bulundurularak yeniden gözden geçirilip ayıklanması gerekir.

1. Senkretizm ve Senkretist Akımlar

Senkretizm, farklı geleneklerin birbirini etkilemesi sonucu oluşan yeni kültürel yapıları, gelenekleri veya düşünce ekollerini ifade etmede kullanılan bir kavramdır. Kültürlerin, düşünce akımlarının ya da çeşitli

fırka ve grupların oluşumunda senkretizmin önemli bir rol oynadığı bilinen bir gerçektir. Yaşanılan bölgelerin coğrafi ve jeopolitik konumları yanı sıra, toplumların birbirleriyle olan ekonomik ve sosyo-kültürel ilişkileri de çeşitli alanlarda senkretist yapıların doğuşuna imkan hazırlamaktadır. Özellikle günümüz İslam dünyasının büyük kısmının yer aldığı Ortadoğu tarihi incelendiğinde kültürel yönden oldukça zengin olan bu yörenin çok eski dönemlerden itibaren senkretist birçok yapıyı barındırdığı görülmektedir.

Gelenekler arası etkileşimler sonucu oluşan senkretist yapılar oluşum biçimi açısından birkaç grupta toplanabilir. Öncelikle -başta da ifade ettiğimiz gibi- kavimler arası komşuluk ilişkileri veya ticari, ekonomik ya da sosyo-kültürel faaliyetler gibi ortak bazı değerlerle ilişki içerisinde olan toplumlar birbirleriyle doğal bir etkileme-etkilenme durumu içerisinde olurlar. Bu durum zamanla farklı kültürlerden özellikler taşıyan yeni bazı fikir hareketlerinin ya da fırka veya mezhepler gibi akımların oluşmasına imkan sağlayabilir.

Oluşum biçimi açısından senkretist hareketlerle ilgili bir diğer grubu ise hakim zengin kültürün istilasına uğrayan zayıf kültürel yapılar oluşturur. Çeşitli nedenlerle bir arada yaşama durumunda olan farklı kültürlerden, hakim kültür karşısında zayıf kültürlerin bir dejenereasyon ve asimilasyon süreci yaşaması sonucu yeni senkretist akımlar ortaya çıkar. Sürgünler, istila, işgal ve fetih hareketleri ya da daha başka çeşitli nedenlere dayalı göçler sebebiyle farklı toplumların birbirine karışması sonucu, zamanla siyasal ve sosyal yönden güçlü olan toplumların kültürü ile söz edilen yönden zayıf konumda olan toplumların kültürü arasında bir etkileşim yaşanır. Bu etkileşimde çoğunlukla hakim toplumların kültürü etkin bir rol oynar. Güçlü kültürün etkisine maruz kalan zayıf toplumlar, başta kendi inanç ve yaşam tarzlarıyla ilişkili temel konularda olmak üzere, genellikle bu etkiye karşı koymaya çalışırken, bazen bu toplumlar içerisinde etkileşime karşı değişik tavır sergileyen gruplar da çıkabilir. Örneğin, bağımlı toplumlar içerisinde yer alan bir grup, bu etkileşime şiddetle karşı çıkarak aşırı muhafazakar bir tutum sürdürebilir ve zamanla yalnızca belirli temel konulardaki etkilenmelere değil, kültürler arası her türlü diyalog ve toleransa karşı çıkarak -Yahudi tarihinde yer alan Essenilerde olduğu gibi- tamamıyla dışa kapalı bir tutum izleyebilir.¹ Öte yandan, genellikle çoğunluğu oluşturan bir diğer grup ise bu etki-

¹ Bkz. Bright J., *A History of Israel*, SCM Press Ltd. London (1972), ss.465vd.

leşime açık bir tavır sergiler ve zamanla bunlar arasında kültürel bir yozlaşma ve asimilasyon süreci yaşanabilir. Bunun sonucunda ise, - tarihte birçok defalar görüldüğü gibi- farklı kültürlerden değişik çizgiler taşıyan yeni bazı düşünce ekolleri, mezhep hareketleri, dini akımlar ve benzeri gruplar şeklinde bir takım senkretist akımların tarih sahnesine çıkması kaçınılmaz olur. Ortadoğu'yla ilişkisi açısından buna verilebilecek en güzel örnek Yahudi tarihi içerisinde gözlemlenebilen bazı hareketlerdir. Yabancı işgal ve istilaları ve sürgün olaylarını tarihte sık sık tecrübe eden Yahudiler arasında çeşitli gruplar bu dönemlerde hakimiyetleri altında yaşadıkları toplumların kültürlerinden oldukça etkilenmişlerdir.² Öyle ki, başta Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an olmak üzere çeşitli kaynaklarda yer alan bilgilere göre özellikle işgal dönemlerinde Yahudiler sık sık politeizme temayül etmişler, Kudüs'teki mabedi çeşitli yabancı kültürlerin merkezi haline getirmişler ve bu nedenle Eski Ahit'te yer alan çeşitli ifadelerde belirtildiği gibi birçok peygamberin ikazıyla karşı karşıya kalmışlardır.³ Öte yandan sürgün hayatı yaşayan diaspora Yahudileri arasında zamanla "yüce Tanrı'ya Yahve, Zeus, Adonai ve benzeri isimlerle tapınmanın bir önemi yoktur" inancı yerleşerek, bunlar içlerinde yaşadıkları toplumların yüce tanrı kültlerini kendi inanç sistemleri içerisinde meczetmişlerdir.⁴ MÖ 8. yy'da Asurluların İsrail'i işgali sonrası, bu bölgede yaşayan Yahudi halkın paganist Asur kültürünün hakimiyeti altına girmesiyle -zamanla kendi inanç esaslarıyla paganist kültürün kaynaştırılması esasına dayalı- senkretist bir hareket şeklinde ortaya çıkan Samiriler örneğinde olduğu gibi, bazen de istilacı güçlerin inanç ve düşünce sistemleriyle yerel kültürlerin meczedilmesi yoluyla yeni bazı düşünce ekolleri, mezhep ve fırkalar ortaya çıkmıştır.

Teşekkülü yönünden senkretist yapılarla ilgili bir diğer grubu ise, ihtida hareketleri sonucu yeni bir inanç sistemine giren insanların eski inanç ve yaşam tarzlarıyla yenisi arasında bilinçli ya da bilinçsiz bir uzlaşma yolu aramaları gayreti neticesinde, zamanla ortaya çıkan senkretist düşünce akımları, dinler veya mezhepler oluşturur. Burada söz konusu olan uzlaşma, bilinçli kültürel izdivaçlar yoluyla sağlanmaya çalışılabileceği gibi, eski ve yeni arasındaki kültürel münasebe-

² Bkz. Eliade, M. *A History of Religious Ideas*, The University of Chicago Press Chicago (1978), c.1, ss.183-186.

³ Bu konuda örneğin Eski Ahit'in *Hosea* ve *Amos* bölümlerine bakılabilir.

⁴ Baron, S. W., *A Social and Political History of the Jews*, Philadelphia (1952), c.2, ss.23 vd.

tin her anında farkında olmadan vuku bulacak olan doğal etkileme-etkilenme yoluyla da olabilir.

Başta Ortadoğu olmak üzere dünyanın birçok yöresinde ihtida hareketleri tarihte önemli bir rol oynamıştır. İhtida hareketlerinde, çeşitli nedenlerle kendi kültürel yapı ve geleneklerine yabancı olan yeni bir inanç sistemini benimseme durumunda kalan insanların, çok az istisnası olmakla birlikte, eskiye ait olan her şeyi adeta bir gömlek değiştirir gibi çıkarıp bir tarafa bıraktıkları görülmemiştir. Bunlar, genellikle benimsedikleri yeni inanç sistemiyle taban tabana zıt olan eski inanç ve yaşam biçimlerini terk ederken, benimsedikleri yeni sistemle uyuşan, paralellik arzeden ya da aleyhinde herhangi net bir hüküm bulunmayan eskiye ait bazı düşünceleri, kültürel unsurları, bilgileri, gelenek ve görenekleri yeni inançlarına taşıma temayülü içerisinde olurlar. Dinin özüne, “vazgeçilmezlerine” ters olmadığı müddetçe böylesi bir kültürel alış veriş, özellikle İslam gibi evrensellik iddiasında olan bir din söz konusu olduğunda- dinin her kültürden insanlara hitap etmesi ve evrenselliğini sürdürmesi açısından kaçınılmaz olur. Böylelikle, dinin temel iddialarıyla çelişmeyen eskiye ait bazı değerler, yeni gelenek yapısını bozmaksızın ve özünden ayrılmaksızın yeni gelenek içerisinde özümseyip eritilmiş olur. Ancak eskiyle yeniyi uzlaştırma temayülü, yeni inanç sisteminin özüne, temel yapısına ters olan eskiye ait bazı unsurların, -şekil ve kaynak değişikliklerine tabi tutulmak ve yeni gelenek doğrultusunda yorumlanmak suretiyle- bilinçli ya da bilinçsiz şekilde yeni inanca sokulmaya çalışılması şeklinde de olabilir. Örneğin, İslam’ın Anadolu ve Orta Asya gibi çeşitli bölgelerde yayılışında etkin rol oynayan bazı mutasavvıfların, zaman zaman gittikleri bu yörelerde karşılaştıkları Hristiyanlık ve diğer İslam dışı dinlere ait yerel aziz kültlerini İslamileştirdikleri ve böylelikle halkın İslama ısındırılmalarını sağlamayı hedefledikleri bilinmektedir. Bu durum yerli halk açısından da oldukça çekiciydi. Zira yerli halk, Müslüman olduktan sonra da bağlı oldukları eski kültü bir Türk, Arap ya da Acem velisi adına İslamleşmiş kılıktaki sürdürebilmekteydi.⁵ İşte özellikle bu temayül çerçevesinde yapılan uzlaştırma ve bütünleştirme hareketleri, zamanla bazı senkretist akımların, yeni bir takım din, mezhep veya düşünce hareketlerinin ortaya çıkmasına neden olur. Bu tür senkretist akımlara birçok örnek verilebilir. Ancak İslam tarihiyle ilgili olarak bunlara verilebilecek en güzel örnek Sihizm ve Yezidilik akımla-

⁵ Bkz. Ocak, A.Y., *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menakıbnâmeler*, Ankara (1992), s.17.

ndır. Sihizm, 16. yy'da Hindistan'da yaşamış olan ve Müslüman asıllı olabileceği de iddia edilen Nanak adlı bir şahsın, temellerini İslamla Hinduizmin karışımı esasına dayandığı senkretist bir akımdır.⁶ Aynı şekilde Şeyh Adi ibn. Müsafır'e dayandırılan Yezidilik de Zerdüştlük gibi eski İran gelenekleri yanı sıra Mezopotamya'nın çeşitli gnostik öğretilerinin İslamla meczedilmesi esasına dayalı senkretist bir hareket olarak ortaya çıkmıştır.⁷

İslam düşüncesinin teşekkülü döneminde de kültürler arası etkileşimin önemi oldukça fazladır. İran, Irak, Suriye ve Mısır gibi tarihte bilinen çok eski dönemlerden itibaren birçok medeniyete ve düşünce akımına beşiklik etmiş olan bölgelerin Müslümanlarca fethi sonrası dönemde İslami gelenek içerisinde zamanla gelişen çeşitli düşünce akımlarının ve yaşam biçimlerinin doğru anlaşılıp tahlil edilmesi ve değerlendirilmesinde, bu yörelerin İslam hakimiyeti öncesi dönemdeki kültürel yapılarının, hakim düşünce sistemlerinin, inanç esasları ve yaşam biçimlerinin dikkate alınmasının büyük önemi vardır.

2. İslam Düşüncesinin Yapısı Ve Gelişimi

Bu noktada öncelikle "İslam düşüncesi" kavramına bir açıklık getirmek kanaatimizce yerinde olacaktır. Konuyla ilgili çeşitli görüş farklılıkları var olmakla birlikte genellikle "İslam düşüncesi" ifadesi, tarih içerisinde temel İslami kaynaklar çerçevesinde Müslümanların hayata bakışlarını, çeşitli konulardaki görüş ve değerlendirmelerini ifade eden genel bir kavramdır. Buradaki temel İslami kaynaklardan kastedilen şey, İslam geleneğinde bilgi kaynakları olarak görülen *vahiy* ve *akıldır*. Tarihi süreç içerisinde İslam düşüncesinin izlediği çizgi göz önüne alındığında farklı dönemlerde başta kaynak ve metot konusu olmak üzere çeşitli konularda farklı yaklaşımların sergilendiği görülür. Bilgi kaynağı olarak vahiy ve aklın kendi başlarına veya birbirlerine karşı değeri ve İslam dışı kültürel mirasın ve bilgi kaynaklarının İslam düşüncesinin oluşumunda malzeme olarak kullanılıp kullanılmaması gibi hususlarda çeşitli farklı düşüncelerin mevcut olduğu görülmektedir.

"Asrı Saadet" diye adlandırılan ilk dönemde İslam düşüncesinin vahiy kaynaklı özgün bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Bu dönemde, bilgi kaynağı olarak akla verilen değer in vahiy ölçüsünde olduğu, bir başka deyimle, genellikle her konuda vahiyle çatışmama ilkesinin temel a-

⁶ Sih diniyle ilgili bkz. Küçük, A. "Sihizm", *AÜİFD*, 1986, 28, ss.391-417.

⁷ Bkz. Guest, J.S. *The Yezidis. A Study in Survival*, London (1987), ss.15vd, 28vd.

linmaya çalışıldığı, vahyin yegane kaynağı olan Kur'an'ın yanı sıra vahyi öğreten Peygamber'in söz ve uygulamalarının da vahyi anlama açısından baş vurulması gereken kaçınılmaz bir kaynak olarak değerlendirildiği görülmektedir. Bu dönemde teolojik kısır çekişmelerden elden geldiğinde uzak kalınmaya, hayatı ve insanın hayattaki var oluşunu algılamayla ilgili, vahyin insana çizdiği sade ve temel anlayış doğrultusunda bir çizgi izlenmeye çalışıldığı müşahade edilmektedir.

İslam düşüncesinin yapısıyla ilgili *ilk dönem* olarak nitelenebilecek olan bu dönem aynı zamanda fetih hareketlerinin yoğun şekilde yaşandığı bir dönemdir. Suriye, Mısır, Irak, İran ve Anadolu gibi bölgelerin kısa denilebilecek bir süre içerisinde fethedilmesiyle bir anda farklı kültürlerle, din, dil ve geleneklere sahip birçok topluluk İslam hakimiyetine girmiştir. Fetih hareketleri yalnızca ülke sınırlarının genişletilmesiyle sınırlı kalmamış, İslam lehine ihtida hareketinin de büyük bir hızla yayılmasını sağlamıştır. Böylelikle, değişik kültürel arka planlara sahip binlerce kişi Müslüman olmuştur. Şüphesiz bunların hepsinin İslama girişi tamamiyle kişisel bir hidayet kavramıyla açıklanabilecek nitelikte değildir. Nitekim en azından bunların belirli bir kısmının statüko gereği Müslüman olma ya da görünme ihtiyacını duyduğu söylenebilir. İslam toplumunun böylesine genişlemesi ve farklı kültürleri hakimiyeti altına alması, İslam düşüncesi çizgisinde de önceki sade yapıya zıt bir şekilde çeşitli değişikliklerin oluşmasına neden oldu. İslamın değişik kültürel ortamlarda yayılması ve hakim unsur hale gelmesiyle, ilk dönemin vahiy kaynaklı özgün İslam düşüncesi, farklı arka plana sahip birçok yerel gelenekle yüz yüze geldi. Bu doğrultuda, bir yandan Müslümanlar, İslamın gayrimüslimlere tanıdığı hoşgörü ve tolerans sayesinde varlığını sürdüren İslam dışı çeşitli kültürel unsurlarla bir arada yaşamaları sonucu doğal bir etkileme-etkilenme ortamı içerisinde bulunurken, diğer yandan ihtida hareketleriyle İslam dairesine giren bazı topluluklar eski kültürel yapılarına ait çeşitli unsurları, dünya görüşlerini ve çeşitli konulardaki doktrinel problemlerini İslam kültürü içerisine taşıdılar. Böylelikle kaynak ve metot açısından vahiy temel alan ve akılla geleneğe vahiy doğrultusunda bir yer veren ilk dönemin özgün İslam düşüncesinden sapma hareketleri baş gösterdi. Şüphesiz, Asrı saadet döneminin sonlarından itibaren İslam toplumunda baş gösteren siyasal ve sosyal kavga ve çekişmelerin de bu sapma sürecinde büyük etkisinin olduğunu vurgulamak gerekir.

İslam düşüncesinin teşekkülü açısından *sonraki dönem* olarak adlandırılabilen bu dönemde vahiyyle birlikte, yerel gelenek ve

kültürlere de -düşünce kaynağı olma yönünden- ağırlıklı bir yer verildiğini görüyoruz. Bunun sonucunda, düşünce planında İslami kaynaklar ile İslam dışı kaynaklara senkretist bir yaklaşım temayülü söz konusu oldu. En azından bazı gruplarca vahye dayalı bilgi, yerel gelenek ve kültürler doğrultusunda yorumlanmaya çalışıldı ve İslam ile yerel gelenekler arasında bir uzlaşmaya gidildi. Böylelikle birçok konuda ilk dönem İslam düşüncesi dışında görüşler savunan yeni düşünce ekolleri ve gruplar teşekkül etti.

İslam dışı gelenek ve kültürel değerlerin İslam düşüncesi içine sokulması ve bu doğrultuda yorum ve değerlendirmelere gidilmesi, çeşitli bilim dallarındaki tedvin çalışmalarında da oldukça etkili oldu. Örneğin, başta tefsir olmak üzere birçok bilim dalında, çeşitli konuların açıklanmasında *İsrailiyyat* olarak adlandırılan Yahudi ve Hristiyan malzemesi yoğun şekilde kullanıldı. Öte yandan, Eski Yunan felsefesi kaynakları ve Yeni Eflatunculuk düşüncesi İslam felsefesi, kelim ve tasavvuf gibi alanlarda yapılan birçok çalışmaya ilham kaynağı oldu.

İslam öncesi döneme ait yerel kültürel unsurlar, oluşmakta olan düşünce ekollerine kaynak ve tedvin dönemi eserlerine materyal olmanın yanı sıra, çeşitli kesimlerin yaşam tarzlarını da yönlendirdi. Örneğin, İslam hakimiyeti öncesi dönemde Ortadoğu'da yaşayan toplumlar arasında yaygın şekilde görülen ve münferit olarak (eremitic) ya da gruplar halinde (cenobitic) dünyadan el etek çekme esasına dayalı asketik yaşam tarzı, sonraki dönemlerde çeşitli kesimler tarafından yorumlanarak İslam kültürü içerisine sokuldu. Böylelikle Hz. Peygamber'in züht yaşantısının bir takım görüntüleri abartılı bir şekilde alınarak, Hicri ilk iki asra adını verecek olan *Züht Dönemi*'nin doneleri teşekkül etmiş oldu.

Bu çalışmamızda biz, fetih hareketleri ve yeni kültürel geleneklerle etkileşim sonucu, düşünce, inanç ve yaşantı alanında İslam kültürü içerisine giren ya da sokulan her bir unsuru ayrı ayrı ele alacak değiliz. Ancak bu noktada özellikle üzerinde durmak istediğimiz konu, fetih sonrası dönemde İslam toprakları üzerinde oluşmakta olan çeşitli düşünce akımları, bilim hareketleri ve fırkalar üzerinde, en az yörenin İslam öncesi diğer gelenekleri kadar etkili olan gnostik geleneğin, gnostik inanç ve öğretilerin çeşitli alanlarda İslam dünyasında oluşan senkretist akımlar üzerindeki önemli rolüne dikkat çekmektir.

3. Gnostisizm ve İslam Düşüncesinin Teşekkülü Döneminde Gnostisizmin Etkileri

Öncelikle gnostisizmin ne olduğunu belirtelim. Tam bir tanım yapmak genellikle zor olmakla birlikte, gnostisizmin tanrı, alem, insan, kurtuluş ve bilgi gibi temel konularda kendine has açıklamalar getiren ve MÖ 5. ve 4. yy'lerden itibaren çeşitli Ortadoğu toplumlarınca yaygın olarak temsil edilen dinî-felsefî bir akım olduğu söylenebilir. Her ne kadar Hans Jonas gibi çağdaş bilim adamları “Gnostik Din”⁸ başlıklı eserler yayınlansalar da gnostisizm, başlı başına bir din ya da mezhep değil, tıpkı mehdi düşüncesinde olduğu gibi birçok dinî gelenek içerisinde doğal bir gelişim ya da kültürel etkileşim sonucu oluşan bir temayül, bir akımdır. Yahudilik ve Hristiyanlık içerisinde Batı tipi gnostik inanç ve öğretileri temsil eden birçok ekol var olduğu gibi, tamamıyla gnostik bir karaktere sahip olan ve Doğu tipi gnostik gelenekler olarak bilinen Sâbilik ve Maniheizm gibi akımlar da mevcuttur. Bu arada Ortadoğu menşeli olan gnostik inanç ve öğretilerle Hint geleneği arasında da çeşitli konularda dikkate değer benzerlik ve paralellikler mevcuttur. Şüphesiz gnostisizmin menşei, kaynakları ve temsilcileri konuları başlı başına birer ayrı çalışma sahasını oluşturur. Çalışmamızın sınırlı kapsamını göz önünde bulundurarak burada bu konulara girmeyeceğiz.

Gnostisizm, ya tamamıyla gnostik karakter taşıyan dinler ya da çeşitli dinî gelenekler içerisinde yer alan inanç, düşünce ve ritüeller şeklinde Milat öncesi dönemlerden itibaren Ortadoğu'da oldukça yaygın olan bir akımdır. Suriye, Mezopotamya, Mısır, Filistin, Ürdün ve Anadolu'da İslam hakimiyeti öncesi dönemde yaşayan yerli halkın inanç ve düşünce yapısı incelendiğinde bütün bu yörelerde çeşitli gnostik akımların hakim unsurlar olduğu anlaşılır. Birkaç örnek vermek gerekirse, MS 3. yy sonlarından itibaren güney İran, Mezopotamya, Suriye, Anadolu ve Kuzey Afrika'da oldukça yaygın olan, MS 4. yy'dan itibaren birçok yörede Hristiyanlığın en güçlü rakibi haline gelen ve MS 8. yy'da Uygurların resmi dini olan Maniheizm tamamıyla gnostik inanç ve öğretileri temsil eden bir dinî gelenektir. Yine MS 2. yy'dan itibaren Güney Mezopotamya'da varlığını sürdüren ve öneminden dolayı Kur'an'da üç yerde ismi anılan Sâbilik baştan sona gnostisizmi temsil eden bir akımdır. Bundan başka İslam hakimiyeti öncesi dönemde Hristiyanlık ve Yahudiliğin heretik mezhepleri olarak bilinen Elkesailer, Valentinianlar, Setianlar, Mağariler, Quqiler,

⁸ Jonas, H., *The Gnostic Religion*, Beacon Hill (1958).

Esseniler, Bardaisancılar ve Simoncular gibi irili ufaklı birçok akım gnostik inanç ve öğretilere ağırlıklı olarak yer veren akımlar olarak Ortadoğu'nun çeşitli bölgelerinde yaygın durumdaydı. Bundan başka Hermetistler, çeşitli sır dinleri mensupları, Yahudilik ve Hristiyanlık içerisinde yer alan çeşitli mistik hareketler de gnostik inanç, öğreti ve hayat tarzını yansıtmaktaydılar. Kısacası, gnostik düşünceler, inançlar ve yaşam biçimi, farklı isimler ve cemaatlar halinde tarih sahnesinde yer almalarına rağmen Ortadoğu'da yaşayan halkların ortak paydalarından birisi, belki de en önemlisiydi. Bir başka ifade ile, İslam hakimiyeti öncesi dönemde gnostisizm, bu yörenin bir *alt kültürü* konumundaydı ve farklı dil, din ya da cemaat mensubu olan insanların mitlerini, inançlarını ve ritüellerini şekillendiriyordu. 5

İslam düşünce tarihinin sağlıklı biçimde değerlendirilebilmesi ve İslam düşüncesinin özgün kaynakları olan Kur'an ve Sünnet'le kolaylıkla bağdaştırılamamasına rağmen İslam kültürü içerisine sokulmuş olan inanç, öğreti ve ritüellerin tahlil edilip gerçek kaynaklarının teşhis edilebilmesi açısından, İslam öncesi devirde Ortadoğu'nun hakim unsuru olan gnostik öğretilerin bilinip göz önünde bulundurulması oldukça önemlidir. Özellikle, aşağıda kısaca değineceğimiz özellikleri açısından gnostik gelenekle, -başta tasavvuf olmak üzere- İslam tarihinde yer alan çeşitli düşünce ekolleri ve fırkalarca temsil edilen görüş ve düşünceler arasındaki büyük benzerlik, hatta paralellik dikkat çekicidir. Gnostik geleneğin bu özellikleri Sâbîlik, Maniheizm ve Hermetisizm gibi gelenekten geleneğe bazı nüans ve yorum farklılıkları arz etmekle birlikte, ifade edeceğimiz ana hatları itibarıyla bütün gnostik sistemlerde ortak olarak bulunmaktadır.⁹

Gnostik öğretinin arka planında madde-mana, aydınlık-karanlık, ruh-beden ve dünya-öte dünya gibi değerler arasında var olduğuna inanılan katı bir düalizm bulunur. Gnostikler makro planda alemi, ışık alemi ve karanlık alemi şeklinde ikiye ayırırlar. Işık ya da nur alemi iyiliği, hakikat ve gerçeği temsil ederken karanlık ve zulmet alemi kötülüğü, yalanı ve gerçek olmayanı temsil etmektedir. Işık alemiyle karanlık alemi arasında bitmek tükenmek bilmeyen bir mücadele ve çekişme vardır. Madde ve maddi olan her şey, yani içinde yaşadığımız dünya, bedenlerimiz ve bu dünyaya ait olan her şey kötülük alemine aittir ve do-

⁹ Gnostisizmin özetle ele alacağımız özellikleri konusunda geniş bilgi için bkz. Rudolph, K. *Gnosis, the Nature and History of an Ancient Religion*, Edinburgh (1983), ss.53-272; Filoramo, G. *A History of Gnosticism*, Oxford (1990), ss.20-141; Foerster, W. *Gnosis, I. Patristic Evidence*, Oxford (1972), ss.1-23.

layısıyla bizatihi kötüdür. Ruh ve ruhsal olan varlıklar ise ışık alemine aittir ve yapısı gereği iyidir. Kötülük alemiyle iyilik alemi ya da ışık ile karanlık veya nur ile zulmet arasındaki bu mücadelede başarılı olacak olan, iyilik, yani ışık veya nurdur. Makro hayatın sonunda kötülük ve zulmet ışık tarafından dizginlenerek tahakküm altına alınacak ve onun emrinde olan madde ve maddi alem yok edilecektir. Mikro hayatı temsil eden insan açısından da asolan, iyilik alemine ait olan ruhsal varlığına değer vermek ve kötülüğe ait olan maddi yapısına, yani bedenine ve bedeninin istek ve arzularına boyun eğmemektir. Varlık itibarıyla kötü olan bu dünya ve dünyevi şeyleri terk etmek, ışık ve iyiliğin timsali olan ruha ve ruhsal aydınlanmaya kulak vermek gerekir.

ÇGnostik sistemlerin insan anlayışı da oldukça dikkat çekicidir. Gnostik düşüncede insanın yapısıyla ilgili bir triolojiye, üçlemeye yer verilir. Buna göre insan üç unsurdan; ruh, beden ve nefsten oluşur. Sâbîî literatüründe bu üç unsur *nişimta* (ruh), *pagra* (beden) ve *ruha* (nefs ya da can) olarak adlandırılır. İnsanı oluşturan bu üç unsurdan ruh köken itibarıyla ışık alemine aittir. O, ilahi takdir gereği kötülük alemine ait olan yeryüzüne ve kötülüğün bir parçası olan bedene düşmüş ya da atılmış bir varlıktır, bir cevherdir. Öte yandan beden ve nefis ise yapılan gereği kötü tabiatlı ve süflüdürler; zira bunlar kötülük alemine aittirler. Işık alemiyle karanlık alemi arasında ezelden beri mevcut olan mücadelenin bir aşamasında ruh, kötülük ve karanlığı yenmek ve tahakküm altına alabilmek gayesiyle yüce ışık tanrısı tarafından ışık ve nur aleminde karanlık alemine, yani maddi aleme indirilmiş ve beden içerisine konulmuştur. Gnostiklere göre beden içerisinde ruh, hapishanedeki bir tutsak gibidir. Zira, ruhu çepeçevre kuşatan beden, onu elden kaçırmamak amacıyla tutsak etmiştir ve onun iyilik ve ışığın dışı aksetmemesi amacıyla da elinden gelen her şeyi yapmaktadır. Ruh ise maddi aleme ve bedene atılmış olmaktan hiç memnun değildir. O, kendi asıl vatanı olan ilahi aleme geri dönebilmek, oraya yükselebilmek için yanıp tutuşmakta ve bunun özlemini çekmektedir. Işık ve iyilikle olan ezeli-ebedi mücadelesinde bir ışık unsuru olan ruhu tutsak etmiş olan kötülük, ruhun kaçmasını engellemek için *bedeni* ve her türlü dünyevi arzu ve ihtirası temsil eden *nefsi* kullanmaktadır. Kısacası ruhun bu dünyadan kaçışı beden ve nefis ile engellenmeye çalışılmaktadır.

Gnostik tasavvura göre kurtuluş ya da hidayet, süflî madde alemine düşen ruhun tekrar ilahi aleme yükselmesiyle gerçekleşir. Gnostiklere göre ilahi alemin bir parçası olan ruh ölümsüzdür. Ölüm, ancak süflî olan maddi varlıklar ve -insan söz konusu olduğunda- be-

den için geçerlidir. Genellikle bedenın arzu ve isteklerinin bir ifadesi olarak kabul edilen nefis konusunda ise farklı görüşler mevcuttur. Örneğin, Sâbiiler, kişi için bu dünya hayatının sonu demek olan bedenın ölümüyle iyi kişilerin (gnostiklerin) henüz dünya hayatındayken ıslah edilmiş nefislerinin de ruh ile birlikte ilahi aleme yükselmeye hak kazanacağına inanırlar. Öte yandan kötü insanların (gnostik olmayanların) nefislerinin bedenın ölümüyle birlikte yok olacağına, bu insanların ruhlarının ise kurtuluşa eremediklerinden dolayı eza ve cefa dolu bir hayat yaşamaya mahkum edileceğine inanılır.¹⁰

Gnostisizme göre ruhın kendi başına kurtuluşa ve hidayete ulaşabilmesi imkansızdır. Ruhın kurtuluşu için gerekli olan aşamalar şu şekilde sıralanabilir:

1) Öncelikle ruhın süflî alemdeki kendi yapısını kavraması ve bu kötü hayattan kurtulabilmek için bir istek ve arzu, bir iştıyak duyması, bir diğer ifadeyle *kendini bilmesi* ve kendisinin asıl مکانı olan ilahi aleme bir özlem duyması gerekir.

2) Bundan sonra ruh vaftız, oruç, günlük dua ve diğer ibadetler gibi ritüellerle kurtuluş için gerekli olan altyapıyı hazırlamalıdır.

3) Bu arada kurtuluşun bir nevi anahtarı olan kutsal bilgiyi ve hikmeti kendisine getirecek ve öğretecek olan bir kurtarıcı ya da yol göstericinin, bir mürşidin olması gereklidir.

4) Son olarak *gnosis*, *manda*, *sophia* gibi çeşitli adlarla adlandırılan bir kurtuluş iksiri olan gizli kutsal bilginin bu mürşit aracılığıyla kendisine ilham edilmesi gerekir.

Gnostik inanç ve öğretilerin odak noktasını oluşturan bir öğreti olan gnostisizmin *kurtarıcı bilgi* ve *gizli hikmet* doktrini de konumuz açısından oldukça dikkat çeken bir başka husustur. Bu öğreti, -bazı küçük yorum farklılıklarıyla birlikte- bütün gnostik sistemlerde önemli bir yer tutar. Gnostik terimi de “bilgi” anlamına gelen Yunanca *gnosis* teriminden gelmektedir. Bu süflî alemden kurtulabilmesi için ruhın sahip olması gereken bu bilginin birtakım özellikleri bulunur. Bu bilgi kutsal bir bilgidir ve ilahi alemden, ilahi alemin merkezinde yer alan yüce tanrıdan kaynaklanır. Değişik gnostik sistemlerde *gnosis*, *manda* ve *sophia* gibi değişik adlarla adlandırılan bu kutsal bilgi menşe itibarıyla ruh ile aynı kaynağa sahiptir; zira her ikisinin de kaynağı ve menşei ilahi nur alemidir. Bu bilgi kazanılan, alınan, ula-

¹⁰ Bkz. Gündüz,Ş., *Sâbiiler Son Gnostikler*, Ankara (1995), ss.131vd.

şılabilen bir bilgi değil, verilen, bahsedilen ve bağışlanan bir bilgidir. Duyu ve algılarımıza dayalı tecrübe dünyamıza ait verilerle bu bilgi kavranamaz, anlatılamaz ve ifade edilemez. Ancak ruh, gerekli şartları yerine getirerek bu bilgiyi almaya (ya da bir başka ifadeyle kurtuluşa) hak kazandığında yüce kurtarıcı tarafından bu bilgi kendisine ilham edilir. Bu bilgi esoterik, gizli bir bilgidir; gnostiklerden başkası onu bilemez, anlayamaz ve idrak edemez. Aynı şekilde, tıpkı yüce nur alemi ve onun hakimi olan yüce tanrı gibi, bu bilgi de süflî aleme yani dünyaya yabancı olan, tabiatı gereği onun dışında olan bir bilgidir. Kendilerine bu bilgi bağışlanmış olan gnostiklerin bunu veya bunun tezahürlerini dışa aksettirmeleri, ifşa etmeleri en büyük suçtur. Örneğin Sâbiîler, kendi inanç esaslarının ve kutsal literatürlerinin Sâbiî olmayanlara ifşa edilmesini küfür olarak değerlendirirler.¹¹ Son olarak bu kutsal bilginin ne olduğu ya da neyin bilgisi olduğu konusunda net bir cevap bulabilmek genellikle zor olmakla birlikte, gnostik literatürden anlaşılabilirdiği kadarıyla bu bilgi gerçeğin, hakikatin, yüce varlığın ve ışık aleminin bilgisidir. Çeşitli gnostik kaynaklarda *kuşta*, yani “gerçek, hakikat” olarak adlandırılan bu bilgi, hakikatin kavranılmasını, yüce tanrının bilinmesini sağlayan bilgidir.

Gnostik düşünceye göre ruhun, bu bilgiye doğrudan vakıf olma veya kendi kendine ulaşabilme imkanı yoktur. Bu durumda ruh, yüce tanrının gerçekliğiyle ilgili bu kutsal, gizli bilgiyi kendisine getirmekle görevli olan bir kurtarıcıya, bir aydınlatıcıya ihtiyaç duyar. Bu kurtarıcı, yüce tanrı tarafından bilgiyi almaya hazır durumda olan ruhlara ilahi bilgiyi iletmekle görevlendirilmiştir. Gnostik literatürde kurtarıcının özellikleri genellikle mitolojik ve sembolik anlatımla ifade edilmeye çalışılır. Mitolojik anlatım içerisinde kurtarıcıdan, ışık aleminde dünyaya gönderilmiş olan, süflî alemin idrak edemediği ilahi bir figür olarak bahsedildiği gibi, ondan -Sâbiî literatüründe yer alan Yahya motifinde olduğu gibi- yeryüzünde yaşayan ve kötü güçlere karşı mücadele ederek ruhlara ilahi bilgi ve hikmeti ileten tarihsel bir şahsiyet olarak da bahsedilebilir.

Gnostisizmde *redeemer* olarak adlandırılan kurtarıcı ya da mürşidin çarpıcı bir özelliği de süflî alemde irşat edici olarak görevlendirilmeden önce, bizzat kendisinin de ilahi takdir gereği bu kötü alemde yaşamayı, burada kurtuluşun yolunu aramayı ve nihayet kurtarıcı bilgiye vakıf kılınarak süflî alemde kurtarılmayı tecrübe etmiş olmasıdır. Ye-

---

¹¹ Aynı eser, s.54.

rinde bir ifadeyle o, bizzat kendisi kurtarılmış olan bir kurtarıcı, irşat edilmiş olan bir mürşittir. Teknik bir ifadeyle, *redeemed redeemer*, yani “kurtarılmış bir kurtarıcı”dır. Kendisinin kurtarılması sonrası o, kendisi gibi süflî alemde, beden hapishanesinde mahkum olan ruhları kurtuluş yoluna iletmesi, onlara kurtarıcı bilgi olan gnosis’i öğretmesi ve onları aydınlatması amacıyla görevlendirilmiştir.

Gnostik geleneğe göre, ruhun kurtarıcayı ve mürşidi kavrayabilmesi ve kendisini hidayete kavuşturacak olan ilahi bilgiyi alabilmesi için bu hususta gerekli olan altyapıyı hazırlaması zorunludur. Bu şartlar; ruhun kendi konumunu idrak etmesi, yani kendini bilmesi, kurtuluşu arzulanması ve kurtuluş yolunu seçtiğinin göstergesi olan ritüelleri icra etmesidir. Yapılması gereken ritüeller konusunda gnostik toplumlar arasında bazı farklılıklar mevcut olmakla birlikte, bütün gnostik ritüellerin ortak hedefi, kötü ve karanlık unsurlardan manevi temizlenmeyi sağlamak ve süflî olarak kabul edilen dünyevi unsurlardan uzak durmaktır. Bu gaye doğrultusunda bütün gnostik toplumlar az ya da çok, hafif ya da katı bir asketizme yer verirler. Örneğin Maniheizmde, Maniheizt cemaat arasında kurtuluşa en yakın olarak görülen *seçkinlerin* karakteristik özelliği, elden geldikince *az yemek*, *az konuşmak*, *az uyumak*, dünyevi her türlü iş ve meşgaleden uzak durmak, evlenmemek, bütün zamanını dua, ibadet ve dini öğretilerle geçirmeye çalışmaktır. “Eline, beline ve diline sahip olmak” ifadesi Maniheizt ahlak anlayışının temelini oluşturan bir özdeyiştir.¹² Öte yandan halka karışmamak, dünyevi her türlü arzu ve ihtirasa karşı direnmek, ahlaki her türlü kötülükten uzak durmak bütün gnostik toplumların ortak özelliklerindendir. Gnostik geleneğe göre ideal bir yaşantı, süflî alemden tamamen el etek çekmeyi gerektirir.

Kısaca özetlemeye çalıştığımız gnostisizmin bu özellikleriyle başta çeşitli tasavvuf ekolleri olmak üzere, İslam düşünce tarihi içerisinde yer alan çeşitli akımlarca temsil edilen benzer düşünce ve öğretiler arasında yakın bir ilişki olduğu açıkça görülmektedir. Örneğin yukarıda ifade ettiğimiz gnostik geleneğin insan anlayışı, maddi alem tasavvuru, ilahi bilgi, ilahi bilgiye ve kurtuluşa ulaşma yolu ve mürşit öğretilerinin kısmen revizyona tabi tutulmuş birer versiyonunu tasavvuf literatürüne ait kaynakların birçoğunda kolayca bulmak mümkündür. Sadece kısa bir örnek vermek gerekirse, gnostik dinlerde olduğu

¹² Bkz. Rudolph, *Gnosis*, s.340; Asmussen, J.P., *Manichaean Literature*, New York (1975), ss.26vd.

gibi maddi aleme karşı olumsuz yaklaşım hemen hemen bütün tasavvuf ekollerinin ortak özelliğidir. Çeşitli tasavvufi kaynaklarda dünya insan için bir zindan, bir hapisane olarak nitelenir ve kişinin hakikate, hikmete, marifete ve ilmu ledüne kavuşabilmesi için dünyayı terk etmesinin, yalnızlık, açlık, susuzluk ve halvet gibi hasletleri tercih etmesinin gerektiği vurgulanır.¹³ Açlık, susuzluk ve cinsel ihtiyaca karşı koymak gibi bedene cefa veren bütün durumların, kurtuluşu arzulayan ruh için safa ve kalp için ziya olduğu kabul edilir.¹⁴ Böylelikle, ancak dünyadan ve dünyevi şeylerden uzak durmak suretiyle gizli bilgiye, hikmete ve marifete kavuşulabileceği vurgulanır. Öte yandan tasavvufteki *ilmu ledün* ve *marifet* anlayışıyla gnostisizmin gnosis (gizli kutsal bilgi) anlayışı, yine tasavvufun insanı ruh, beden ve nefis şeklinde üç unsurdan müteşekkil bir varlık olarak görmesi ve bu unsurların her birinin özellikleri konusunda ileri sürdüğü görüşler ile gnostiklerin insan anlayışları arasında da büyük paralellikler vardır.

Başta da ifade ettiğimiz gibi gnostisizm, İslami hakimiyeti öncesi dönemde Ortadoğu'nun birçok yöresinde hakim olan önemli bir gelenektir. Bu yörelerin fethiyle birlikte gnostik inanç ve öğretilerle yoğrulmuş olan bu insanların önemli bir bölümü İslam hakimiyeti altına girmiş; hatta belirli bir kısmı İslâmı benimsemiştir. Bunların en azından belirli konularda eski kültürel değerlerini, inanç ve ritüellerini, kabul ettikleri yeni inanç sistemine adapte ettikleri ise bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla İslam düşünce tarihinin araştırılması, tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkan heterodoksal ve senkretist akımların tahlil edilmesi ve İslâm'ın özgün kaynakları olan Kur'an ve Sünnet'le bağdaşmayan öğretilerin gerçek kaynaklarının tespit edilmesi açısından gnostik geleneğin göz önünde bulundurulması hayati önem taşımaktadır.

¹³ Örneğin bkz. Kelabazi, *Ta'arruf (Doğuş Devrinde Tasavvuf)*, çev. S. Uludağ, İstanbul (1979), ss.54-55, 167; Kuşeyri, *Risale (Kuşeyri Risalesi)*, çev. S. Uludağ, İstanbul (1978), ss.175, 198, 525; Sühreverdî, *Avârifü'l-Mearif (Tasavvufün Esasları)*, çev. H.K. Yılmaz, İ. Gündüz, İstanbul (1989), ss.211-212, 266; İbn Arabî, *Nurlar Risalesi. İttihadu'l-Kevnî Risalesi*, çev. M. Kanık, İstanbul (1991), ss.14-16.

¹⁴ Hucvî, *Keşfü'l-Mahcûb (Hakikat Bilgisi)*, çev. S. Uludağ, İstanbul (1982), ss.467, 514.

Cahiliye Dönemi Arap Politeizmine Nebatilerin Etkisi

Paganizm Hicaz bölgesinde ne zaman ve nasıl başladı? Geleneksel olarak kendilerini, monoteizmin simgesi olan Kabe'nin kurucuları Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail'in varisleri olarak taktim eden Hicaz bölgesi Araplarını putperestlikle kim tanıştırdı ve Araplar kendilerine yabancı olan politeist kültürü nereden adapte ettiler? Bu sorular, cahiliye dönemi Arap kültürünü konu edinen klasik ve modern döneme ait bütün kaynaklarda cevap arayan hususların başında yer almaktadır.

1- Paganizm ve Politeizmi Hicaz Bölgesine Sokan Kişi Amr İbn Luhayy mı?

Klasik islami kaynakların bir çoğu, yaşadığı zaman tam olarak bilinemeyen Amr İbn Luhayy isimli bir Mekke reisinin yaşadığı döneme kadar, Hicaz bölgesi Araplarının Hz. İbrahim ve oğlu İsmail'in tevhid inancını devam ettirdiklerine dair geleneksel düşüncüyü tekrar ederler. Çeşitli kaynaklarda yer alan bir hadiste, Hz. Peygamberin (s.a.v.) Amr b. Luhayy'yı cehennemde bağırsaklarını sürüklerken gördüğü, zira onun Hz. İsmail'in dinini değiştirenlerin ilki olduğunu, putları diktığını ve *Bahire*, *Saibe*, *Vasile* ve *Hâmî* adetlerinin başlatıcısı olduğunu

belirttiği ifade edilir.¹ İbnü'l- Kelbî (ö. 819 veya 821-822), İbn-i Hişam (ö. 833) ve el Ezraki (ö.858) gibi erken dönem islam alimleri, Amr İbn Luhayy'ın bir hastalık nedeni ile Mekke'den Şam tarafına gittiğini ve Belkâ yöresindeki Moab'a geldiğinde buradaki yerli halkın (Amalika kabilesinin) putlara taptığını gördüğünü, dönüşünde bu putlardan bazılarını Mekke'ye getirdiğini ve halkın bunlara tapınmasını emrettiğini anlatırlar. Rivayetlere göre Amr'ın Mekke'ye getirdiği put veya putların en önemlisi, Hübel adı verilen büyükçe bir heykeldi.² Amr, Hübel'in dışından diğer putları da (örneğin Vedd, Suva, Yağus, Yaûk ve Nasr) Araplar arasında tapınılmak üzere getirdi. Böylelikle Amr, putçuluğu Araplara arasında yayılmasını sağlayan kişi oldu.

[İbnu'l Kelbi, bununla ilgili şöyle der: “ Amr İbn Luhayy putçuluğu yayınca Araplarda putlara tapıldılar ve onları ilah edindiler”³ Ayrıca İbnü'l Kelbi, Amr'ın aslında bir kahin olduğunu, kendisini, putları Hicaz'a getirerek Araplar arasında onlara tapınılmasını yapmaya bir bir cinin sevkettiğini anlatır.⁴

Yaşadığı zaman tam olarak bilinemeyen Amr İbn Luhayy isimli bir kişiyi Arap paganizminin kurucusu ve Hz. İsmail'den itibaren devam edegelen monoteizmin bozulmasının baş sorumlusu olarak gösteren bu geleneksel görüş, ciddi bir takım problemlerle karşı karşıyadır. Öncelikle yüzyıllardır monoteist inanca bağlılığı devam ettiren bir toplumun, tarihin herhangi bir kesitinde bir kişinin dayatmasıyla ani bir dönüş yaparak politizm benimsediğini ve herhangi bir itiraz ve karşı çıkma olmaksızın kendi içinde putçuluğu yaygınlaştırdığını düşünmek çok yüzeysel bir yaklaşım olur. Zira yabancı istilalar gibi çok

¹ Bkz. İbnü'l Kelbî, *Kitâbu'l -Asnâm* (çev. Beyza Düşüngen, Putlar Kitabı) Ankara, (1969), s.51; İbn Hişam, *Sîret-i İbni Hişam Tercemesi*, (çev. Hasan Ege), İstanbul (1985), s.1, s.117; Ahmet İbn Hanbel, *Müsned*, c.1, s.446; Buhari, *Sahîh*, “Menakıb”, 9, Müslim, *Sahîh*, “Cennet”, 50,51. Bahire, Saibe, Vasile ve Hâmî, için bkz. İbni Hişam, age, c.1, ss.130-131.

² Bkz. İbnü'l Kelbî, age, ss.27-28; İbni Hişam, age, c.1, s.117; el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, (çev. Y. Vehbi Yavuz, Kâbe ve Mekke Tarihi), İstanbul (1974), s.106.

³ Bkz. İbnü'l Kelbî, age, s.29; Ayrıca İbnu'l Kelbî ve İbni Hişam gibi yazarlar, Arapların Kâbe'yi tavaf sonrası hatura olarak buradan bir taş almaları ve buna zamanla tazimde bulunmalarının Araplardaki taşlara tazim etmanın ve puta tapıcılığın başlangıcı olduğunu iddia ederler. Bkz. Aynı eser, ss.26-27; İbn Hişam, age, c.1, s.118.

⁴ İbnü'l Kelbî, age, s.49.

büyük baskılar olmadıkça bir inanç sisteminden bir başka inanca, özellikle de monoteist bir gelenekten politeizme geçiş yapan toplumlar, en azından tedrici bir geçiş dönemi geçirirler. Öte yandan, yörede Hz. İbrahim'in muvahhid yapısı bilinmekle birlikte, çok eski dönemlerden itibaren kuzeyden güneye ve doğudan batıya Arabistan yarımadasında paganist geleneğin oldukça yaygın olduğu bilinmektedir. Gerek Kuzey Arabistan (*Teyme, Palmira, Suriye* vs.) gerekse Güney Arabistan (*Yemen, Sebe*, bölgesi vs.) ile ilgili yapılan araştırmalarda, bilinen en eski dönemlerden itibaren paganizmin yörede hakim olduğu görülmektedir⁵ Kuzey ve Güney Arabistan'a nispeten Hicaz bölgesine ait dinsel kült ve ritüellerle ilgili arkeolojik materyalin oldukça az olmasına rağmen, Kur'an öncesi dönemde bu bölgede de putperestliğin çok eski ve yaygın bir gelenek olduğu tartışma götürmez bir gerçektir.

Diğer taraftan *Kur'an-ı Kerim'de*, tevhidin bir simgesi olan Kâbe'nin temellerinin Hz. İbrahim ve oğlu İsmail tarafından yükseltildiği vurgulanmakta (Bakara 125-127) ve bu topraklardaki muvahhid yapının o dönemden itibaren mevcut olduğu işaret edilmektedir. Nitekim Hicaz bölgesi Araplarının aslında İbrahim'in dini doğrultusunda muvahhid oldukları tarzındaki yaygın gelenek, temelde Kur'an'ın bu ifadelerine dayandırılmaya çalışılmaktadır. Bu arada, eldeki mevcut kaynaklara göre Hz. İbrahim'in yaşadığı dönemde (takriben M.Ö. 2000-1800 arası), başta Mezopotamya olmak üzere Ortadoğu'nun birçok bölgesinde temelde göksel cisimlerin tanrılaştırılmasına dayalı bir politeizm ve paganizmin oldukça yaygın olduğunu da göz önünde bulundurmamız gerekir. Hz. İbrahim öncesi dönemde Hicaz bölgesinin dini yapısıyla ilgili bilgi verecek somut bir delilimiz mevcut olmamakla birlikte, Hz. İbrahim'in Mekke'ye ilişkin “ halkından Allah'a ve ahiret gününe inananları çeşitli ürünlerle besle” (Bakara 126) şeklindeki duasından hareketle o zamanda da yörede yaşayanlar arasında putperest kültüre mensup olanların varlığı anlaşılabılır.⁶ Bu durumda Hz. İbrahim ve oğlu İsmail tarafından temsil edilen monoteizmin, büyük ihtimalle yöredeki geleneksel kültür olan paganizmle mücadele ettiği ve bu iki unsurun, en azından belirli bir dönem yanyana varlıklarını devam ettirdikleri söylenebilir. Ancak daha sonradan bu

⁵ Bkz. Sarıkçıoğlu Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, İstanbul, (1983), ss.34-40.

⁶ Burada Hz. İbrahim ve İsmail öncesi dönemde Hicaz bölgesinin bomboş olduğu ve sonraki Hicaz bölgesi halkının tamamen İsmail soyundan türediği tarzındaki bazı geleneksel görüşleri şüpheyle karşılamak gerektiğini belirtmeliyim.

mücadeleyi paganizmin kazandığı ve Hz. İsmail'in yerleştirmeye çalıştığı tevhid inancının *Hicaz* Arapları'nca yörenin putperest kültürü içerisinde eritildiği anlaşılmaktadır.

Bu durumda yaşadığı varsayılan Amr İbn Luhayy, Hz. İsmail ve sonraki dönemlerde yaşayan muvahhidlerce yörede hakim kılınmaya çalışılan monoteizme karşı bölgenin yerel kültürü olan paganizmi savunan ve tevhide karşı mücadele eden birisi olabilir. İfade etmeye çalıştığımız hususu kısaca belirtmek gerekirse, Amr İbn Luhayy öncesi yörede paganizmin hiç olmadığını savunmak tutarsızdır. Zira geleneksel ifadelerde Amr'ın kuzeye seyahatinde karşılaştığı bir takım tanrı kültlerini kabule yatkın bir karakterde olması ve onun beraberinde getirdiği bazı kültlere Mekke ve civar bölge halkının kolay uyum göstermesi, çok önceki dönemlerden itibaren putperestliğin yörede mevcut olduğuna ve yöre halkının paganizme yatkın karakterine işaret eder. Ayrıca, Amr öncesi Hicaz'da paganizmin hakim unsur olduğunu gösteren başka deliller de mevcuttur. Örneğin, el-Ezrakî'nin cahiliye dönemi Arapları'nın İsaf-Naile kültüyle ilgili verdiği bilgiye göre, İsaf-Naile putlarının yerleri önceden *Safa* ve *Merve*'de bulunmaktaydı ve hac için gelen Araplar ibadet maksadıyla bunlara el sürerlerdi. Amr İbn Luhayy, bu putların yerlerini değiştirerek birini Kâbe yanına, diğerini ise *Zemzem* kuyusu başına dikmişti.⁷ Dolayısıyla yukarıda naklettiğimiz Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ifadede "Amr'ın Hz. İsmail'in dinini değiştirenlerin ilki" olduğuna dair ifadeyi, Amr İbn Luhayy'ın Hz. İsmail'in tesis etmeye çalıştığı tevhid dinini değiştirmeye çalışanlar arasında önemli birisi veya tevhide karşı mücadele edenlerin en şiddetlisi şeklinde anlamak kanaatimizce daha isabetli olur.

Amr İbn Luhayy ile ilgili klasik kaynaklardaki rivayetlerde Amr'ın kişiliğinden ya da yukarıda tartıştığımız Hicaz bölgesindeki politeizmin kurucusu olup olmaması meselesinden çok daha önemli olan dikkat çekici bir husus, onun bu seyahati sırasında çeşitli uluhiyetler sembolize eden bazı putları kuzeyden Hicaz'a getirmesidir. İşte cahiliye dönemi Hicaz bölgesi Arap dinine ve tanrılar panteonuna kuzeyin etkisi olarak yorumlanabilecek bu rivayet çalışmamızın temel noktasını oluşturmaktadır. Hicaz bölgesiyle Kuzey Arabistan halkı, özellikle de *Nebatîler* arasında acaba gerçekten ciddi bir dinsel etkileşim söz konusu muydu? Hicaz bölgesi Arapları ve Nebatîler üzerine yapılan incelemeler, bu iki bölge Halkının çeşitli konularda ortak

⁷ el-Ezrakî, age, s.108.

kültlere sahip olduğunu ve Hicaz Araplarının tanrılar panteonunda yer alan bazı figürleri kuzeyden aldıkları görüşünü desteklemekte midir?

2. Arap Politeizmi ve Paganizmi

İslam öncesi dönemde, sadece belirli merkezlerde odaklanan çeşitli Yahudi ve Hristiyan guruplar bir tarafa, çok tanrıcılık ve paganizm kuzeyden güneye bütün Arap yarımadasında yaygın şekilde görülmekteydi. Özellikle Orta Arabistan'ın göçebe ve yarı göçebe kabileleri arasında politeizm ve buna bağlı olarak paganizm hakim unsurlardı. Dünyanın diğer birçok politeist kültüründe olduğu gibi, cahiliye dönemi Arap politeizminde de bir üstün varlık ve bu varlıkla insanlar arasında adeta aracılık görevini üstlenmiş olan ikinci dereceden uluhiyetler mevcuttu. Cahiliye dönemi Araplarının inancına göre *Allah*, her şeyi yaratan ve rızıklandıran üstün varlıktı.⁸ Bu üstün varlığın sıradan varlıklar olan insanlarla doğrudan ilgilenmeyecek kadar yüce olduğuna inanılırdı. İnsanlar ancak bir takım araçlar vasıtasıyla ona ulaşabilir; dua edebilir veya ondan yardım dileyebilirlerdi. İnsanlarla yüce varlık arasında iletişim kuran bu araçlar ikinci dereceden tanrısal varlıklar olan metafizik varlıklardı.⁹ Ayrıca rahipler, kabile reisleri vb. eşraftan güçlü kişiler de bulundukları sosyal mevkilerinden dolayı Allah'a daha yakın ve dolayısıyla Allah ile sıradan insanlar arasında aracılık yapma yetkisine sahip kimseler olarak görülmüyordu.

a. Putçuluk

Cahiliye dönemi Arapları üstün güç olan Allah'ı soyut bir varlık olarak değerlendirip onun herhangi bir suret ya da temsilini yapmazken, kutsal addettikleri diğer tanrısal varlıkları çeşitli şekillerde müşahhas olarak temsil ederlerdi. Bu nedenle Araplar arasında *putçuluk* oldukça yaygındı. Rivayetlere göre Hz. Peygamber (s.a.v), Mekke'nin fethi sırasında şehre girdiğinde yalnızca Kabe civârında 360 put vardı.¹⁰ Putlar ahşaptan, taştan veya çeşitli madenlerden yapılırdı. Yapıldıkları maddelere ya da yapıış tarzlarına göre putlara *nusûb* (çoğulu *ansâb*), *vesen* (çoğulu *avsân*) veya *sanem* (çoğulu *asnâm*) gibi çeşitli adlar verilirirdi. Nusûb, insan suretinde olmamakla birlikte genellikle yontulmuş taşlar şeklinde özel bir suret verilmiş kaya ve taş parçalarından

⁸ Bkz. Müminun 84, 86, 88; Ankebut 61,63; Zuhuruf 87.

⁹ Bkz. Zümer 3, 43-44; Yunus 18.

¹⁰ Müslim, "Cihad ve's-Siyer", 87.

oluşan putlar için isim olarak kullanılmaktaydı. Taştan belirli bir suret verilerek yontulmuş putlara ise vesen deniliyordu. Bu arada altın ve gümüş gibi herhangi bir maden ya da ahşaptan yapılmış insan suretindeki putlara da sanem adı veriliyordu.¹¹

Cahiliye dönemi Arap putlarının büyük bir kısmının temsîlî olmayan, yani herhangi belirli bir canlı motifi taşımayan düz kaya parçalarından ya da taşlardan ibaret olması oldukça dikkat çekicidir. Tanrısar varlıklar genellikle dikili taşlarla temsil edilmekteydi. Kaynaklar, cahiliye dönemi Arapları arasında taşlara tapınmanın tok yaygın olduğunu, hatta bir seyahate ya da sefere çıkan kişinin konakladığı yerde etrafta buluna taşların bir kısmını yemek pişirmek için ocak yapmada kullanırken, bulduğu iri ve düzgünce bir taşı da tapınmak amacıyla kullandığını anlatmaktadır.¹² Bu ve benzeri durumlar, tıpkı Kuzey Amerika yerlileri ve Polinezyalılar *mana* tasavvurunda olduğu gibi cahiliye Araplarının tabiatta bulunan kaya, taş gibi bütün doğal nesnelerde ilahi ruhun bulunduğuna inandıklarını göstermektedir. Dolayısıyla –Armstrong’un da ifade ettiği gibi– Araplar bunlara kaba şekilde tanrısar birer varlık olarak değil, uluhiyetin odağı olarak tapınmaktaydılar.¹³ Bir başka ifadeyle cahiliye Arapları, tapınılan uluhiyetleri sembolize eden bu tabii varlıkları, ilgili uluhiyetin bizzat kendi sureti olarak görmezler, bu taş ve kaya parçalarını tanrısar varlığın kendisi olarak değerlendirmezler, ancak bunların ilgili tanrısar gücün ruhunu taşıdığına inandıklarından, ona tazim ederlerdi.¹⁴

¶ Dikili taş ve kaya parçaları gibi nesnelerden başka, tanrıça *Uzza* ve *Zât-ı Envât* konusunda olduğu gibi, bazı tanrısar varlıklarda sıradan ağaclar gibi tabii varlıklarla temsil edilmekteydiler. Genellikle tanrısar varlıkların, bu şekilde herhangi bir canlı suretinde olmayan soyut (abstrakt) ifade taşıyan nesnelerle veya tabii varlıklarla temsil edilmesi, cahiliye dönemi Arap paganizminin karakteristik bir özelliğidir. Ancak bu özellik sadece Arap paganizmine has olmayıp, genelde Ku-

¹¹ İbnü'l-Kelbî, age, s.49; Ahmed Şelebi, *Mevsûâtü't-Târih'i-İslâmî ve 'l-Hadâratü'l İslâmiyye* (6.baskı) Kahire (1974), c.1, s.175; Abdulfettah Ali Şahata, *Dirâsatü fi Târihi 'l-Arab ve Sadri'l-İslâm*, Kahire, (1972), s.194.

¹² İbnü'l-Kelbî, age, s.39.

¹³ Armstrong, K., *A History of God*, Mandarin Paperbacks, London (1995), s.172. Ayrıca bkz. Emin, A. *İslâmın Bugünü*, (çev. A. Öztürk) Ankara (1977), s.26; Allouche, A. “Arabian Religions”, *ER*, c.1, s.364.

¹⁴ Bkz. Sarıncıoğlu, E., “Kur’an’a Göre Müşrikler ve Putperestler” *İslami Araştırmalar* 1,1986, s.29.

zey Arabistan, Suriye ve Filistin bölgelerinde yaşayan Batı Samilerinin gözlenen bir husustur. Batı Sami kavimlerinin kült merkezlerinde yapılan araştırmalarda *massēbā* adı verilen ve tanrılar için yapılmış olan düz taş dikitlere ve tanrıçalar için yapılmış olan *ashērā* adı verilen ağaçtan dikitlere sıkça rastlanılmıştır.¹⁵ Bu durum, tanrı ve tanrıçaların sembolize etmek amacıyla düz taş ve kaya parçalarını veya çeşitli bitkileri kullanmanın Kuzey Arabistan'da oldukça yaygın olduğunu göstermektedir.)

b. Kült Merkezleri Beytler

Arap paganizminin bir diğer dikkat çekici özelliği ise tanrısal varlıklar adına yapılmış olan kutsal mekanlardır. *Beyt* (çoğulu *buyût*) adı verilen bu kutsal evler, genellikle soyut olarak düşünülen tanrısal gücün bir bakıma hülûl ettiği mekanlar sayılır ve dolayısıyla buralara büyük kutsiyetler atfedilirdi. Çeşitli tanrısal varlıklar adına bina edilen bu kutsal evler, yalnızca ilgili tanrı ya da tanrıçanın kültürünü değil, diğer tanrısal varlıkları temsil eden birçok kültürün de merkezini teşkil ederdi. Bu nedenle bu evlerin içinde veya civarında bazan yüzlerce put bir arada bulunur ve bunlara kurban sunulurdu. Bu evlerin bir diğer özelliği de birer paganist kült merkezi olarak, herbirinin bulundukları yörenin hac ve toplantı merkezleri olmasıdır. Mekke'de bulunan Kâbe, Hicaz bölgesindeki en dikkat çekici beyt idi. Kur'an'da tevhidin simgesi olmak üzere Hz. İbrahim ve oğlu İsmail tarafından Allah adına inşa edildiği belirtilen Kâbe (*Beytullah*), cahiliye döneminde Hicaz paganizminin bir merkezi haline getirilmişti. Mekke'deki Kâbe'nin dışında Tâif'te bulunan ve tanrıça *Lât* için yapılmış olan bir beyt (*Tâif Kâbe'si*) ve ayrıca güneyde Yesemlilerin Kâbe'si olarak adlandırılan ve *Zülhülâsa* putu için yapılmış olan bir başka beyt vardı.¹⁶ Bunlardan başka klasik kaynaklarda San'â'da bulunan ve *Himyer* ve Yemen halkının rağbet ettiği *Ruâm* adı verilen bir diğer beytin bulunduğu da haber vermektedir.¹⁷ Bu beytler, bulundukları, yörede sadece birer kült merkezi olma özelliği kazandırmakla kalmayıp, buraların birer sosyo-kültürel ve ticari merkez haline gelmesini de sağlamaktaydılar. Bu nedenle, kaynakların da bize bildirdiği gibi, cahiliye döneminde beytlere

¹⁵ Bkz. Ringgren, H., *Religions of the Ancient Near East*, London (1973), ss.158-159.

¹⁶ Bkz. İbnü'l-Kelbî, age, ss.40-41; İbn Hişam, age, c.1, s.84. Ayrıca bkz. Buhari "Cihad ve's-Siyer", 153,191; "Megâzî", 64; "Menâkıbü'l-Ensar", 20; İbn Habib, *Kitâbu'l-Muhabber*, Haydarabad (1361/1942), s.317.

¹⁷ İbn Hişam, age, c.1, s.128.

sahip olan şehir ve yöreler arasında büyük bir rekabet ve çekişme yaşıyordu. Ancak yine de Mekke'de bulunan Kâbe'nin diğerlerine karşı açık bir üstünlüğü mevcuttu.¹⁸ Arap paganizminin bir diğer özelliği ise Suriye ve Mezopotamya da dahil, genelde kuzeyden güneye bütün Arabistan yarımadasında yaygın bir durum olan gök cisimlerinin, yıldız ve gezegenlerin tanrılaştırılmasıdır.¹⁹ İleride de göreceğimiz gibi Lat, Uzza ve Vedd gibi tapınılan ikinci dereceden uluhiyetlerin büyük bölümü çeşitli gök cisimlerinin kişileştirilmiş halini temsil etmektedir. Özellikle ay ve güneş, cahiliye dönemi Araplarının ilahlaştırdıkları gök cisimleri idi. Nitekim *Abduşşems* (güneşin kulu veya güneşin kölesi) ismi, cahiliye döneminde yaygın olarak kullanılan şahıs isimlerinden birisiydi.²⁰ Ayrıca *Beni Temim* kabilesinin *Şems* adı verilen bir tanrısı vardı ve kabile onun adına bir de mabed yapmıştı.²¹

c. Yıldız ve Gezegen Kültü

Arap yazarlar, cahiliye Arapları'nda görülen yıldız ve gezegen tapıcılığının *Sâbiilik* ve *Keldaniliğin* bir kalıntısı olarak onlar arasında devam ettiğini iddia ederler.²² Eski Mezopotamya dininin önemli temsilcilerinden Keldânîlerin *yıldız ve gezegen kültüne* dayalı bir penteona sahip oldukları kesindir. Ancak Sâbiîlerin gök cisimlerine tapanlar olarak görülmesi, Sâbiîlerin Harrânîlerle karıştırılmasına dayalı yanlış bir değerlendirmeden kaynaklanmaktadır. Gerçekte ise Sâbiîler yıldız ve gezegenlere tapmazlar; bilakis bunu bir küfür olarak görürler.²³ Öte yandan Araplar arasında görülen yıldız ve gezegenleri tanrılaştırma düşüncesin kaynağını yalnızca Keldânîlere bağlamak da kanaatımızca doğru değildir. Zira başta ifade ettiğimiz gibi yıldız ve gezegen tapıcılığı, kuzeyinden güneyine hemen hemen bütün Arabistan bölgesinin ortak bir özelliği konumundaydı.²⁴

Cahiliye dönemi Arapları gök cisimlerinden başka, *melekler* ve *cinler* gibi varlığı kabullenilen her türlü metafizik varlığa da uluhiyet

¹⁸ Bkz. Aynı eser c. 1, s.124.

¹⁹ Emin, A., age, s.26.

²⁰ Çağrıncı, M., "Arap (İslam'dan Önce Araplarda Din)", *TDVİA*, 3, s.318.

²¹ İbn Habîb, age, s.316.

²² Örneğin bkz. Dayf, Ş., *Târîhu'l-Edebi'l-Arabiyy el-Asru'l-Câhiliyyu*, Kahire (t.y.) s.89.

²³ Bkz. Gündüz, Ş., *Sabiiler Son Gnostikler*, ss.6-9, 74 vd.

²⁴ Bkz. Allouche, A., age, s.364; Smith, W. Robertson, *The Religion of the Semites*, London (1894), ss.134-135.

atfetmekteydiler. Cahiliye dönemi Arap dini konusunda en önemli kaynak olan Kur'an'da yer alan çeşitli ifadelerde, cinler ve meleklerin Araplarca yüce tanrı Allah'ın akrabaları olarak görüldüğü belirtilmekte ve bu düşünce şiddetle reddedilmektedir.²⁵ Tıpkı gök cisimlerinin tanrılaştırılması konusunda olduğu gibi, yüce tanrıya oğul ve kız isnad etme hususu da eski devirlerde başta kuzey bölgeleri olmak üzere bütün Arabistan'da yaygın olan bir durumdu.²⁶

d. İkinci Dereceden Tanrısal Varlıklar

Arap politeizminde yer alan ve yüce tanrı Allah ile insanlar arasında aracı olduklarına inanılan ikinci dereceden ilahlar arasında şüphesiz en önemlileri, Kur'an'da isimlerinden bahsedilen (Necm 19-20) *Lat*, *Uzza* ve *Menat*'ın yanı sıra, klasik kaynaklarda Amr İbn Luhayy tarafından kuzeyden getirildiği belirtilen Hübel'dir. *Lat*, *Sakif* kabilesinin Mekkelilerin de tazimde bulunduğu bir tanrıçasıydı. Onun kült merkezi Taif'teydi ve burada tanrıça *Lat*'ın dört köşeli düz bir kaya parçasından ibaret olan bir putu vardı. Ayrıca bu putun etrafında onun adına yapılmış olan ve "*Taif Kâbe'si*" olarak bilinen bir beyt mevcuttu.²⁷ Hz. Peygamber (s.a.v.), yöre İslam hakimiyetine girdiğinde *Ebu Süfyan İbn Harb* ile *Muğire İbn Şube'*yi göndererek burayı yıktırdı.²⁸ *Lat* kültü cahiliye dönemi Arapları arasında oldukça yaygındı. Bu nedenle Kur'an'ın yanı sıra orun isminden çeşitli hadislerde de bahsedilir.²⁹ Araplar *Lat*'a nispeten *Zeydullat* (*Lat*'ın yetiştirdiği) ve *Teymullat* (*Lat* aşığı) gibi şahıs isimleri kullanırlardı.³⁰ Klasik kaynaklarda, *Lat* isminin nereden geldiği ve *Lat*'a tapınmanın nasıl başladığı konusunda çeşitli görüşler yer alır. Bunlara göre *Lat* ismi, "karıştırmak" manasına gelen Arapça *Iett* kökünden türetilmiştir. Rivayetlere göre, eski zamanlarda adamın biri Mekke'ye giden *hac* yolu üzerinde bir taşın üzerinde oturur ve hacılar gelip geçerken onlara yağ ile kavutu karıştırmak suretiyle yemek yapar yedirirmiş. Bu adamın ölümünden sonra, onun üzerine oturduğu bu taş onun anısına kutsallaştırılmış ve bu taş, karıştırmak kökünden gelen *Lat* ismi verilmiş. Hicaz bölgesine paganizmi getiren kişi olduğu söylenen Amr ise, sonradan "*Lat* sizin

²⁵ Bakara, 116; En'am 100; Nahl 57; Zuhuruf 16-20.

²⁶ Sanıkçoğlu, E., "Kur'an'a Göre Müşrikler ve Putperestler", s.28.

²⁷ İbnü'l-Kelbî, age, ss.30-31; İbn Hişam, age, c. 1, s. 125.

²⁸ İbnü'l-Kelbî, age, s.31; İbn Habib, age, s.315.

²⁹ Bkz. Müslim, "Fiten ve Eşrati's-Saat", 52; "İman", 5; Buhari, "Şurut", 15.

³⁰ İbnü'l-Kelbî, age, s.31.

Rabbinizdir; o, bu taşın altına girdi” diyerek halkın bu taşta tapınmasını sağlamıştır.³¹ Bir başka rivayette ise Lat teriminin hacılara yemek yediren bu adamın ismi olduğu iddia edilir.³² Bu geleneksel değerlendirmeler bir tarafa, tanrıça *Allatu* kültürünün çok eski zamanlardan itibaren bütün Kuzey Arabistan’da yaygın durumda olduğu bilinmektedir. İsmi kelime anlamı itibariyle basitçe “tanrıça” anlamına gelen *Allat*,³³ ileride ele alacağımız Nebâtîlerin dışında, *Palmiralılar* ve *Suriyeliler* tarafından da tapınılmaktaydı. Palmira’da ve *Hauran* bölgesinde bulunan *Salhad* da onun adına yapılmış olan tapınaklar vardır.³⁴ Ayrıca *Vadi Sumilat* bölgesinde yapılan arkeolojik kazılar sonucu bulunan gümüş kaplar üzerinde yazılı, aramca kitabelerde, tanrıça *Allat*’ın isminden bahsedilir.³⁵ Bulunan bu arkeolojik malzemenin M.Ö. 5. yy gibi çok erken bir döneme ait olabileceğinin vurgulandığı göz önünde bulundurulduğunda, tanrıça *Allat* kültürünün Kuzey Arabistan’da ne kadar eski olduğu daha iyi anlaşılır. Cahiliye dönemi Araplarının bir diğer önemli tanrısal varlığı ise el-Uzza; idi. *Uzza*, *Kureys*, *Kinane oğulları* ve diğer bir çok Arap kabilelerinin tapındığı bir tanrıçaydı. *Kureys* kabilesi *Uzza*’ya tapınmaya özel bir önem atfederdi. Çeşitli hadis kaynakları Uhud savaşı sonrası Ebu Sufyan’la Müslümanlar arasında yaşanan söz düellosunda Ebu Sufyan’ın, Hübel’in yanı sıra *Uzza*’yla da övünerek Müslümanlara karşı üstünlük taslamaya çalıştığını rivayet etmektedir.³⁶ Cahiliye döneminde *Uzza* kültürünün merkezi *Nahle*’ydi. Burada bulunan 3 büyük dikenli ağaç (samure ağacı) *Uzza*’yı temsil etmekteydi.³⁷ *Kıtabu’l-Asnam*’ da yer alan Zeyd İbn Anr ibn Nüfeyl’e ait bir şiirde, *Uzza* ve iki kızından bahsedilmektedir.³⁸ Bu şiirde geçen “*Uzza* ve iki kızı” ifadesi, muhtemelen bu üç dikenli ağacı (biris *Uzza*, diğerleri ise onun kızları şeklinde) kastetmektedir. Rivayetlere göre bu ağaçların yanında tapınmak için bir beyt

³¹ el-Ezrakî, age, ss.112-113.

³² Buhari, “Tefsir”, 287.

³³ Armstrong, K., age, s. 172.

³⁴ Allouche, A., age, s.365.

³⁵ Eph’al, I., *The Ancient Arabs Nomads on the Fertile Crescent 9th-5th Centuries B. C.*, Jerusalem (1982), s.194

³⁶ Buhari, “Cihad ve’s Siyer”, 163; “Megâzî”, 17. *Uzza* ismi diğer bazı hadislerde de yer almaktadır. Bkz. Müslim, “Fiten ve Eşrâti’s-Saat”, 51; “İman”, 5.

³⁷ İbnü’l-Kelbi, age, 35; el-Ezrakî, age, s.113.

³⁸ İbnü’l-Kelbi, age, 33.

ve kurban sunmak için bir sunak (*gabgab*) yapılmıştı.³⁹ Araplar arasında Uzza kültürünün yaygınlaşması Lat ve Menat kültleri sonrasına rastlar. Zira *İbnü'l-Kelbi* gibi kaynakların verdikleri bilgilere göre cahiliye Araplarında görülen Lat ve Menat'a nispet edilen şahıs isimleri, *Abduluzza* (Uzza'nın kulu) gibi Uzza'ya nispet edilen isimlerden daha öncedir.⁴⁰

Cahiliye Araplarının tazim ettikleri bir başka uluhiyet *Menat* idi. Rivayetlere göre Menat, Amr İbn Luhayy'ın Orta Arabistan'da paganizmi yayması üzerine Arapların tapınmaya başladıkları tanrılar arasında en eskisiydi.⁴¹ Başta Medine'nin *Evs* ve *Hazrec* kabileleri olmak üzere, Kureş de dahil yöredeki bütün kabileler tarafından kaza ve kader tanrıçası olarak tapılan Menat, Mekke ile Medine arasındaki sahilde *e'l-Musallal* bölgesinde Kudayd denilen yerde bulunan dikili taş şeklindeki bir put ile temsil olunmaktaydı.⁴² Araplar tanrıça Menat'a nispeten *Zeydülmenat* (Menat'ın yetiştirdiği), *Abdulmenat* (Menat'ın kulu), *Avfumenat* (Menat'ın aslanı ya da misafiri) *Sadmenat* (Menat'ın parlaklığı) gibi şahıs isimleri kullanırlardı.⁴³ Diğer tanrısal varlıklar konusunda olduğu gibi, Menat putu için de takdimeler sunulur ve onun için telbiye getirilirdi.⁴⁴

Cahiliye dönemi Arapların tanrılar panteonunda önemli bir yere sahip olan bu üç tanrıça, yani Lat, Uzza, ve Menat, Araplarca "Allah'ın kızları" olarak isimlendirilmekteydi.⁴⁵ Bu tanrıçaların "Allah'ın kızları" diye adlandırılmaları, Araplarca bunların Allah'la doğrudan akrabalık ilişkileri olan varlıklar şeklinde algılanmakta olduğunu gösterebileceği gibi, "Allah'ın kızları" deyimini "ilahi varlıklar" anlamında da kullanılabilir. Zira, herhangi bir talihsizlik ya da kötülüğü ifade etmek için *benâtü'd-dehr* ifadesini kullandıkları gibi, Araplar, Allah'ın

³⁹ Aynı eser, s.32. Bazı kaynaklar, bunların yanı sıra orada Uzza'yı temsilen bir put (vesen) bulunduğunu da ifade ederler. Bkz. İbn Habîb, age, s.315. İbnü'l-Kelbi'nin eserinde Hz. Muhammed'in de risalet öncesi dönemde Uzza'ya bir koyun kurban takdimesinde bulunduğu şeklinde bir rivayet yer alır. İbnü'l-Kelbî, age, s.32.

⁴⁰ Krş. İbnü'l-Kelbî, age, ss.31-32.

⁴¹ Aynı eser, s.29.

⁴² Aynı eser, ss.29-30; İbn Hişam, age, c.1, s.125; el-Ezrakî, age, 112.

⁴³ İbnü'l-Kelbî, age, s.29, 31; Reşit el-Cemilî, *Tarihu'l-Arab fi'l-Câhiliyyeti ve Asri'l-Da'vati'l-İslâmiyyeti*, Beyrut (1972), s.225.

⁴⁴ Bkz. Müslim "Hadd", 263; İbnü'l-Kelbî, age, ss.29-30.

⁴⁵ Bkz. Necm 19-23.

kızları deyimini de yüce tanrıyla veya tanrısal alemle bir ilişkiyi ifade etmek amacıyla “ilahi varlıklar” anlamında kullanmış olabilirler.⁴⁶

Arap penteonunda yer alan tanrısal varlıklardan bir diğeri ise *Hübel*'di. Araplarca savaş ve yağmur tanrısı olarak tapınılan Hübel'in, Kabe'nin içindeki bir su kuyusunun başında bulunan, sağ eli kırık bir insan şeklinde kırmızı akik taşından yapılmış bir heykeli vardı. Araplar bu kırık elin yerine altından bir el yaparak heykeli onarmışlardı.⁴⁷ Putu, Kabe'de ve avlusunda bulunan putların en büyüğü olan Hübel'e tapınmaya Araplar özel bir önem atfe derlerdi. Örneğin, *Uhud savaşında* Ebu Sufyan “yüce ol Hubel” diyerek onunla Müslümanlara karşı övünmüştü. Yine *Abdalmüttalib*, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) babası *Abdullah* için Hübel'in putu önünde fal oku çekmişti.⁴⁸ Lat, Uzza ve Menat gibi diğer tanrısal varlıkların taş, kaya parçaları ya da ağaçlarla sembolize edilmesine karşılık, Hübel'in insan şeklindeki bir figürle temsil edilmesi oldukça dikkat çekicidir. Amr ibn Luhayy tarafından kuzeyden getirilerek Kâbe'ye yerleştirildiği söylenen Hübel, bu özelliğiyle Hicaz bölgesinin diğer tanrı kültlerinden bir farklılık gösterir.

Bu dört önemli uluhiyetin yanı sıra cahiliye dönemi Arapları daha başka birçok tanrı ve tanrıçaya da panteonlarında yer verdiler. Cahiliye dönemi uluhiyetlerinden *İsaf* ve *Naile*, Kâbe mevkiinde bulunan dikili taş şeklindeki iki put ile temsil edilmekteydi. El Ezrakî'nin verdiği verdiği bilgiye göre, bu dikili taşlardan birisi Safa'da diğeri ise Merve'ydı. Hac maksadıyla Mekke'ye gelerek *Safa* ile *Merve* arasında dolaşanlar ibadet maksadıyla bunlara el sürerlerdi. Amr İbn Luhayy sonradan bunların yerlerini değiştirmiş; birini Kâbe yanına, diğeri ise Zemzem kuyusunun başına dikmişti.⁴⁹ Araplar, İsaf ile Naile'nin iki sevgili olduğuna inanırlardı. rivâyete göre, bunlar Kâbe içerisinde zina ettiklerinden dolayı taşa dönüşmüşler ve onları bu halde bulan Araplar önce bunlara ibret amacıyla bakınışlar, sonradan ise tapınmaya başlamışlardı.⁵⁰ Cahiliye döneminde İsaf ve Naile, başta Kureys ve *Huzaa* kabileleri olmak üzere, Kâbe'yi haccetmeye gelen bütün Araplar tarafından tapınılan tanrısal varlıklardı.

⁴⁶ Bkz. Armstrong , K., age, s.172.

⁴⁷ İbnü'l-Kelbî, age, s.36; İbn Hişam, age, c.1, s.122; el-Ezrakî, age, s. 110.

⁴⁸ Buhari, “Cihad ve's-Siyer”, 163; İbnü'l-Kelbî, age, s.36.

⁴⁹ el-Ezrakî, age, s.108.

⁵⁰ İbnü'l-Kelbî, age, s.28; el-Ezrakî, age, s.108; İbn Hişam, age, c.1, ss.122-123; İbn Habîb, age, 311.

Kureyşlilerce tapınılan bir başka tanrı Menaf'tı. İbnü'l-Kelbi'nin ifadesine göre putunun dikili olduğu yer tam olarak bilinmeyen Menaf adına Araplar, *Abdumenaş* gibi şahıs isimleri kullanırlardı. Onun putuna hayızlı kadınlar yaklaşılamaz ve dokunamazdı.⁵¹ *Zât-ı Envât*, Araplarca tapınılan uluhiyetlerden bir diğeri idi. Huneyn istikametinde Mekke'den Taif'e giden yol üzerinde bulunan büyükçe yeşil bir ağaçtan ibaret olan *Zât-ı Envât*'a Araplar kurban keser ve tazim ederlerdi. Hatta rivayete göre bir sefer esnasında bazı Müslümanlar, Hz. Peygamber'den kendileri için de bir *Zât-ı Envât* yapmasını istemişler ve Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından yaptıklarının yanlışlığı konusunda uyarılmışlardı.⁵²

Bir diğer tanrısal varlık, Safa tepesinde bulunan ve muhtemelen dikili bir taş şeklinde olan *Nuheyk* isimli bir puttu. Araplar Nuheyk'e rüzgar tanrısı olarak ibadet ederlerdi. Merve tepesinde ise *Mutimut-Tayr* (kuşları yediren) isimli bir başka put vardı. el-Ezrakî, bu her iki putu da Amr İbn Luhayy'ın buraya dikmiş olduğunu söyler.⁵³

Cahiliye dönemi Arap tanrılarının bir kısmı ise Arapçadaki zû önekiyle başlayan isimlerle isimlendirilirdi. *Züşşera*, *Züllüba*, *Zülkaffey*, *Zülhalasa* ve *Zülkaabat* bunlar arasında sayılabilir. İsmi "Şara'lı" ya da "Şara'nın sahibi" anlamına gelen *Züşşerâ*, *Ezd* soyundan el-Haris İbn Yaşkur İbn Muḥassir oğullarının putuydu.⁵⁴ *Züllübâ*, doğuda Abdulkays kabilesinin, *Zülkaffeyn* (iki eli) ise Huzaa ve Devs kabilelerinin tanrılarıydı.⁵⁵ Devs, Hasam, Becile gibi kabilelerin tapındıkları bir başka uluhiyet olan *Zülhalasa* (sarmaşıklı) Mekke ile Yemen arasında yer alan Tabâla'da, üzerinde bir çeşit taş figürü oymuş beyaz bir dikili taş ile temsil edilirdi. Ayrıca bu dikili taş etrafında *Zülhalasa* adına bir de beyt bulunmaktaydı.⁵⁶ *Zülkaabat* (kare evlerin sahibi) ise Sindad'da Bekr ve Tağlib kabilelerinin tapındıkları

⁵¹ İbnü'l-Kelbî, age, ss.38-39.

⁵² el-Ezrakî, age, ss.116-117. *Zât-ı Envât* terimi, belirli bir tanrısal varlığın özel ismi olmaktan ziyade, tanrısal varlıkla ilgili bir niteleme olabilir. Nitekim Güney Arabistan'da güneş tanrıcısı olarak tapınılan uluhiyet, *Zât-ı Himyâm* (parlayan ışık saçan) ve *Zât-ı Ba'dan* (uzaklarda, öcelerde olan) gibi *zât* önekiyle başlayan çeşitli isimlerle isimlendirilir. A. Allouche, age, s.364.

⁵³ el-Ezrakî, age, ss.111-112.

⁵⁴ İbnü'l-Kelbî, age s.42.

⁵⁵ Aynı eser, s.41; İbn Habîb, age, s.317.

⁵⁶ Bkz. İbnü'l-Kelbî, age, ss.40-41; İbn Hişam, age, c.1, s.127; Buhari, "Cihad ve's-Siyer", 153, "Meğâzî", 64; "Menâkıbü'l-Ensâr", 20; Müslim, "Fiten ve Eşrâti's-Saat", 51.

bir puttu.⁵⁷ Arapça zû önekiyle başlayan bu isimlerin her biri, ilgili tanrının bizzat özel ismi olmaktan ziyade o uluhiyeti niteleyen bir sıfat olabilir. Muhtemelen bu durumda “Şara’lı ya da Şara’nın sahibi” “iki eli” ve “sarmaşıklı” gibi anlamlara gelen isimler, Araplarca tapınılan çeşitli tanrılara ilişkin nitelemeler olarak kabul edilebilir.

Arapların tapındıkları tanrılar arasında, Cidde kenarında dikili bir taş ile sembolize edilen ve özellikle *Mâlik* ve *Milkân* kabilelerinin tapındıkları *Sa’d* ile Uhud’da putu bulunan ve Hazim ve Ezd kabilesinin tazim ettikleri Saîde de zikredilebilir.⁵⁸ Bunlardan başka Tayy kabilesinin *Fals* isimli putu, dağlık bölgede bulunan ve uzaktan bakıldığında insanı andıran bir kaya parçasından ibaretti. Bu kayanın bulunduğu bölge kutsal kabul edilir; oraya sığınanlar bağışlanırdı. İbnü’l-Kelbî, bu nedenle cahiliye döneminde bizzat Fals’ın bekçisi de dahil bir çok hırsızın çaldıkları eşyayla birlikte buraya sığındıklarını anlatır.⁵⁹

Kur’an’da *Nuh* kavmiyle ilişkili olarak isimleri anılan ve Nuh’un içinde yaşadığı toplumun ilahları olarak zikredilen Vedd, Süva, Yağus, Yaûk ve Nasr da cahiliye dönemi Araplarınca tazim edilmek-teydi.⁶⁰

Bunlardan Vedd, Kelb ve Kuzaa kabileleri tarafından tapınılır ve Dumetu’l-Cendel’de erkek savaşçı suretindeki büyükçe bir heykelle tasvir edilirdi. Süva, Batn-ı Nahle bölgesinde bulunan Huzeyl ve Kinane kabilelerinin putuydu. *Tabarsî*, bunun kadın surelindeki bir put olduğunu söylemektedir.⁶¹ Yağus’a Mezhec, Mudar ve Havazin kabileleri, Yaûk’a Hemdan ve Havlan kabileleri, Nasr’a ise Himyerliler tapınılmaktaydı. Tabarsî bunlardan Yağus’un aslan, Yaûk’un at, Nasr’ın ise kartal suretinde olduğunu söyler.⁶² Tapındıkları tanrısal varlıklar genellikle dikili taş ve kayalar ya da çeşitli ağaçlar gibi temsili olmayan soyut ifadelerle sembolize eden Arapların, Kur’an’da Nuh kavminin putları olarak zikredilen bu tanrısal güçlerle ilgili hayvan ve insan suretli putlara sahip olmaları dikkat çekicidir.

⁵⁷ İbn Hişam, age, c.1, s.129.

⁵⁸ İbnü’l-Kelbî, age s.41; İbni Habîb, age, ss. 316-317; İbn Hişam, age, c.1, s.122.

⁵⁹ İbnü’l-Kelbî, age s.51-52. Ayrıca bkz. İbn Hişam, age, c.1, ss.127-128; İbn Habîb, age, s.316.

⁶⁰ Nuh 23. Krş. İbnü’l-Kelbî, age, ss.49-51; Buhari, “Tefsir”, 329; İbn Hişam, age, c.1, ss.119-121. Ayrıca bkz. Smith, W.R., age, ss.37, 226; Eph’al, I. age, s.121.

⁶¹ Bkz. Dayf, Ş., age, s. 91 (Tabarsî’nin *Mecmau’l-Beyân li Ulûmi’l-Kur’an*’dan naklen).

⁶² Aynı eser, s.91.

Hicaz bölgesi ve civarında genellikle tanrı ve tanrıçalarla ilgili soyut figürlerin hakim unsur olduğu göz önünde bulundurulduğunda, insan suretindeki bir figür ile temsil olunan Hübel putu gibi, Vedd, Süva, Yağus, Yaûk ve Nasr'ın insan ve hayvan suretindeki putlarının da yöreye dışarıdan getirilmiş olduğu söylenebilir.

Son olarak, cahiliye döneminde çeşitli Arap kabileleri haklarında fazla bir şey bilmediğimiz- *Umyanis*, *Ruzâ*, *Cihâr*, *Merhab*, *Kuvaysır*, *Nuhm*, *Âim* ve *Suayr* gibi adlarla bilinen daha başka bir çok tanrısal varlığa da tazim ederlerdi.

Araplar, tanrısal varlıkların putları önünde kurbanlar kesmek, çeşitli takdimelerde bulunmak, *kurban* kanlarını putların üzerine sürmek, onlara dokunmak, el yüz sürmek, dua etmek ve önlerinde *fal oku* çekmek yoluyla *kehanet*, *sihir* ve *büyük* ayinleri yapmak suretiyle tanrılarına tapınırlardı. Ayrıca tanrıyı sembolize eden put veya beyti *tavaf* etmek ve onun yanında bir müddet kalmak gidi adetleride uygularlardı.'

3. Nebatîler ve Nebat Dininin Cahiliye Dönemi Arap Dini ile İlişkisi

Yukarıda temel özelliklerini vermeye çalıştığımız cahiliye dönemi Arap politeizmi ve paganizmiyle, MÖ 4. yy'dan itibaren Hicaz bölgesinin kuzeyini oluşturan yörede varlıklarını sürdüren Nebatîlerin dini geleneği arasında dikkat çekici bir benzerlik göze çarpmaktadır. Az sora ele alacağımız gibi, Nebatîlerle Hicaz bölgesi Arapları arasındaki ilişki ve irtibat yalnızca tanrılar panteonu, tanrı tasvirleri ve kutsal mekanlar gibi hususlardaki paralelliklerle sınırlı kalmayıp başta yazı olmak üzere diğer birçok alanı da kapsamaktadır.

Öncelikle Nebatîlerle ilgili kısa bir tarihi bilgi vermek sanırım yerinde olur. *Nebat* ismine çok eski dönemlerden itibaren çeşitli tarihsel metinler ve kutsal kitaplarda rastlanır. Bu isim, *Nebayot*, *Nabaati* veya *Nabît* şekillerinde MÖ 7. Yy'a ait Asurca dökümanlarda, *Kitab-ı Mukaddes*'te ve bazı *Taymanite* kaynaklarda yer alır.⁶³ Özellikle

⁶³ Krş. (Şahıs ismi olarak) Tekvin 25:13; 28:9; 36:3; I.Tarihler 1:29. (Bir kabile ismi olarak) İşaya 60:7. Ayrıca bkz. Healey, J.F., *The Nebataean Tomb Inscriptions of Mada'in Salih*, Oxford (1993), s.14. Bu arada, sonraki Arap geleneğinde yer alan *Anbât* ve *Nıbtıyyûn* (Nıbtîler) terimlerinin tarihteki Nebatîlere ilişkisinin olmadığını belirtmekte yarar vardır. Zira el-Mesûdî'nin de vurguladığı gibi, ortaçağ Arap yazarları bu terimle, Suriye bölgesinde yaşayan

Asurbanipal dönemine ait kaynaklarda Nabaati ismiyle bahsedilen halkın, *Suriye*'nin güneyindeki çölde yaşayan *Araplar* olduğu belirtilir. Bu halkın Nebatîlerle ilişkili olup olmadığı tartışmalıdır. Bazı araştırmacılar gerek isimler arasındaki benzerlikten, gerekse Nebatîlerle *Kitab-ı Mukaddes* ve *Asur* kaynaklarında bahsedilen bu halkın yaşadıkları yerin birbirine yakınlığından hareketle, bunların aynı toplumu ifade ettiğini iddia ederler.⁶⁴ Ancak bir çok bilim adamı, bu kaynaklara söz edilen grubun Nebatîlerle bir ilişkisinin olmadığı kanaatındadır.

Nebatîler, MÖ 4.yy'dan MS 2. yy'a kadar kuzeybatı Arabistan'da aktif olarak varlıklarını sürdürmüş olan bir halktır. Tarihte bilinen ilk kralları I.*Aratas*'la (yaklaşık MÖ 196) birlikte yörede yayılmaya başladılar. Özellikle MÖ 1. yy'dan itibaren Nebat krallığı, merkezi Petra almak üzere güneyde *Teyme* ve *Medain Salih*'ten (el-Hıcr) kuzeyde *Bursa*'ya kadar olan bölgede bağımsız oldu ve MS 106'da Romalılarca yıkılışına kadar yöre deki hakimiyetini, devam ettirdi. Bu arada, klasik İslamî kaynaklarda Amr İbn Luhayy'ın kuzeye yaptığı seyahatte putları getirdiği yer olarak gösterilen Belkâ'nın Filistin-Ürdün bölgesinde (*Sina* yarımadasının doğusunda) bulunduğunu ve buranın da Nebat krallığının hakimiyet sahası içerisinde olduğunu vurgulamakta yarar vardır. MS.106'da son Nebat kralı II.*Rabbel*'in Romalılara yenilmesinden sonra Nebatîlerin toprakları Roma İmparatorluğuna bağlandı.⁶⁵

Gerek *Petra*, *Medain Salih* ve *el-Cevf* gibi bölgelere yapılan inceleme ve kazılarda bulunan Nebatîlere ait arkeolojik materyalden, gerekse *Strabo* (MÖ.64-MS.25) ve *Diodorus Siculus* (MÖ.80-20) gibi erken dönem yazarların verdikleri bilgilerden anlaşıldığına göre Nebatîler, savaşçılıkları ve dinî yapılan yanı sıra oldukça gelişmiş bir ticaret ve hukuk sistemine sahiptiler.⁶⁶

Nebatîlerde din ile hukuk arasında yakın bir ilişki söz konusuydu. Hukuki anlaşmaları ihtiva eden yazılı kitabeler rahiplerce tapınaklarda korunurdu. Bazı suçlarla ilgili cezalar, tanrılara ve tapınaklara ödeme yapmayı gerektiriyordu.⁶⁷ Ayrıca onlar Aramcanın batı di-

---

ve Aramca (ya da Süryanca gibi Aramca'nın bir diyaleğini) konuşan halkı kastetmektedirler. Bkz. el-Mesûdî, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, Leiden (1967), s.31.

⁶⁴ Eph'al, I., age, s.222.

⁶⁵ Teixidor, J., *The Pagan God, Popular Religion in the Greco-Roman Near East*, New Jersey (1977), ss.78-82; Al-Theeb, S. *Aramaic and Nabataean Inscriptions from North-West Saudi Arabia*, Riyad (1993), ss.71-72.

⁶⁶ Bkz. Healey, K.F., *The Nabataean Tomb Inscriptions*, ss.29-30, 41 vd.

⁶⁷ Aynı eser, s. 31.

yalektlerinden birini teşkil eden dilleri Nebatça ve bu dilin yazı karakteriyle de dikkat çekmektedirler. Mezar kitabeleri ve çeşitli ticarî ve hukukî dokümanlar yoluyla çok erken dönemlerden itibaren dillerini yazılı metinlerle kayda geçirmişler; böylelikle bizlere dilleri, tarihleri, dinî, ticarî ve hukukî yapılarıyla ilgili -Strabo, Diodorus ve *Josephus* gibi ikinci el kaynakların yanı sıra- bizzat kendi yazılı kaynaklarını da inceleme imkanı sunmuşlardır.

Nebatîlerle Araplar arasında bir ilişki olup olmadığı genellikle tartışılan bir konudur. Bazı araştırmacıların Nebatîlerin Arap olmadığı, *Aramî* bir topluluk olduğu yönündeki iddialarına karşılık, bir çok bilim adamı onların Arap oldukları kanaatındadır.⁶⁸ Nebatîlerin Arap olabileceklerini destekleyen bir çok kanıt mevcuttur. Her ne kadar terimin Nebatîlere matuf olup olmadığı tartışılrsa da MÖ 7 yy'a ait *Asurca* dokümanlarda Nebat isminin çölde yaşayan bir halk için kullanılmış olması oldukça dikkat çekicidir. Yine Nebatîlerden bahseden, gerek Strabo ve Diodorus gibi erken dönem Yunanlı tarihçi ve coğrafyacılardan, gerekse MS 1. yy'da yaşayan Yahudi tarihçi *Josephus*, Nebatîleri "Araplar" olarak adlandırır. *Josephus*, Nebat kralları *Aratas* ve *Obodas*'tan "Arap kralları" diye söz eder ve Nebatîlerin başkenti *Petra*'yı "Arabistan'ın başkenti" olarak anar.⁶⁹ Öte yandan Nebatîlerin şahıs isimleri ve dilleriyle ilgili yapılan araştırmalar da onların etnik açıdan Arap olduklarına dair iddiayı desteklemektedir. *Nebatça* ile *Arapça* arasında yakın bir ilişki vardır) Tarih itibarıyla MS. 100 ile MS 355 yılları arasındaki bir döneme ait olan elimizdeki Nebatça Kitabeleriyle ilgili yapılmış çalışmalar, bu metinlerin sözcükler, gramer kaidesi ve fonetik açıdan Arapça ile yakından irtibatlı olduğunu ortaya koymaktadır.⁷⁰ Ayrıca Arapça yazı karakterlerinin Nebatçadan alınmış olduğu da bilinen bir gerçektir. Nebat kitabelerine nazaran, en erken Arapça kitabeler oldukça sonraki dönemlere (MS.3. yy) aittir. Arapça metinlerin ilk örnekleri Nebat alfabesiyle yazılmıştır.⁷¹

⁶⁸ Konuyla ilgili tartışma için bkz. Al-Theeb, S., *Aramaic and Nabataean Inscriptions* ss.72 vd.; J.F. Healey, *The Nabataean Tomb Inscriptions*, s.14.

⁶⁹ Bkz. *Josephus*, *The Jewish War*, Penguin Books (1959), ss.34-35, 38, 120; J.F. Healey, *The Nabataean Tomb Inscriptions*, s.15 vd.

⁷⁰ Healey, J.F., *The Nabataean Tomb Inscriptions*, ss. 59-63.

⁷¹ Healey, J.F., "The Nabataean Contribution to the Development of the Arabic Script" *ARAM*, 2:1&2, 1990, ss.93-94,97.

a. Nebat Tanrılar Panteonu

Tanrı kültleri açısından Nebatîlerle cahiliye dönemi Arapları arasında büyük paralellikler söz konusudur. Nebat panteonuyla ilgili bilgileri mezar kitabeleri ve grafitiler gibi günümüze kadar gelen Nebatîlerden kalma ilk elden yazılı kaynaklardan öğreniyoruz. Başta *Medain Salih* bölgesinde bulunan mezar kitabeleri olmak üzere elimizdeki Nebatça metinlerin büyük bölümü, *Aretas* (MÖ. 8- MS.40) döneminden kalmadır.⁷²

i. Üstün Varlık İnancı: Düşara Kültü

Tıpkı cahiliye dönemi Arapları gibi Nebatîlerde bir üstün tanrıya ve bunun yanı sıra ikinci dereceden önemli olan diğer bir çok uluhiyete inanırlardı. Nebatîlerin üstün tanrıya verdikleri isin *Düşara* idi. *Şara*, Nebatîlerin başkenti *Petra*'nın doğusundan yer alan dağlık bölgenin ismidir. Bu doğrultuda *Şara*, “*Şara*’lı olan yada *Şara*’nın sahibi” anlamına gelir. *Düşara*, cahiliye dönemi Araplarının yüce Tanrı ile ilgili olarak kullandıkları Allah isminden farklı olarak, tanrının özel bir ismi değil, ona verilen bir sıfat, onunla ilgili bir niteleme görünümündedir. *Düşara* terimi *Züşşera* şeklinde tanrısal bir isim olarak cahiliye dönemi arapları tarafından da kullanılmakta ve ona tapınılmaktaydı. Ayrıca Araplar –yukarıda gördüğümüz gibi- yüce tanrıyı yada çeşitli tanrısal güçleri niteleyen *Zülkaabat*, *Zülhülasa*, *Züllüba* vb. isimlere de inanç sistemlerinde yer verirdi. Öte yandan Nebatça yazmalarda Allah terimini *Alaha* şeklinde sıkça geçmekte, özellikle şahıs isimlerinde kullanılmaktadır. Böylelikle nebatîlere ait çeşit mezar kitabelerinde *Abdallah*, *Vehballah*, *Halfallah*, *Sadallah*, *Taymallah* gibi isimler sıklıkla zikredilmektedir.⁷³ Burada geçen ve kısaca tanrı veya ilah anlamına gelen Allah terimi, tıpkı protosetik *İlu* yada kuzeybatı Sami ırklarında görülen *El* konusunda olduğu gibi, tapınılan tanrısal varlığı ifade etmektedir. Çeşitli sami kavimlerinde görülen *İlu*, *El* veya *Alaha* terimlerinin özel bir isim mi yoksa bir tanrının niteliği mi olduğu bilim adamlarınca tartışılmakla birlikte⁷⁴, Allah teriminin cahiliye A-

⁷² Teixidor, J., age, s.79; Al-Theeb, S. “Two New Dated Nabataean Inscriptions from al-Jawf” *JSS*, 39,1994, s.34.

⁷³ Krş. Healey, J.F., *The Nabataean Tomb Inscriptions*, 4:8, 16:11, 20:7, 12:12, 19:10, 31:1, 27:1, (ilk rakam kitabe no’sunu ikinci rakam ise satır no’sunu göstermektedir), Ayrıca bkñ, S. Al-Theeb, *Aramaic and Nabataean Inscriptions*, ss.108,161,162.

⁷⁴ Bkz. Teixidor, J., age, s.83; Ringgren, H., age, ss. 128-129.

raplarınca yüce Tanrıya (en üstün uluhiyete) ilişkin özel bir ad olarak kullanıldığı kesindir. Nitekim *Abdullah* gibi şahıs isimlerinde kullanılan Allah teriminin tapınılan yüce varlığı kastettiği açıktır.) Yine cahiliye teriminin Arapları bununla ilişkili bir başka terim olan ilah kavramını ise yalnızca yüce tanrı için değil, bütün tanrısal varlıklar için genel bir niteleme olarak kullanmaktaydılar.

Nebat kitabelerinde Allah'ın tapınılan en üstün uluhiyet olduğuna dair açık bir ifadeye rastlanılamaz. Ancak bütün Sami kavimlerde üstün tanrıya El, İlu veya Allah isimlerinin verilmesi, Nebatîlerin – tıpkı cahiliye dönemi Araplarında olduğu gibi- şahıs isimlerinde sıkça kullandıkları Allah(Alaha) teriminin de yüce tanrıyı kastedebileceği ihtimalini güçlendirmektedir:

Yüce tanrı Duşara kültü, nebat dininin en çarpıcı karakteristiklerinden birisidir. Duşara, Nebat kitabelerinde adından en çok bahsedilen tanrıdır. Metinlerde Duşara ile ilgili geçen ifadeler bir yandan üstün tanrı olarak kabul edildiğini gösterirken, diğer yandan Nebatîlerin bir çeşit moneteistik eğilimi sayılabilecek karakterine işaret eder. Örneğin Madain Salih'te (*el-Hicr*) bulunan Nebatça bir kitabede Duşara, *mara alma* yani “dünyanın, alemin rabbi” olarak adlandırılır.⁷⁵ Yine Medain Salih'teki bir mezarın girişinde bulunan kitabede o, “geceyi gündüzden ayıran” olarak nitelenir.⁷⁶ Bu nitelikler, Nebatîlerin genellikle Duşara (Şara'nın sahibi) olarak adlandırılan yüce tanrıya atfettikleri üstünlük vasıflarıdır. Ayrıca yüce tanrı, Şara Dağı'na atfettikleri üstünlük vasıflarıdır. Ayrıca yüce tanrı, Şara Dağı'na atfen kullanılan Duşara isminden başka, çeşitli yerel coğrafi isimlerle de nitelenmektedir. Örneğin, bazı metinlerde o “*al-Ga'nın tanrısı*” olarak adlandırılır. *Gaia*, Petra yakınlarında bulunan Vadi Musa köyünün eski adıdır.⁷⁷ Bundan başka bir çok kitabede o bir kraliyet tanrısı olarak nitelenir. Çeşitli mezar kitabelerinde “efendimizin (kralımızın) tanrısı” ya da “efendimizin tanrısı olan Duşara” şeklinde nitelenir.⁷⁸ Bir başka yerde ise Duşara “Rabel'in tanrısı” olarak nitelenir. Rabel, Nebat kralların-

⁷⁵ Bkz. Healey, J.F., *The Nabataean Tomb Inscriptions*, s. 32; J. Teixidor, age, ss.84-85.

⁷⁶ Healey, J.F., *The Nabataean Tomb Inscriptions*, s.81.

⁷⁷ Aynı eser, s.32; J. Teixidor, age, s.92. Nebatîlerce bir yer ismi olan alGa'nın (Gaia'nın) bizzat kendisi tanrılaştırılmış ve ona nispeten *Abdalga* ve *Amatalga* gibi şahıs isimleri türetilerek kullanılmıştır. Bkz. Teixidor, J., age, s.92; S. Al-Theeb, *Aramaic and Nabataean Inscriptions*, ss.101-102.

⁷⁸ Bkn Healey, J. F., *The Nabataean Tomb Inscriptions*, ss.131,193, 238.

dan birisidir. Tarihte Rabel isimli iki Nebat kralı yaşamıştır. *I. Rabel*, MÖ 87'de tahta geçmiş ve aynı yıl tahtı III. Aretas'a devretmiştir. Yukarıda ki ifadede geçen Rabel ise MS 70-106 yılları arası hükmeden II.Rabel'dir. Nitekim İmtân yakınlarında bulunan ve Rabel'in 23.yılı (MS 93) şeklinde bir tarih taşıyan kitabede "Duşara-A'ra'ya, Busra'da olan efendimizin (kralımızın) tanrısına" ifadesi yer alır.⁷⁹ Dolayısıyla bu kitabede söz konusu olan Rabel'in II. Rabel olduğu açıktır.

Nebatilerce Duşara, zaman zaman çeşitli ikinci dereceden önemli olan yerel tanrılarla veya bazı yabancı uluhiyetlerde özdeşleştirilirdi. Örneğin az önce bahsettiğimiz kitabede görüldüğü gibi Duşara bazan Duşara-A'ra ismiyle anılırdı. A'ra, Busra'da Nebat tarihinin haşlatından beri kültüne yer verilen bir idol ismiydi Muhtemelen bağımsız Nebat krallığının son dönemlerinde, başkenti Petra'dan Usra'ya taşıyan II. Rabel ulusal yüce tanrı olan Duşara ile Busra'nın A'ra kültünü birleştirmişti.⁸⁰ Bundan başka Duşara, *Zeus* ve *Dionysos* gibi çeşitli yabancı tanrılarla da özdeşleştirilmekteydi.⁸¹

Her şeyin sahibi ve hakimi olan Duşara, koruyucu bir tanrıydı. O, bir bakıma Nebatilerin milli tanrısıydı. Nebatiler ilk dönemlerde Duşara'yı düz kaya parçalan veya sütunlarla sembolize ederlerdi. Petra ve Medain Salih gibi bölgelerdeki arkeolojik kalıntılarda görülen dikdörtgen şeklindeki dikili taş ve kaya parçalan dolaylı ya da doğrudan tanrı Duşara'yı sembolize etmektedir.⁸² Medain Salih'te İslib Dağı bölgesinde bulunan bir çok nişte, duvara kazılmış halde Duşara'yı temsil eden düz taş sütunlara rastlanmaktadır.⁸³ Hatırlanacağı üzere belirli bir insan veya hayvan figürü taşımayan dikili taş ve kaya parçalarının tanrılarla sembolize etmesi (tanrıların soyut temsili) cahiliye dönemi Araplarında da tanrı putlarıyla ilgili yaygın olarak gözlemlenen bir özelliktir. Nebatilerin çeşitli kültürel etkileşimlere maruz kaldıkları sonraki dönemlerde Duşara'nın bazı yabancı tanrılarla özdeşleştirilmesi üzerine, zaman zaman Duşara üzüm ve yaprak motifi,

⁷⁹ Teixidor, J., age, s.82; Negev, A. "Nabataean Religion", *ER*, 10, s.287.

⁸⁰ Teixidor, J., age, s.85.

⁸¹ Hammond, P., *The Nabataeans: Their History, Culture and Archaeology*, Göttenborg (1973), s.96. Ayrıca bkz. Albright, W.F., *The Archaeology of Palestine*, Harmondsworth (1949), s.165.

⁸² Hammond, P., age, s.95; Negev, A. age, s.287.

⁸³ Healey, J. F., *The Nabataean Tomb Inscriptions*, s.34.

kartal, aslan veya yılan figürleri gibi sembollerle de gösterilmeye çalışılmıştır.⁸⁴

ii. İkinci Dereceden Tanrısal Varlıklar

(Nebatîler, yüce tanrı Duşara'nın yanı sıra panteonda ikinci dereceden önemli olan bir dizi tanrı ve tanrıçaya da tazim ederlerdi. Duşara'dan başka, tapınılan bu tanrılar arasında da önemli bir bölümünün, cahiliye dönemi Arap tanrı ve tanrıçalarının aynısı olması oldukça dikkat çekicidir. İkinci dereceden önemli Nebat uluhiyetleri arasında öncelikle *Allat*, *Manotu*, *Hubalu* ve *al-Uzza* göze çarpar. Dikkat edileceği gibi bu tanrısal varlıklar cahiliye Araplarının *Lat*, *Menat*, *Hübel*, ve *Uzza* isimli uluhiyetleriyle özdeştir.)

Allat, Nebatîler tarafından tapınılan önemli bir tanrıçaydı. Başta Medain Salih ve *Hauran* olmak üzere, *Salhad*, *Ramm*, *Busra* ve *Amnad* gibi bir çok yörede bulunan kitabelerde, tanrıça Allat'ın ismi zikredilir.⁸⁵ Medain Salih'te bulunan bir mezar kitabesinde, söz konusu mezarla ilgili yürürlükte olan hukuka riayet etmeyenler Duşara, Manotu ve *Kayşa*'nın yanı sıra Allat'ın da lanetiyle lanetlenir.⁸⁶ Hauran'da bulunan bir diğer Nebatça kitabede ise şu ifade yer alır: "Bu, Aus oğlu Pa-hakkuru tarafından mutluluk hanımefendisi Allat'a takdim edilen kült taşıdır."⁸⁷ Görüldüğü gibi, burada *Allat* "mutluluk hanımefendisi" olarak nitelenmekte ve onun için bir kült taşı takdimesinde bulunmaktadır. Cahiliye Arap panteonunda yer alna *Lat* kültüyle karşılaştırma açısından Allat'ı sembolize eden bu kült taşı (dikili taş) da oldukça önemlidir. Zira -hatırlanacağı üzere- *Lat* da bir dikili taş ile temsil olunmaktaydı.

Nebatîlerce Allat'ın Duşara'nın eşi olarak tapınılmış olabileceği bazı araştırmacılarca iddia edilir.⁸⁸ Ayrıca sonraki dönemde (Roma döneminde) onun, Nebatîlerce tanrıça *Athema*, *Afrodite*, *Atargatis* ve *İştar-Venus* ile özdeşleştirilmiş olduğu da ileri sürülür.⁸⁹

Nebatîlerin bir diğer önemli tanrıçaları Manotu (Menat) idi. *Kader tanrıçası* olarak tazim edilen Manotu, özellikle Nebatça mezar ki-

⁸⁴ Hammond, P., age, s.96.

⁸⁵ Healey, J. F., *The Nabataean Tomb Inscriptions*, s.33 n.189.

⁸⁶ Aynı eser, s.154.

⁸⁷ Al-Theeb, S., *Aramaic and Nabataean Tomb Inscriptions*, s.79.

⁸⁸ Hammond, P., age, s.97.

⁸⁹ Negev, A., age, s.287.

tabelerinde sıklıkla yüce tanrı Duşara ile birlikte anılır; konulan kuralları çiğnemeye yeltenenler onun lanetiyle tehdit edilir ve zaman zaman böylesi kişilerin Duşara ve Manotu adına konulan belirli bir para cezasını ödemeye mahkum edilecekleri vurgulanır.⁹⁰ Nebatça kitabelerin yanı sıra yine bu bölgede bulunan Aramca kitabelerde ise tanrıça Manotu'dan *Manuh* ismiyle bahsedilir. Örneğin, Teyme bölgesinde bulunan bir Aramca kitabe de şu ifadeler bulunur: “Hatmah'ın oğulları Ahab ve Pumu'nun ...tanrıçaların tanrıçası Manuh'a ithaf ettikleri taş (dikili taş).”⁹¹ Görüldüğü gibi burada Manotu'ya büyük değer atfedilmekte ve o, “tanrıçaların tanrıçası” olarak nitelenmektedir. Bu durum, Menat kültürünün yörede ne kadar köklü olduğunu gösterir. Ayrıca bu kitabe de o, kendisine ithaf edilen bir dikili taşla sembolize edilir. *el-Cevf* bölgesinde bulunan Nebatça, kitabelerle Teyme'de bulunan Aramca kitabelerde tanrıça Manotu'nun ismiyle ilişkili olabilecek *Alimanat* (Menat yücedir) ve *Menatnu* (Menat hediyesi) gibi bazı şahıs isimlerine de rastlanmıştır.⁹² Menatça kitabelerde yer alan bir başka tanrısal figür olan Kayşa, Manotu'nun eşi olarak zikredilir. “Manotu ve onun Kayşa'sı” ifadesi mezar kitabelerinde sık sık geçer.⁹³ Medain Salih'te bulunan bir başka katabede ise Kayşa'nın kutsal mekanından (beytinden) bahsedilir.⁹⁴

Cahiliye dönemi Arap panteonuyla karşılaştırılması açısından Nebatîlerin Hobalu (*Hübel*) ve al-Uzza kültleri de oldukça dikkate değerdir. Başta da değindiğimiz gibi klasik Arapça kaynaklar, Amr İbn Luhayy'ın Hübel kültürünü, kuzeydeki Belka yöresinden alarak Hicaz bölgesine getirdiğini ifade ederler. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Filistin-Ürdün bölgesinde yer alan Belka, Nebatîlerin egemenlik sahasına giren bölgenin merkezinde yer almaktadır. Diğer tanrı kültlerine nazaran, Hübel kültürünün Nebatîler arasında çok yaygın olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim mevcut kitabelerde onun ismi sadece bir iki yerde geçer. Hübel, Nebatça mezar kitabelerinde yüce tanrı Duşara ve tanrıça Menat'la birlikte zikredilir ve hukuka karşı gelenlerin onun lanetiyle lanetleneceği belirtilir.⁹⁵ Bu açıdan bakıldığında, Hübel'in Nebatîlerce bir çeşit koruyucu ve cezalandırıcı tanrı olarak görülmekte

⁹⁰ Healey, J. F., *The Nabataean Tomb Inscriptions*, ss.115, 154-155, 166, 206, 220.

⁹¹ Al-Theeb, S., *Aramaic and Nabataean Tomb Inscriptions*, s.33.

⁹² Aynı eser, ss.160, 223, 234.

⁹³ Healey, J. F., *The Nabataean Tomb Inscriptions*, s.115, 154.

⁹⁴ Aynı eser, s.226.

⁹⁵ Aynı eser, s.154.

olduğu anlaşılmaktadır. Nebatîlerin Hübel'i nasıl tasvir ettiklerine dair elimizde herhangi bir belge olmamakla birlikte, diğer tanrısal varlıklar gibi erken dönemlerde Hübel'in de dikili taş ve kaya parçalarıyla sembolize edilmiş olabileceği muhtemeldir. Bu durumda, Arapça kaynaklarda söz edilen Hübel'in insan suretindeki putunun Nebatîlerin yaşadığı bu yöreden alınmış olduğuna dair rivayeti nasıl açıklayabiliriz? Kesin olmamakla birlikte bu konuda şöyle bir değerlendirme yapmak mümkündür. Daha önce de zaman zaman belirttiğimiz gibi, Roma etkisine girdikleri sonraki dönemlerde Nebatîler, tanrı tasvirleri konusundaki kendi özgün niteliklerinden yer yer uzaklaşmışlar ve *Roma* kültürünün etkisiyle tanrısal varlıkları somut tasvirlerle sembolize etmeye başlamışlardır. Bu doğrultuda onlar, Hübel'i de insan suretindeki bir heykelle tasvir etmiş olabilirler.

Tanrıça Uzza da Nebat kitabelerinde isminden bahsedilen bir uluhiyettir. *Vadi Ramm*'da bulunan yanyana iki dikili taşın altındaki bir kitabede "Gaia'da olan *el-Kutba* ve *el-Uzza*" ifadesi yazılıdır.⁹⁶ Buradaki dikili taşların iki tanrıçayı, yani *el-Kutba* ve *el-Uzza*'yı sembolize ettiği açıktır. Bir başka kitabede ise *el-Uzza* "*Busra*'nın tanrıçası" diye nitelenir.⁹⁷ Uzza, sonraki dönemlerde Nebatîlerce *Atargatis* ve *Afrodit*'le de özdeşleştirilir. *Venus* gezegeniyle ilişkili tanrıça olan Uzza, güç, kuvvet, verimlilik, bereket ve talih tanrıçası olarak tazim edilirdi.⁹⁸

Yukarıda naklettiğimiz kitabede Uzza ile birlikte zikredilen *el-Kutba* ise cinsiyeti, yani bir tanrı mı yoksa bir tanrıça mı olduğu tam olarak belli olmayan bir uluhiyettir. *Vadi Ramm*'daki kitabeden başka *Tell Şukafiyah*'taki Nebatça bir kitabede de ondan bahsedilir. Ayrıca

⁹⁶ Drijvers, H.J.W., *Cults and Beliefs at Edessa*, Leiden (1980), s.154.

⁹⁷ Healey, J.F., *The Nabataean Tomb Inscriptions*, s.33 n.189.

⁹⁸ Bkz. Negev, A., age, ss.287-288; P. Hammond, age, ss.96-97. *El-Uzza* kültü yalnızca Hicaz ve Filistin-Ürdün bölgesinde değil, diğer bir çok yörede yaygın durumdaydı. Güneyden kuzeye bütün Arap yarımadası, Suriye ve Mezopotamya bölgesinde *Uzza*, *Azizos*, *Athar*, *Atar*, *İştar*, *Astarte*, *Atargatis* ve *Tar'ata* gibi değişik isimler altında tapınan ve verimlilik, bereket ve koruyucu gücü temsil eden tanrısal gücü temelde aynı uluhiyettir. Bu uluhiyet gelenekten geleneğe bazen bir tanrı, bazen de bir tanrıça olarak değerlendirilirdi. Bu durum genelde *Venus* gezegeninin akşam ve sabah yıldızı şeklinde iki yönlü bir fonksiyona sahip olduğunun düşünülmesiyle ilişkili olabilir. Bkz. Ringgren, H. age, s.142; Drijvers, H.J.W. age, ss.151-153, 159, 161, Ayrıca *Uzza* ismiyle ilişkili olabilecek bir başka şahıs ismi *Eski Ahit*'te de geçmektedir. Krş. *Tekvin*, 22:21. Ayrıca bkz. W.R. Smith, age, s.43.

Teyme’de bulunan bir başka Nebatça kitabede, Abdulkutba şeklinde bir şahıs ismine rastlanır.⁹⁹ el-Kutba’ya, *Lihyani* kitabelerinde de yer verilir. Burada o “yüce katip” olarak nitelenir. Ayrıca MS.8 yy. sonlarında *Theodor bar Koni*, Mezopotamyalıların taptukları Arap tanrıçası *Kuzbi*’den bahseder¹⁰⁰ Kuzbi, muhtemelen el Kutba ile özdeşdir.

Bunlardan başka Nebatîlerin tanrılar panteonunu oluşturan uluhiyetler arasında *Obodas*, *Şialkavm*, *Kos*, *Tadhay* (veya *Tarhay*) ve *Aşar* da sayılabilir. Obodas, Nebatîlerce tapınılan bir kral tanrıdır. Nebatîler, MÖ 86’da Seluisid hanedanından XII.Antiochus’u yenip öldürerek düşmanlarına karşı büyük bir başarı kazanan kralları I.Obodas’ı sonradan tanrılaştırmışlardır. Hem Nebatça kitabelerde hem de Nebatîler hakkında bilgi veren Yunanca kaynaklarda kral-tanrı Obodas’tan bahsedilir. Ayrıca *Avdet*’te bulunan bir tapınak Obodas kültünü yansıtmaktadır. Bundan başka bir çok Nebatça kitabede Abdobadat şeklindeki şahıs ismine sıkça rastlanır.¹⁰¹ Şialkavm de Nebat tanrıları arasında dikkat çekici bir figürdür. İsmi “halka eşlik eden” anlamına gelen Şialkavm, *Palmira*’daki MS 132’ye ait bir metinde “şarap içmeyen, iyi ve cömert tanrı” olarak tanımlanır. Bu metinde ayrıca ona iki taş anıt adandığı belirtilir. *Hauran*’daki MS 96’ya ait bir kitabede ise ona yapılan bir takdimeden bahsedilir. Bundan başka Medain Salih’teki kısa bir kitabede de o zikredilir.¹⁰² İsminden hareketle bunun, göçebe veya yan göçebe halkın kervan ticaretinde koruyucu olan bir tanrı olduğu söylenebilir. Bu tanrının ismi oluşturan kelimelerden Şia önekinin, ilah ve ilahi gibi isimlerin başında kullanılmak suretiyle elde edilen *Şialilah* (tanrıyı izleyen, eşlik eden) gibi çeşitli şahıs isimlerine de Nebatça kitabelerde rastlanmaktadır.¹⁰³ Şialkavm başlı başına bir tanrı olabileceği gibi, isminden hareketle onun Nebatîlerin bir bakıma milli tanrısı konumunda olan yüce tanrı Duşara’yla ilgili bir niteleme olması da ihtimal dahilindedir.

⁹⁹ Hammond, P., age, ss.97-98; S. Al-Theeb, *Aramaic and Nabataean Inscriptions*, s.158.

¹⁰⁰ Drijvers, H.J.W., age, s.154; S. Al-Theeb, *Aramaic and Nabataean Inscriptions*, ss.158, 230.

¹⁰¹ Bkz. Healey, J. F., *The Nabataean Tomb Inscriptions*, ss.22, 34, 86, 95, 110, 123, 124, 166, 171; S. Al-Theeb, *Aramaic and Nabataean Inscriptions*, ss.93-94, 142-143, 231; Teixidor, J., age, s.78.

¹⁰² Healey, J. F., *The Nabataean Tomb Inscriptions*, s.33; Hammond, P., age, s.98; Teixidor, J., age, ss.88-89.

¹⁰³ Al-Theeb, S., *Aramaic and Nabataean Inscriptions*, s.243.

Ürdün havzasındaki *Kirbet Tannur* mabedinde tazim olunan Kos ya *Kous*, bir Nebatça kitabede “*Huru*’nun tanrısı” diye, adlandırılır. Bir başka kitabede ise ondan Huruy (*Hurulu*) olarak bahsedilir. Kos, Edomilerce de tapınılan bir tanrıdır. III. *Tigletpileser* zamanındaki Edom kralının adı “Kos kraldır” anlamına gelen *Kosmalak*’tır. Busra’daki bir Nebatça-Yunanca kitabede ona takdim edilen bir kartaldan bahsedilir.¹⁰⁴

Medain Salih ve Teyme bölgesinde bulunan kitabelerde isminden bahsedilen ‘Fadhay (ya da Tarhay) da Nebatilerce tapınılan bir uluhiyettir. Teyme bölgesine ait metinlerde bu tanrıçanın ismi *Tadah* veya *Tarah* olarak geçer. Medain Şalih’teki bir kitabede ise, kurallara uygun davranmayanların Tadhay’a belirli bir miktar para cezası ödemekle cezalandırılacakları belirtilir.¹⁰⁵ Son olarak hakkında herhangi bir bilgi olmayan tanrı Aşar ismine bir tek kitabede rastlanır.¹⁰⁶

Bu tanrısal varlıklardan başka, Strabo gibi yazarların ifadesine göre Nebatiler çeşitli gök cisimlerine tazim ederlerdi. Özellikle *güneş kültü* onlar arasında hayli yaygındı. Strabo’ya Nebatiler evlerinde güneş temsilen *dikili taşlar* bulundururlar ve bunlara günlük olarak taparlardı. Bu yazarlar, Nebatilerin Duşara kültürünün bir çeşit güneş kültü olduğunu da iddia ederler.¹⁰⁷ Dikkat edileceği gibi cahiliye Araplarıyla Nebatiler arasında bu yönden de bir benzerlik vardır. Daha önce ifade ettiğimiz gibi cahiliye Arapları da başta güneş olmak üzere çeşitli gök cisimlerine uluhiyet atfederler ve Abduşşems gibi şahıs isimleri kullanırlardı.

b. Tanrı Tasvirleri

Cahiliye dönemi Araplarıyla Nebatiler arasındaki paralel yönlerden bir diğeri, tanrısal varlıkların tasviriyle ilişkilidir. Nebat uluhiyetlerinden bahsederken gördüğümüz gibi, Nebatiler-sonraki dönemlerde Romalılardan etkilendikleri durumlar hariç genellikle tanrı ve tanrıçalarını insan ya da hayvan sureti taşımayan soyut ifadelerle tasvir ederlerdi. Genellikle dikili taşlar ve düz kaya parçalarıyla tanrılar sembolize edilirdi. Nebatça mezar kitaberi ve anıtları konusunda çalışan J.F. Healey’in de ifade ettiği gibi, bu durum Nebat dininin en çarpıcı ka-

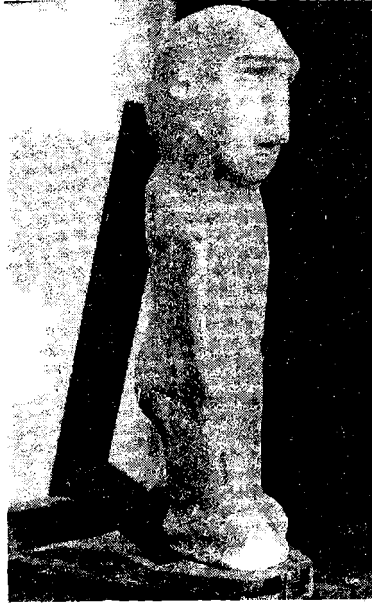
¹⁰⁴ Teixidor, J., age, ss.89-98; P. Hammond, age, s.98.

¹⁰⁵ Healey, J. F., *The Nabataean Tomb Inscriptions*, ss.137, 141, 143.

¹⁰⁶ Hammond, P., age, s.98.

¹⁰⁷ Bkz. Aynı eser, ss. 93-94.

rakteristik özelliklerinden birisidir.¹⁰⁸ Şekilsiz dikili taş anıtların dışında Nebatîler, düz kaya yüzeylerine, dikili taş şeklinde kazıdıkları kabartmalarla da tanrısal varlıklarını tasvir ederlerdi. Uluhiyetlerin bu şekilde, temsîlî olmayan soyut (abstrakt) ifadelerle tasvir edilmesi, yalnızca Nebatîlere has değildi. Hicaz bölgesi Araplarından başka *Palmiralılarda* da tanrıların bu şekilde tasvirine rastlanmaktadır. *Palmira* ve *Hatra*'daki kazılarda, tanrıları sembolize eden bir çok taş anıt veya dikili taş ortaya çıkarılmıştır.¹⁰⁹

Cidde'de bulunan cahiliye dönemi arap Panteonuna ait bir tanrısal figür

Nebatîlerle cahiliye dönemi Arapları arasında tanrı isimlerine atfen türetilerek kullanılan şahıs isimleri konusunda da bir paralellik söz konusudur. Allah ve Menat gibi tanrı isimlerinden hareketle elde edilen Abdallah, Sadallah, Vahballah veya Abdmnat ve Alimenat gibi

¹⁰⁸ Healey, J. F., *The Nabataean Tomb Inscriptions*, s.34; Ayrıca bkz. P. Hammond, age, s.100.

¹⁰⁹ Teixidor, J., age, s.87.

çeşitli şahıs isimlerine hem Nebatîlerde ve hem de cahiliye dönemi Araplarında sıkça rastlamak mümkündür.

c. Kült Merkezleri

Bundan başka Nebatîler de tıpkı cahiliye Araplarınınkine benzer şekilde, uluhiyetleri için kutsal mekanlar inşa etmişlerdir. Nebatîlerce *beyta* (ev) adı verilen bu kutsal mekanlarla Arapların *beyt* adı verdikleri yapılar arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. Nebatîler, tapındıkları tanrısal varlıkları sembolize eden dikili taşlar veya kaya anıtların etrafında ya da kenarında, ilgili uluhiyetler için kutsal mekanlar yaparlardı. Genellikle yüksek yerlere, tepelere inşa edilen dikdörtgen veya daire biçimindeki bu mekanlara, Nebatî yerleşim merkezlerinde sıkça rastlanmaktadır. Örneğin, yalnızca *Petra*'da on beşten fazla böylesi kutsal mekanın (beytin) kalıntıları mevcuttur.¹¹⁰ Nebatîler, kült merkezleri olarak genellikle yüksek yerleri seçerlerdi. Örneğin *İslib Dağı*, Nebatîlerin genel bir kült merkezi olarak değerlendirilebilir. Ayrıca kutsal mekanlarda Nebatîlerce *masğida* (mescid) adı verilen ve tapınak için yapılan özel bir niş olan bölümler de mevcuttu.¹¹¹ Nebatîler, bu kutsal mekanlarda hayvan *kurbanı* törenleri yaparlar ve *ayin yemekleri* düzenlerlerdi. Başta Duşara olmak üzere bütün tanrısal varlıklar için *kan akıtmak* Nebatîlerce yapılan önemli bir ibadet biçimiydi.¹¹²

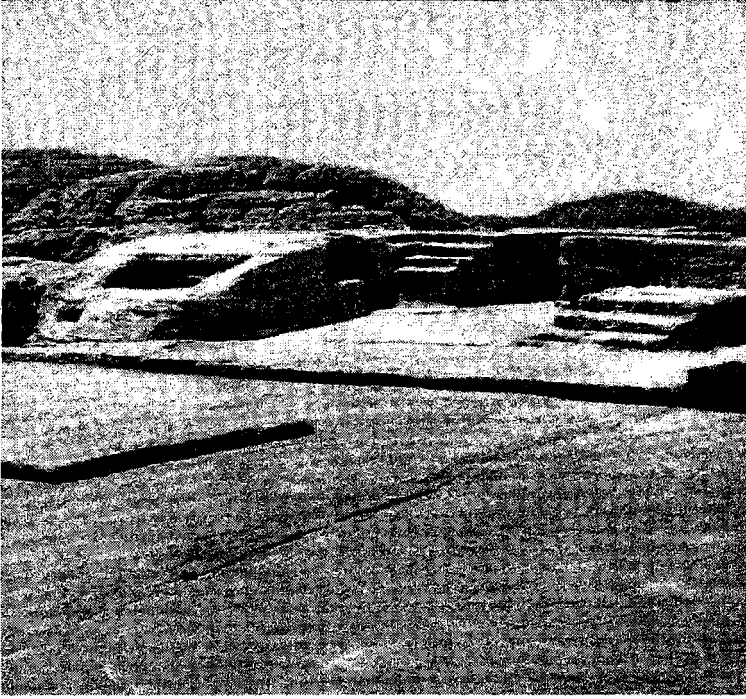
Görüldüğü gibi, dil, yazı karakterleri ve benzeri konularda aralarında mevcut olan yakın irtibatın yanı sıra, tanrı kültleri, kutsal mekanlar ve tanrısal varlıkların soyut tasviri gibi diğer birçok yönden cahiliye dönemi Araplarıyla Nebatîler arasında büyük bir benzerliğin, hatta birlikteliğin var olduğu dikkat çekmektedir. Bu durum en azından Nebatîlerle Hicaz bölgesi Araplarının bir çok konuda ortak bir geleneği yansıttıklarını açıkça göstermektedir. Ayrıca bu doğrultuda, çeşitli klasik Arapça kaynaklarda vurgulanan, bazı tanrı kültürünün kuzeyden Hicaz bölgesine getirilmiş olduğu görüşünde bir gerçeklik payı olduğu da söylenebilir. Her ne kadar Amr İbn Luhayy'ın kuzeyden putları getirmesi öncesi, Hicaz bölgesinde putçuluğun hiç bulunmadığını iddia etmek tutarsız bir görüş olsa da bu rivayette ima edilen Hicaz bölgesiyle kuzeyde yer alan bölge, yani Nebatîlerin yaşadıkları

¹¹⁰ Bkz. Hammond, P., age, s.98; Albright, W.F., age, s.163.

¹¹¹ Healey, J. F., *The Nabataean Tomb Inscriptions*, ss.35-36.

¹¹² Aynı eser, s.35; Hammond, P., age, ss.102-103.

yöre arasında belirli bir etkileşimin bulunduğu doğrudur. Zira aynı uluhiyetlerin ve benzer tanrı tasavvurlarının hem Nebatîlerde hem de cahiliye dönemi Araplarında görülmesi, bu iki grup arasındaki etkileşime dikkat çekmektedir. Hicaz bölgesine kuzeyin etkisinden bahseden klasik kaynakların bulunmasının yanı sıra, Nebatîlerin MÖ 4.yy gibi çok erken bir dönemden itibaren söz edilen tanrı kültlerine sahip olmaları, bu etkileşimde, en azından Duşara kültü gibi bazı konularda Nebatîlerin daha aktif ve etkileyici bir rol oynamış olabilecekleri görüşünü desteklemektedir.

Petra'da Nebatîlere ait kurban sunak yerleri

IV

İslâm'da Öteki'nin Bilimi

Kur'an'ın *nasârâ* Terimine Etimolojik ve Tarihsel Bir Yaklaşım

Nasârâ terimi Kur'an'da çeşitli surelerde belirli bir dînî topluluğa isim olarak defalarca kullanılmaktadır. Bu terim cem'i teksir sigasında olan bir isim olup "Nasrânîler" anlamına gelmektedir. Terimin tekil formu Kur'an'da bir yerde *nasrâniyyen* olarak geçmektedir.¹

1. Nasârâ Terimine İlişkin Çeşitli Spekülasyonlar

Kur'an-ı Kerim'de *nasârâ* teriminin Hristiyanlar için kullanılan genel bir isim olduğu konusunda bir şüphe yoktur. Genellikle Batılılar bu terimle Doğu kiliseleri mensuplarının kastedildiğini ve Yunan ve diğer Batı Hristiyanlarının ise sonraki dönemlerde *rûm* terimiyle isimlendirildiğini iddia ederler.² Bu çalışmada Kur'an'daki *nasârâ*'nın özellikleri vb. konulara girmeyeceğiz. Ancak, Kur'an'da yer alan ve Hristi-

¹ Bkz. Nasara terimine ilişkin değişik spekülasyonlar 3/67.

² Bkz. Tritton, A.S., J.H. Kramers, "Nasara", *İslâm Ansiklopedisi*, c.9, s.77.

yanlar için bir isim olarak kullanılan bu terimin etimolojik tahlili ve tarihsel açıdan değerlendirilmesi üzerinde duracağız.

Çİslâm alimleri *nasârâ* teriminin menşei konusunda iki farklı yaklaşım sergilerler. Bir grup İslâm alimi bu terimin Arapça'daki *nasara-yansuru* fiil kökü ile ilişkili olabileceği düşüncesinden hareketle, Hristiyanlar arasındaki yardımlaşma ve dayanışmadan dolayı onların bu isimle adlandırıldıklarını ileri sürerler. Buna göre *nasârâ* "yardım edenler" veya "yardımlaşanlar" anlamındadır.³ Bu İslâm alimleri Âli İmran 52 ve Saff 14'de geçen *men ensârî ilallah? qâle'l-havâriyyûne nahnu ensârullah* [(İsa:) "Allah yolunda yardımcılarım kimlerdir?" Havariler: "Bizler Allah'ın yardımcılarıyız", dediler] ifadesini de görüşlerine delil olarak zikrederler. Bu alimlere göre bu ayetlerde Hz. İsa'ya uyan Havarilerin *ensâr* (yardımcılar) terimiyle vasıflandırılmış olmaları da kendi teorilerini desteklemektedir. İbn Abbas, Katâde ve İbn Cureyc gibi bir diğer grup İslâm alimi ise daha gerçekçi bir yorumla Kur'an'daki *nasârâ* teriminin Filistin bölgesinde bulunan ve Hz. İsa ile yakından ilgili olan Nâzıra (Nazarath) kasabası-na nispeten türetilmiş bir isim olduğu fikrini savunurlar.⁴

Bazı Batılı bilim adamları ise Arapça *nasârâ* terimiyle Süryancadaki *nasrâyâ* ve *nasranâya* terimleri arasındaki benzerliğe dikkat çekerler ve bu terimin Süryancadan alıntı olduğunu savunurlar.⁵ Süryancada *nasranâyâ* (Arapça'daki *nasrâniyye* ile karşılaştırınız) Hristiyanlığı ifade etmektedir.⁶

Kur'an'da Hristiyanlar için *nasârâ* teriminin kullanılışı, bu terimin Kur'an'ın nazil olduğu dönemin Arap toplumunca Hristiyanlara bir isim olarak kullanıldığını göstermektedir. Çeşitli dinî gruplardan bahsederken Kur'an, Arapların onlar için kullandıkları isimleri kullanır (örneğin Zerdüştiler için *mecûs*, Mandenler için *sâbi'ûn* ve Yahu-

³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîl Ayi'l- Kur'ân* Mısır (1954), c.1, s.317; İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, Beyrut (1984), c.1, s.103.

⁴ Taberî, age, c.1, s.317; İbn Kesîr, age, c.1 s.103. *nasârâ* için ayrıca bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*. Beyrut (t.y.); c.3, ss.647-48. Nitekim *nasârâ* isminin Nâsıra kasabasıyla ilişkili olabileceği ihtimali önceden yapılan bir çalışmada tarafımızca da vurgulanmıştı. Krş. Gündüz, Ş., "Kur'an'daki Sâbiîlerin Kimliği Üzerine bir Tahlil ve Değerlendirme", *Türkiye İ. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Samsun (1992), s.47.

⁵ Bkz. Tritton, A.S., J.H. Kramers, age, s.77.

⁶ Brockelmann, C., *Syriac Dictionary*, 2nd ed., s.212; Drower, E.S., R. Macuch, *A Mandaic Dictionary*, Oxford (1963), s.285.

diler için yahûd (veya hâdû) isimlerinin kullanıldığı gibi). Zaten Kur'an'ın nüzul dönemi Arap toplumu, kendilerinin alışkın olmadıkları veya yabancı oldukları bir terimin Kur'an'da kullanılması durumunda, hemen "o da nedir" ve benzeri sorularla buna tepkilerini dile getirirlerdi. Nitekim rahmân teriminin kullanılışında böyle bir tepki söz konusu olmuştur.⁷ Ancak *nasârâ* teriminin kullanılışında Araplar böyle bir tepki göstermemişlerdir. Bu da terimin Kur'an öncesi dönem Araplarınca da kullanılıyor olduğuna bir delildir. O halde Kur'an'da yer alan *nasara-yansuru* fiil köküyle ilişkili olan bazı ifadelerden (ensar gibi) yola çıkarak terime Arapçadan kaynaklanan bir etimolojik açıklama getirmeye çalışmak yanlıştır. Zira Arapçadan başka bu terim, *nasrâyâ* ve bundan türetilen *nasranâyâ* formlarıyla, Hristiyanlığı ve Hristiyanları ifade eden bir isim olarak Süryanca metinlerde de yer almaktadır:

2. Nasârâ Terimiyle İlişkili Tarihsel Akım ve Hareketler

nasârâ teriminin, Kur'an'da diğer dînî topluluklar için kullanılan çeşitli isimlerde olduğu gibi, ifade ettiği dînî grupla, yani Hristiyanlıkla ve Hristiyanlığın oluşum ve ilk dönem tarihiyle yakından ilgili olduğu açıktır. O halde *nasârâ* teriminin menşei konusunda bir şeyler söyleyebilmek için öncelikle Hz. İsa'nın hareketi ve Hristiyanlığın oluşumuyla yakından ilgili olan Filistin-Ürdün ve Kuzey Arabistan bölgesinde bu isimle irtibatlı olabilecek hususların (mezhepler, ekoller ve kişilerin) ele alınıp incelenmesi zaruridir.

a- Yahudi Heresisi ve Heterodoksisi

Milattan önceki yıllardan itibaren bahsettiğimiz bu bölgede *nasârâ* ismiyle ilişkili olabilecek birtakım hareketlerin ve kişilerin varlığıyla karşılaşırız. Hz. İsa öncesi dönemde gerek Filistin-Ürdün bölgesinde gerekse civar bölgelerde farklı görüş ve düşünceleri savunan çeşitli Yahudi ekolleri mevcuttu. Yahudilikteki bu ekoller başlıca iki ana grupta toplanıyordu. Bunlardan birinci grup Kudüs merkezli ortodoks Yahudi geleneğini sürdüren çeşitli fırkaları ihtiva etmekteydi. Aralarındaki bazı farklılıklarla birlikte bu grubu oluşturan fırkalar merkezî Yahudilik anlayışını temsil etmekteydiler. Tebası durumunda olan

⁷ Bkz. Furkan, 55-60.

Yahudileri Helen kültürü içerisinde asimile etmek isteyen, bu nedenle Kudüs tapınağını bir Zeus mabedine çeviren ve Yahudilere karşı sıkı tâkibat uygulayan IV. Antiochus Epiphanes'e (MÖ.175-164) karşı yapılan Makkabî Devrimi sonrası teşekkül eden iki Yahudi ekolü, Saddukîler ve Ferisîler, merkezi Yahudilik anlayışı içerisinde yer alan iki ana fırkaydı.⁸

Resmî Yahudilik anlayışını temsil eden ortodoks Yahudiliğe karşı çıkan ve bu nedenle gerek Filistin-Ürdün bölgesinde gerekse diğer yerlerde ayrı cemaatlar halinde kendi yapılarını oluşturan irili ufaklı çeşitli gruplar ise İsa öncesi dönemdeki ikinci ana gurubu oluştuyordu. Merkezî Yahudiliğin dışında olan bu fırkalar yapıları itibarıyla iki farklı görünüm arz ediyordu. Bunlardan birincisi heretik Yahudi mezhep ve ekolleridir. Filistin-Ürdün bölgesi coğrafi olarak tarih boyunca pek çok kültürün birleştiği ve kaynaştığı bir bölgedir. Tarihin çeşitli dönemlerinde yörenin kendi halkları dışında Yunanlılar, Romalılar, İranlılar, Mısırlılar ve Babil ve Asurlular gibi çeşitli yabancı unsurların bölge üzerinde hakimiyeti söz konusu olmuştur. Bu durum bölgedeki Yahudi kültürü üzerinde zaman zaman hayli etkili olmuş, çeşitli yabancı kültürel unsurların Yahudi inanç ve ibadetleri arasına girmesine ve zamanla bütün yabancı baskı ve şiddete rağmen kültürel değerlerinden taviz vermeye yanaşmayan ortodoks Yahudi anlayışının dışında bazı ekollerin gelişmesine neden olmuştur. Ayrıca Yahudiler çeşitli dönemlerde bazı sürgün ve göç olaylarını da yaşamışlardır; çeşitli yabancı istilalar karşısında bazen kendiliklerinden bazen de hakim yabancı güçlerin zorlamasıyla uzak ve yakın çeşitli ülkelere göç etmek zorunda kalmışlardır. Bu nedenle çok erken dönemlerden itibaren Yahudilerin bir kısmı başta Suriye ve Babilonya olmak üzere, Mısır, Anadolu'nun çeşitli bölgeleri, Yunanistan ve Roma'ya göç etmiş ve bilahare bu bölgelerden diğer yerleşim merkezlerine dağılmışlardır. Bu diaspora Yahudilerden bazıları yeni vatanlarında zamanla bir dinî senkretizm (syncretism) tecrübesi yaşadılar. Samaritanlarda (Samirilerde) olduğu gibi kendi kültürel unsurlarıyla, kendi inanç ve düşünce sistemleriyle yerel unsurları kaynaştırdılar. Öyle ki bunlar zamanla kendi tanrılarının (Yahve) içinde yaşadıkları toplumların panteonlarının başında yer alan yerel tanrılarla az veya çok özdeş olduğuna inanarak, o tanrı kültlerine de kendi inanç sistemleri içerisinde

⁸ Bkz. Bright, *A History of Israel*, ss.463 vd.; Fohrer, G., *History of Israelite Religion*, tr. D.E. Green, London (1981), s.369; Baron, *A Social and Political History of the Jews*, c.2, ss. 35-38.

yer vermeye başladılar. Bunların düşüncesine göre “yüce varlığın Jüpiter, Zeus, Adonai, Sabaoth, Ammoun veya Pappaeus olarak adlandırılması” ve öylece ibadet edilmesi önemli değildi.⁹ Böylelikle gerek diaspora Yahudileri arasında gerekse Filistin-Ürdün bölgesinde yabancı kültürlerden etkilenen Yahudiler arasında tarihsel süreç içerisinde ortodoks Yahudi inancına aykırı birtakım heretik ekoller oluştu. Bunlardan bazıları, örneğin Yahudilikle Suriye ve Mezopotamya kültürünü kaynaştırarak yeni bir yapı oluşturan Samaritanlar, günümüze kadar gelmişlerdir.¹⁰

Merkezi Yahudilik anlayışının dışında olan ikinci grup ise heterodoks Yahudi mezheplerini içerir. Bunlar Filistin-Ürdün bölgesinde ortodoks Yahudiliğe (resmî Yahudiliğe) karşı ortaya çıkan ekollerdir. Çeşitli vaftizci hareketler (Hemerobaptists) ve bulunuşuyla dünya çapında geniş yankılar uyandıran Kumran metinlerinin sahibi Essenîler bu grup içerisinde yer alan ekollerden bazılarıdır. Heretik Yahudi fırkaları gibi heterodoks Yahudi ekolleri de merkezî Yahudilik anlayışına karşı ortaya çıkmıştı; ancak bunların heretik Yahudi gruplarından önemli farkları vardı. Her şeyden önce bunlar merkezî Yahudilerden çok daha ortodoks, çok daha tutucu ve muhafazakardılar. Az sonra heterodoks Yahudi ekollerinden birisi olan Nasuralarda göreceğimiz gibi, bu ekoller resmî Yahudiliği çok tavizkar ve esnek buluyorlardı ve bu nedenle genellikle merkezî Yahudi cemaatinin dışında kendi cemaatlarını oluşturmuşlardı. Bunlar hukuku kendilerine göre yorumluyorlardı. Kendilerine göre dinî takvimleri vardı ve kendi aralarında dinî inanç ve ibadetlere bağlılık konusunda sıkı bir disiplin uyguluyorlardı.¹¹ Ayrıca heterodoks Yahudiler kendi inanç ve ibadet sistemlerinde, heretik Yahudilerin aksine dinî senkretizme de fazla yer vermiyorlardı. Yani yabancı kültürel unsurlara da şiddetle karşı çıkıyorlardı.

b- Heteredoks Nasuralar Ekolü

Çeşitli kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla Hz. İsa öncesi dönemde Filistin-Ürdün bölgesinde Nasuraizm (Nasoraeanism) adında bir heterodoks Yahudi ekolü mevcuttu. Nasuraizm ile ilgili en geniş bilgi MS 4. yüzyıl Kilise babalarından Epiphanius'un Panurion'unda mev-

⁹ Baron, S.W., age, c.2, ss.23vd.

¹⁰ Bkz. aynı eser, c.2, ss.26-35.

¹¹ Bkz. Bright, J., age, ss.465-66.

cuttur. Epiphanius eserinde Nasuraizmin Hz. İsa öncesi dönemden itibaren mevcut olan bir Yahudi ekolü olduğunu vurgular ve onların özelliklerinden genişçe bahsederek Nasuraizmi tenkit etmeye çalışır. Epiphanius'un verdiği bilgilere göre Nasuralar (*nasoraïou*) şu özelliklere sahiptiler:

1. Nasuralar ulus olarak Yahudiydiler. Bunlar özellikle Gilead, Başan ve Transjordan bölgelerinde yaşıyorlardı.

2. İnançları ve ibadetleri itibarıyla Yahudi öğretilerine bağlıydılar. Sünnet olmak, cumartesi yaşağına riayet etmek (sabbath) ve kutsal gün ve festivalleri kutlamak konusunda bazı hususlara karşı çıkıyorlardı.

3. Kitabı-ı Mukkaddes'de yer alan peygamberleri kabul ediyorlardı.

4. Önemli özelliklerinden birisi olarak onlar, Musa'nın birtakım ilâhî emirler aldığını kabul ediyor, fakat bunun merkezî Yahudilerin iddia ettikleri (onların elinde bulunan) Pentateuch olmadığını söylüyorlardı.

5. Bir diğer önemli özellikleri olarak onlar, merkezî Yahudilerin ellerinde bulunan kitapların gerçek kutsal kitaplar olmadığını, uydurma olduğunu iddia ediyorlardı.

6. Son olarak Epiphanius'un ifadelerine göre bunlar kurban takdim etmiyorlar ve et yemiyorlardı.¹²

Epiphanius Nasuraların, Osseanlar, Hemerobaptistler, Herodianlar ve diğer Yahudi mezhepleri gibi MS 1. yüzyılda Kudüs'ün Roma İmparatoru Titus tarafından işgali sonrası yavaş yavaş kaybolduklarını ifade eder.¹³ Fakat yine de MS 4. yüzyılda çok nadir de olsa Yukarı Thebaid bölgesinde bir kaç Nasuranın yaşadığını ilave eder.¹⁴

Görüldüğü gibi Hz. İsa öncesi dönemden itibaren var olan Nasuralar genel yapı itibarıyla Yahudi toplumunun üyeleri olan, ancak resmî Yahudiliğe karşı çıkan bir gruptur. Bunlar merkezî Yahudiliğin kabul ettiği Pentateuch ve diğer kitapları, asıllarından saptırılarak uy-

¹² Bkz. Epiphanius, *The Panarion of Epiphanius of Salamis, Book I (Sects, 1-46)*, tr. F. Williams, Leiden (1987), ss.42-43.

¹³ Aynı eser, ss.47-48.

¹⁴ Aynı eser, s.50.

durulmuş oldukları iddiasıyla kabul etmiyorlardı ve Musa'nın gerçek şeriatına kendilerinin tabi olduklarını savunuyorlardı.

Nasuralara isim olarak verilen *nasura* (Νάσσαροι) teriminin kökünü oluşturan *nsr* Arâmî diller gurubundan İbrancada “korumak”, “muhafaza etmek” ve “gözetmek” anlamlarına gelir.¹⁵ Terimin Arâmî dillerden bir diğeri olan Akadcadaki karşılığı olan *nasâru* da “korumak” ve “gözetmek” anlamlarına gelmektedir. Nitekim Akadca metinlerde sıkça geçen *nâsır piristi* tabiri “sırların muhafızı, koruyucusu” anlamındadır.¹⁶ İbrancadaki *nsr*'nin Aramca karşılığı ise aynı anlama gelen *nt'r*'dir. Doğu Arâmî dillerden bir diğeri olan Mandencede (Sâbiîlerin dili) “kutsal öğretileri koruyan, muhafaza eden ve gözetleyen” anlamına gelen *natra* rahipliğe giriş töreninde Ganzibra (baş rahip) ve diğer rahiplerden kutsal öğretiyi dinleyen rahip adayına verilen isimlerden birisidir.¹⁷ Son olarak Arâmî diller gurubunun bir başka üyesi olan Arapçada ise bu köke tekabül eden terim *nazara*'dır.¹⁸

Böylelikle Nasura teriminin kök anlamından yola çıkarsak, terim “kutsal emir ve öğretileri koruyup gözetenler, muhafaza edenler” anlamına gelir. Nasuraların yukarıda maddeler halinde sıraladığımız özelliklerini de göz önüne aldığımızda, Filistin-Ürdün bölgesindeki Yahudiler arasında dînî hukuka (emir ve yasaklamalara) sıkı sıkıya bağlanan, Kudüs'te temsil edilen resmî din anlayışına bozulmuş olduğu gerekçesiyle karşı çıkan ve Musa'nın gerçek öğretilerinin kendileri tarafından korunmakta olduğunu iddia edenlerin bütün bu özellikleri nedeniyle Nasuralar olarak isimlendirilmiş olduklarını anlarız.

c- Nâzırîler ve Nasuralar

Hristiyanlık öncesi Yahudi geleneği içerisinde Nasura terimiyle ilişkili olabilecek bir başka terim ise *nâzırî* terimidir. Bu terim sürgün öncesi dönemlerden itibaren Yahudi cemaatı arasında bazı şahıslar için kullanılan bir isimdir. Nâzırî teriminin fiil kökünü oluşturan *nzr* İbranca'da “ayrılmak, adamak veya kendisini vakfetmek” anlamlarına ge-

¹⁵ Bkz. Osburn, W., *A Hebrew and English Lexicon*, Zanderman Publ. House, Michigan (originally publ. in London 1844), s.172.

¹⁶ Bkz. Zimmern, H., “Nazoräer”, *ZDMG*, 74, 1920, s.433.

¹⁷ Bkz. Segelberg, E., “Trâša d-tâga d-Şişlâm rabbâ”, in *Studia Mandaica*, ed. R. Macuch, Band I, Berlin- New York (1976), ss.176-78.

¹⁸ Bkz. İbn Manzûr, age, c.3, ss.664 vd.

lir.¹⁹ Terim ıstılâhî anlamda “kendisini Tanrıya adayan” anlamına gelmektedir. Nâzîrîler, içinde yaşadıkları toplumdan yaşayış olarak ayrılmakta ve kendilerine has bir yaşam tarzı sürmekteydiler. Bunlar mutlak anlamda asketik değillerdi. Ancak hukuka sıkı sıkıya sarılmaları, her türlü (hafif veya sert) içkiden uzak durmaları, dînî kirlenme endişesiyle ölüye dokunmamaları ve kendilerinin içinde yaşadıkları toplumdan ayrı olduklarının nişânesi olarak saçlarını kestirmemeleri en belirgin özellikleriydi.²⁰ Kitabı Mukaddes’deki çeşitli ifadelerden anlaşıldığına göre hayatının yalnızca belirli bir bölümünde nâzîrî olarak yaşayan kişiler olduğu gibi bu, hayat tarzını ömür boyu sürdürenler de (mesela Samson ve Samuel gibi) vardı.²¹

Sürgün sonrası dönemde toplumdaki karamsarlığın artmasıyla birlikte Nâzîrîlerin sayısı da arttı. Hz. İsa’nın çağdaşı olan Hz. Yahya’nın da doğumundan itibaren bir Nâzîrî olduğu ve bu nedenle her türlü içkiden uzak durduğu Kitabı Mukaddes’te ifade edilmektedir.²²

Hız. İsa öncesi heterodoks Yahudi mezhebi Nasuralarla, bir çeşit uzlet hayatı yaşayan Nâzîrîler arasında bir irtibat olabilir mi? Bu soruya Kilise Babalarının cevabı olumsuz olmuştur. Örneğin Epiphanius eserinde Nâzîrîleri açıkça Nasuralardan ayırır.²³ Modern Batılı bilim adamları ise böyle bir ihtimal üzerinde durmamışlardır. Ancak Hz. Yahya (John the Baptist) ile ilgili oldukça geniş bilgiler ihtiva eden kaynak durumunda olan Sâbiî literatürü Hız. İsa öncesi Nasuralarla Nâzîrîler arasında bir ilişki olabileceği ihtimalini ortaya koymaktadır. Sâbiîlik (Mandeizm), Hristiyanlık öncesi Filistin-Ürdün bölgesinde Yahudi geleneği içerisinde ortaya çıkan ve MS 1. yüzyılda doğuya göç etmek zorunda kalan bir gruptur.²⁴ Sâbiîliğin Yahudilikle çok sıkı bir ilişkisi vardır. Sâbiî kutsal metinlerinde her ne kadar Yahudilere ve Yahudiliğe karşı pek çok aleyhte ifade yer alsa da Sâbiî dînî sistemi üzerinde Yahudiliğin çok açık ve belirgin bir etkisi vardır. Sâbiîlerin

¹⁹ Osburn, W., age s.163.

²⁰ Eski Ahit’te Nâzîrîlerle ilgili hukuk Sayılar 6:1-21’de yer alır. Ayrıca Bkz. Davis, J.D., H.S. Gehman, *The Westminster Dictionary of the Bible*, The Westminster Press (1944), s.421.

²¹ Bkz. Hakimler 13: 4-5;16;17; I *Samuel* 1; 11, 28. Ayrıca krş. Çıkış 20:25; Sayılar 19:2; Tesniye 15: 19.

²² *Luka* 1:15. Ayrıca bkz. Epiphanius, age, s.116.

²³ Epiphanius, age, s.116.

²⁴ Sâbiîlerin menşei ve ilk dönem tarihleri için bkz. Gündüz, Ş., *The Knowledge of Life: The Origins and Early History of the Mandeans and Their Relation to the Sabians of the Qur’an and to the Harranians*, Oxford University Press (1994).

bir zamanlar Yahudi tanrısı Adona'ya ibadet ettikleri şeklinde bazı Sâbiî kutsal kitaplarında yer alan ifadeler de Sâbiîlerin bir zamanlar Yahudi inanç ve öğretilerine bağlı olduklarına delil teşkil eder.²⁵ Sâbiîler, kendilerini Mandenler isminin yanı sıra Nasuralar (*nasurai*) olarak 'da adlandırırlar. Sâbiî literatürü incelendiğinde Nasurai isminin, *bhiri zidga* (seçkin doğrular) sıfatı gibi, Sâbiîlerin kendilerini ifade etmek için kullandıkları en eski bir isim olduğu ve dolayısıyla Manden isminden önce olduğu anlaşılır.²⁶ Sâbiî dînî literatüründe Nasurai ismi Sâbiîlerce özellikle ataları için kullanılmaktadır. Örneğin Sâbiîlerin erken dönem tarihlerinden bahseden metinlerde Sâbiîler hep Nasurai adıyla anılır.

"ve altmış bin Nasura, Yedi'nin İşaretini terketti ve diğer bütün ırkların tahakkümünden özgür olduğumuz bir yer olan Medye tepelerine girdiler. Tapınaklar yaptılar ve hayatlarının sonuna kadar Yüce Hayat'ın çağrısı ve Yüce Işık Kralı'nın gücüyle yaşadılar."²⁷

Yine Sâbiî literatüründe bu isimden türetilen Nasaruta (Nasuraizm veya Nasuralık) Sâbiîliği ifade eden bir terim olarak kullanılır. "Senin silahın Işık katından sana gelen doğru sözler olan Nasuraizmdir (*nasaruta*)".²⁸ Aynı şekilde Sâbiîler ataları arasında zikrettikleri tarihî figürleri, özellikle Hibil, Şitil ve Enüş gibi önemli şahsiyetleri de Nasuralar ismiyle anarlar.

"Onlar bağış ve sadakaları unutmayan kardeşlerimiz, mükemmel ve seçkin doğru olan Nasuralar, Hibil, Şitil ve Enüş'tür"²⁹

Sâbiîlikte Yahya'nın (Yahya Yuhana) ise özel bir yeri vardır. Sâbiîlere göre Yahya, mucizevî bir doğumla Işık güçlerince yeryüzüne gönderilen ve kutsal öğretiye ibadetleri (özellikle vaftizi) diğer Nasuralara öğreten bir rehberdir. "Bu, Zekeriya'nın oğlu Yahya'nın doğru ve inançlı Nasuralara bildirdiği, açıkladığı ve duyurduğu bilgi ve sözlerdir"³⁰ Yahya gizli ilimlerle donatılmış olan "Gerçekliğin Peygamberi" ve "İlâhî Elçi"³¹dir.

²⁵ Bkz. *Haran Gawaita*, ed. and tr. E.S. Drower, Vatican City (1953), s.3.

²⁶ Bkz. Rudolph, K., *Gnosis*, s.343.

²⁷ *Haran Gawaita*, s.3. Ayrıca bkz. aynı eser, ss.10-19.

²⁸ *Ginza*, ed. and tr. M. Lidzbarski, Göttingen (1925), s.508.

²⁹ Aynı eser, s.424.

³⁰ Aynı eser, s.213.

³¹ Bkz. *Haran Gawaita*, s.5; *Ginza*, s.51; *Das Johannesbuch der Mandäer (Draşa d Yahya)*, ed. tr. M. Lidzbarski, Giessen (1915), ss. 75vd.

ÇNasurai teriminin Yahya da dahil bütün Sâbiîler için genel bir isim olarak kullanılması yanı sıra, Sâbiî literatüründe (ve günümüz modern Sâbiî toplumu arasında) bu isim, özel anlamda, Sâbiîler arasında gizli ilim ve sırlara vakıf olanlar için bir ad olarak da kullanılmaktadır. Bu anlamda Nasurai terimi yalnızca rahipler sınıfı ve özellikle de rahipler arasında gizli ilim ve sır sahipleri için kullanılmaktadır. Buna karşın sıradan Sâbiîler için kullanılan terim ise Mandai'dir.³²

Sâbiîlik, Hz. İsa öncesi dönemde merkezî Yahudiliğe bir tepki olarak ortaya çıkan heterodoks Nasuralar akımı içerisinde filizlenmiş ve daha sonra Kudüs'deki merkezî Yahudilerle kendileri arasındaki çatışmanın artmasıyla işkence ve tâkibâta uğrayarak doğuya göç etmiştir. Sâbiîler uzun tarihî süreç içerisinde çeşitli komşu kültürlerden esinlenerek günümüzdeki inanç ve ibadet sistemine ulaşmışlardır. Şiddetli anti-Yahudi unsurlar ise, Sâbiîlerin merkezî Yahudilere olan kin ve nefretleri sonucu Sâbiîliğe ilave edilmiştir.³³

Sâbiîlikte Yahya'nın "ilâhî elçi" ve "gerçekliğin peygamberi" olarak tanımlanması ve Yahya'ya karşı gösterilen yoğun ilgi, Hz. Yahya'nın Sâbiî geleneğindeki önemini ortaya koyar. Sâbiîlerin Hz. Yahya'yı da kendilerinden birisi olarak veya daha dikkat çekici bir şekilde kendilerinin önderi ve rehberi olarak, yani bir Nasurai olarak tanımlamaları, Hz. Yahya'nın heterodoks Yahudi ekolü Nasuralarla olan irtibatına işaret etmektedir. Zaten çeşitli diğer kaynaklardan da Hz. Yahya'nın kendi dönemindeki Yahudi toplumunun bir üyesi olarak yetiştiğini, ancak merkezî Yahudiliğe karşı çıkarak kendi cemaatını oluşturma girişimlerinde bulunduğunu ve bunun sonucu olarak merkezî Yahudilerin büyük tepkisini çektiğini bilmekteyiz.³⁴ Bütün bunlardan sonra, her ne kadar bir sistem olarak Nâzirîlik heterodoks Ya-

³² Bkz. Drower, E.S., "The Mandaeans To-Day", *The Hibbert Journal*, 37, 1938-39, s.438.

³³ Bkz. Gündüz, Ş., *The Knowledge of Life*, ss. 55-124.

³⁴ Bkz. *Matta* 3:1-12; 11: 2-15; 14:3-12; *Markos* 1; 6; *Luka* 3:1-18. Gerek İncillerde gerekse Yahudi tarihçi Josephus'un eserinde Hz. Yahya'nın bölge yöneticisi Herod Antipas tarafından tutuklandığı, işkence edildiği ve nihayet öldürüldüğü ifade edilmektedir. Bkz. *Matta* 4: 12; *Mark* 60: 16-29; *Luka* 3: 19-20; Wink, W., "John the Baptist", *The Encyclopedia of Religion*, ed., M. Eliade, c.8, ss.112-14. Ayrıca 1. yüzyılda yaşayan Yahudi tarihçi Josephus'un *The Antiquities* başlıklı eserinin Slavonik yazmalarında yer alan, Hz. Yahya'nın merkezî Yahudilerle olan mücadeleleri, kendi cemaatını oluşturmaya, öğretileri ve merkezî Yahudilerce dışlanması konusundaki ifadeler için bkz. Mead, G.R.S., *The Gnostic John the Baptizer*, London (1924), ss.103-106.

hudi akımı Nasuraizmden çok önce olsa da Hz. İsa öncesi dönemde Hz. Yahya gibi bazı Nasuraların aynı zamanda nâzirî bir hayat sürdürüklerini; dolayısıyla nâzirîliğin Nasuraizmde kabul edilen bir hayat tarzı olduğunu söyleyebiliriz. Zaten Epiphanius'un Nasuralarla ilgili olarak verdiği bilgiler içerisinde yer alan, onların et yememeleri, dîni hukuk ve diğer hususlara sıkı sıkıya bağlanmaları gibi özellikleri, onların bir çeşit asketik hayat tarzı olan nâzirîliğe yakınlıklarını göstermektedir.

3. Hz. İsa ve Nasuraizm Akımı

Nasuraizm hareketi açısından incelenmesi gereken bir diğer önemli şahsiyet Hz. Yahya'nın çağdaşı olan Hz. İsa'dır. Hz. İsa da Hz. Yahya gibi Yahudi toplumunun bir üyesi olarak doğup büyümüş; ancak belirli bir süre sonra Yahudi geleneğine karşı çıkarak kendi öğretileri doğrultusunda cemaatını oluşturmaya başlamıştır. Ayrıca, Hz. İsa'nın bir müddet, kendisinden yaşça büyük olan Hz. Yahya'nın öğretilerini dinlediği ve onun eliyle vaftiz olduğu hususu da bilinmektedir.³⁵ Hz. Yahya ve cemaatı ile Hz. İsa ve cemaatı arasındaki ilişki daha sonra da devam etmiş ve Hz. Yahya'ya tâbi olan bazı kişiler sonradan Hz. İsa'ya tâbi olmuşlardır. Örneğin, Hippolytus ve Eusebius gibi Kilise Babalarının verdiği bilgiye göre Hz. İsa'nın ilk cemaatı arasında olan ve vaftizci özelliğiyle tanınan Simon (Simon the Magus) Hz. Yahya'nın bir talebesiydi.³⁶

Matta ve Yuhanna gibi Kanonik İncillerde, Filip İncili ve Mısırlıların İncili gibi Gnostik İncillerde ve *Apocryphon of Johannis* ve Resullerin İşleri (*Acta*) gibi ilk dönemlere ait diğer metinlerde Hz. İsa ve ona tâbi olanlar Nasura ismine yakın bir isimle anılırlar. Yeni Ahit'te Hz. İsa Nazoran olarak adlandırılır. "O bir Nazoran olarak adlandırılacak"³⁷ "Yahudilerin kralı İsa Nazoran"³⁸ Batılı bilim adamlarından bir kısmı bu ifadelerde geçen Nazoran teriminin Hz. İsa'nın yetişip büyüdüğü yer olan Nazarath kasabasına nisbeten türetilen bir isim ol-

³⁵ Bkz. *Matta* 3:13-16 *Luka* 3:21. Ayrıca bkz. Bultmann, R. *Primitive Christianity in its Contemporary Settings*, tr. R.H. Fuller, Thames and Hudson (1983), s.76. Bu konuda Sâbiî literatüründe de oldukça tafsilatlı bilgi vardır. Bkz. *Ginza*, ss.50-51.

³⁶ Bkz. Drower, E.S., *The Secret Adam*, Oxford (1960), s.89.

³⁷ *Matta* 2: 23. Ayrıca bkz. *Resullerin İşleri* 2: 22.

³⁸ *Yuhanna* 19:19.

duğunu ve dolayısıyla “Nazaralı” manasına geldiğini iddia ettiler.³⁹ Nitekim Kilise Babalarından Epiphanius da İsa’nın bu lakapla adlandırılmasının nedeninin, onun Nazarath kasabasında Yusuf’un evinde yetişmesi olduğunu söylemektedir.⁴⁰ Ancak C.C. Torrey ve F.C. Burkitt gibi bir çok filolog ve Hristiyan ilahiyatçısı bu terimin (özellikle de Matta 2:23’de geçen halinin), Nazaralı anlamına geldiği görüşünü reddederler. Bu bilim adamlarından bir kısmı bu terimi İbranca *nzr* (adamak, ayırmak) fiil kökü ve *nâzir* (kendisini Tanrıya adayan) terimiyle ilişkili olarak görürken; bir diğer kısmı ise bunu İbranca *nêşer* (dal, brans) veya *nâsar* (muhafız, koruyucu) terimleriyle açıklamaya çalışır.⁴¹

Yunanca Yeni Ahit’te Hz. İsa Nazarenos (Ναζαρηνοϛ), Nazôraion (Ναζωραιων) ve Nazôraios (Ναζωραιος) olarak zikredilir.⁴² Yunanca’dan Kıpticeye çevrilmiş olan Gnostik metinlerden Mısırlılar İncili (*The Gospel of the Egyptians*) ve *Zostrianos* ta ise İsa “Yesseus Mazareus (=Nazareus) Yessedেকেus” olarak anılır.⁴³

Aramcanın Batı lehçelerini oluşturan diller, Hz. İsa döneminde Filistin-Ürdün bölgesinde hakim olan dillerdir. Aramca diller grubundan İbranca metinlerde (örneğin *Talmud*’da) Hz. İsa *Nusrî* olarak isimlendirilir; Hristiyanlar ise *Nusrîm* olarak adlandırılmaktadır.⁴⁴ Aramca diller grubunun bir diğer üyesi olan Süryancada ise Hristiyanlık, önceden belirttiğimiz gibi *nasranâyâ* ismiyle ifade edilmektedir. Bu durumda İbranca Nasurai (veya Nusrî) terimindeki vurgulu s’nin Yunanca z şeklinde telaffuz edildiğini ve Yunanca yazılı literatüre bu terimin *Nazôraios* (veya Nazoran) şeklinde geçmiş olabileceğini söyleyebiliriz. Nitekim Gnostik İncillerden Filip İncilinde (*The Gospel of Philip*) İsa’ya verilen Nazoran isminin ifade ettiği anlamla ilgili şu ifadeler yer alır:

³⁹ Bkz. Thatcher, G.W., “Nazarene”, *Dictionary of the Bible*, ed. J. Hasting, c.3, s.496.

⁴⁰ Epiphanius, age s.116.

⁴¹ Bkz. Bruce, F.F., *The Acts of the Apostles, The Greek Text with Introduction and Commentary*, Michigan (1984), ss.90-91; Drower, E.S., *The Secret Adam*, ss.95-96 n.3; Thatcher, G.W. age, s.496.

⁴² Bkz. Bruce, F.F., age ss.90-91.

⁴³ Krş. “The Gospel of the Egyptians”, trs. A. Böhlig and F. Wisse in *The Nag Hammadi Library in English*, ed. J.M. Robinson, Leiden (1988), s.217; “Zostrianos”, tr. J.H. Sieber, in *The Nag Hammadi Library in English*, s.416.

⁴⁴ Bkz. Bruce, F.F., age, ss.90, 422; Drower, E.S., age, ss.95-96 n.3.

“‘Nazoran’ gizli olan şeyi bildiren kişidir”⁴⁵

“Son isim ‘Mesih’ (Christ), ilki ‘İsa’ (Jesus), ortadaki ‘Nazoran’ dır. ‘Mesih’ iki anlama, hem Mesih (Christ) hem de ‘ölçülü’ anlamına gelir. İbrancada Jesus (İsa) ‘kurtuluş’, ‘Nazoran’ ise ‘gerçek’ anlamındadır. O halde ‘Nazoran’ ‘gerçek’ demektir.”⁴⁶

Bu metinlerde İsa’ya verilen Nazoran isminin ‘gizli olan şeyi bildiren’ ve ‘gerçek olan’ anlamlarını ifade ettiği bildirilmektedir. Bu da terimin, bir kasaba ismine atfen verilmeyle çalışılan “Nazaralı” anlamından uzak olduğuna ve “dînî emirleri (veya gizli ilimleri) gözetin, koruyan” anlamına gelen Nasura (veya Nusrî) terimiyle ilişkili olabileceğine işaret eder.⁴⁷ Zaten İsa’nın İbranca metinlerde (Yahudi literatüründe) Nusrî ismiyle zikredilmesi de bunu doğrulamaktadır.

Hiz. İsa için kullanılan Nasura (veya Yunanca şekliyle Nazora) ismi, Hiz. İsa’nın bizzat kendisi veya talebeleri tarafından kullanılan bir isim olmaktan ziyade, Hiz. İsa’nın hareketine karşı çıkan Yahudilerce ona karşı kullanılan bir isimdir. Örneğin *Apocryphon of Johannis*’deki bir ifade şöyledir:

“Ve o, Zebede’nin oğulları James’in kardeşi olan John’un tapınağa geldiği bir günde vuku buldu. Orada Arimanius isimli bir Ferîsî kendisine yaklaştı ve şöyle dedi: ‘Kendisini izlediğiniz efendiniz nerede?’ O (John) ona, ‘O geldiği yere gitti’ dedi. Ferîsî ona, ‘Bu Nazoran (Nasurai) sizi kandırarak aldattı, kulaklarınızı yalanlarla doldurdu, kalplerinizi kapadı ve sizi babalarınızın geleneğinden dönderdi’.”⁴⁸

Yahudiler yalnızca Hiz. İsa yı değil ona tâbî olan kişileri de bu isimle, yani Nasuralar (Nusrîm) olarak adlandırdılar:

⁴⁵ “The Gospel of Philip”, tr. W.W. Isenberg, in *The Nag Hammadi Library in English*, s.144.

⁴⁶ Aynı eser s.147.

⁴⁷ Filip İncili yazarının bir Hristiyan Gnostik olduğunu göz önüne alırsak yazının neden Nasara (İncil’de Nazara şeklinde geçiyor) terimine İbrancadaki gerçek anlamı olan “gözlemek, muhafaza etmek” manalarını değil de bunun yerine “gerçek olmak” ve “gizli olan şeyi bildirmek” gibi anlamlar verdiğini anlarız. Yazar İsa’yı gerçek ve gizli olan ilâhî bilgilerle (Gnosis) dolu bir kurtarıcı (redeemer) olarak gördüğünden Nasura terimini de onun bu özelliğine yakın anlama gelecek şekilde açıklamaktadır.

⁴⁸ Giversen, S., *Apocryphon of Johannis*, Copenhagen (1963), s.47. Ayrıca krş. *Resullerin İşleri* 2: 22; *Yuhanna*, 19:19; Epiphanius, age, s.117.

“Zira biz bu adamı (Paul) bir fesatçı, yeryüzündeki bütün Yahudiler arasında karışıklık çıkarıcı ve Nasuralar (Nazôraiôn, Ναζωραίων) mezhebinin bir elebaşısı olarak bulduk”⁴⁹

Epiphanius da Hz. İsa’nın ve ona tâbî olan herkesin ilk zamanlar Nasuralar (Epiphanius terimin Yeni Ahit’te geçen şeklini yani Nazôraiou formunu kullanır) olarak adlandırıldığını ifade eder.⁵⁰ Epiphanius bu ismin Hz. İsa’ya uyanlar tarafından kullanılmadığını, onların kendilerine “İsa’nın talebeleri (veya havarileri)” ismini verdiklerini vurgular. Ayrıca Epiphanius, İsa’nın ilk tâbîleri her ne kadar kendilerini Nasuralar olarak adlandırmaları da kendilerinin bu isimle adlandırılmalarına bir tepki göstermediklerini de ilave eder.⁵¹

Hız. İsa’nın ve ona tâbî olanların içinde yaşadıkları Yahudi toplumunca Nasuralar olarak adlandırılması ile Hız. İsa öncesi dönemlerden itibaren var olan ve içerisinde oluşum dönemi Sâbiî hareketini ve Hız. Yahya’yı da barındıran Nasuraizm akımı arasında bir ilişki olduğu açıktır. Buraya kadar olan incelememizden de açıkça anlaşıldığı gibi Nasuraizm akımı, Filistin-Ürdün bölgesinde resmî Yahudilik anlayışına karşı çıkan kişilerin oluşturduğu bir harekettir. Hız. İsa’nın hareketinde de resmî Yahudilik anlayışına karşı çıkılması ve onu reformize etme girişimleri söz konusudur. Bu yönüyle Hız. İsa’nın hareketiyle İsa öncesi dönemde var olan Nasuraizm akımı arasında bir paralellik vardır. Gerek Hız. İsa gerekse ona tâbî olanlar Yahudi toplumunun birer üyesiydiler. Yukarıda alıntılar halinde naklettiğimiz Yeni Ahit’teki çeşitli ifadelerden de anlaşıldığı gibi, Yahudiler Hız. İsa’nın hareketini Yahudilik içerisindeki aşırı bir akım olarak görmüş ve bu hareketi Hız. İsa öncesi dönemlerden beri bildikleri heterodoks Nasuraizm akımının bir uzantısı şeklinde değerlendirmişlerdir. Nitekim Hız. İsa ile Nasuraizm ekolü içerisinde yer alan Hız. Yahya arasındaki ilişki de bilinmektedir.

Yahudilerce Hız. İsa’nın hareketinin neden heterodoks Nasuraizm hareketi içerisinde değerlendirildiği ve dolayısıyla Hız. İsa ve taraftarlarının Nasuralar ismiyle adlandırıldığı, Hız. İsa’ya tabi olan ilk cemaatin özellikleri dikkate alındığında daha iyi anlaşılır. Pavlus doktrini doğrultusunda kaleme alınan Yeni Ahit metinlerinde, Hız. İsa ve taraftarlarının Yahudilerce ilk zamanlar Nasuralar olarak adlandırıldığı-

⁴⁹ *Resullerin İşleri*: 24: 5

⁵⁰ Epiphanius, age, s.112

⁵¹ Aynı eser, s.117.

na işaret eden ifadeler olmakla birlikte, Hz. İsa'ya tabi olan ilk cemaatin inanç ve düşünce sistemleriyle ilgili objektif bilgilerden ziyade Pavlus dönemi sonrası kilise doktrini doğrultusundaki değerlendirmeler yer alır. Bununla birlikte MS 2. yüzyıldan itibaren resmî kilise doktrinini (Pavlus kırıstolojisini) temsil eden Hıristiyan yazarlarca, genellikle resmî kilise doktrininin dışında kalan diğer ekol ve fırkaları reddetmek amacıyla kaleme alınan eserlerde ilk dönem Hz. İsa cemaatinin bazı özelliklerinden de bahsedilmektedir.

Başta MS 2. yüzyılda yaşayan Kilise Babası Irenaeus (MS 130-200) olmak üzere Hippolytus, Tertullian, Eusebius, Epiphanius ve Theodoret gibi yazarlar, MS ilk yüzyılda yaşayan ve Pavlus doktrini dışında olduklarından dolayı resmî kilise tarafından heretisizmle suçlanan bir gruptan bahşederler. Bu yazarlar onları Ebionitler olarak isimlendirirler.⁵² Bu kaynaklarda Ebionitler Yahudi hukukuna tamamiyle bağlı olan ancak Hz. İsa'nın öğretilerini de kabul eden bir grup olarak tanımlanırlar. İlk kez Irenaeus tarafından kullanılan ve İbrancada "fakirler" anlamına gelen Ebionit teriminin menşei konusunda çeşitli teoriler ileri sürülmekle birlikte,⁵³ bu ismin Pavlus öncesi dönemden itibaren var olan ve daha sonraları Pavlus doktrinine karşı çıkan, Hz. İsa'nın ilk cemaati için kullanıldığı kesindir. Ancak bu ilk cemaat genellikle sonraki devirlerde yaşayan Hıristiyan yazarlarca Ebionitler isminin dışında başka isimlerle de anılmakta ve bazen bu isimler birbirinden farklı grupları ifade ediyor olarak gösterilmektedir. Bu değişik isimlerden birisi Nasuralar (veya Nazuralar) terimidir. Örneğin Hz. İsa ve ona tabi olan ilk cemaatin Yahudilerce Nasuralar olarak adlandırıldığını vurgulayan Epiphanius eserinde Nasuraları (Nazuralar) ayrı bir Yahudi-Hıristiyan ekol olarak gösterir ve Ebionitler mezhebinin Nasuralar ekolüne tabi olan bir şahıs tarafından kurulduğunu iddia eder.⁵⁴

Ebionitler adı verilen ilk cemaatin temel karakteristikleri şu maddelerde sıralanabilir:

⁵² Bkz. Beveridge, W., "Ebionism", *Encyclopedia of Religions and Ethics*, J. Hastings (ed.) c.5, ss.139vd.

⁵³ Krş. Wilken, R.L., "Ebionites", *Encyclopedia of Religions*, M.Eliade (ed), c.4, s.576.

⁵⁴ Bkz. Epiphanius, age, ss.119-21. Epiphanius'un, Ebionitlerin Ebion isimli birisi tarafından kurulduğuna dair iddiasının tutarsız olduğu modern araştırmacıların hemen hepsince ifade edilmektedir.

1. Hz. İsa gibi bunlar da menşe itibarıyla Yahudi toplumunun üyeleriydiler.

2. Yahudi şeriatına tamamıyla bağlıydılar. Cumartesi bayramı ve festivallerini kutlamak gibi hususlara riayet ediyorlardı.

3. Yahudilerden farklı olarak Hz. İsa'nın bir peygamber ve mesih olduğuna inanıyorlar ve daha sonraları Pavlus tarafından ortaya atılan İsa'nın uluhiyeti yönündeki fikirlere karşı çıkıyorlardı.

4. Hz. İsa'nın kardeşi Yakub ile yakın irtibatları vardı.

5. Kendilerine ait bir İncilleri vardı.

6. Bunlar arasında bir grup et yememek ve hayvan kurbanına karşı çıkmak tarzı bir hayatı tercih ediyorlardı.⁵⁵

Kilise Babalarının çeşitli ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla Ebionitler MS 4. yüzyıla kadar çeşitli bölgelerde varlıklarını devam ettirdiler. Ancak bu tarihten sonra onlarla ilgili bilgiler oldukça azdır.⁵⁶

Hz. İsa'nın ilk cemaatını oluşturan Ebionitlerin özellikleriyle Hz. İsa öncesi dönemden itibaren varlıklarını devam ettiren heterodoks Yahudi ekolü Nasuraların özellikleri karşılaştırıldığında dikkat çekici bir paralellik görülmektedir. Bu da Hz. İsa ve onun ilk tâbîleriyle heterodoks Nasuraizm akımı arasındaki yakın irtibata delil teşkil etmektedir.

Resmî Yahudi doktrinini temsil edenler yöredeki yabancı yöneticilerin de desteğiyle Nasuraizm olarak adlandırdıkları harekete ve bunun mensuplarına karşı şiddetle tepki gösterdiler ve zaman zaman büyük katliamlara ortam hazırladılar. Bunlardan en önemlisi, Nasuraizm ekolü içerisinde doğup gelişen ve Hz. Yahya ile yakın irtibatları olan Sâbiîlere (Nasuralar, Mandenler) karşı yapıldı. MS 1. yüzyılın muhtemelen ilk yansında Kudüs ve civarında Sâbiîlere karşı büyük bir katliam gerçekleştirildi. Pek çok Sâbiî öldürüldü, kalanlarsa önce kuzeye sonra doğuya kaçmak zorunda bırakıldılar. Bu olay Sâbiîlerin hızla,

⁵⁵ Bkz. Sarıkcıoğlu E., *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, ss. 219 vd; Wilken, R.L. age ss.576-77; Barclay W., "Ebionites" in *A Dictionary of Christian Ethics*, ed. J. Macquarrie, SCM Press Ltd. (1967), ss.95-96.

⁵⁶ Wilken, R.L., age s.577. Bu arada, Hz. Peygambere tabi olmadan önce Hz. İsa'ya tabi olan ve İslâm'a yakın bir hayat tarzı süren Selman Farisi gibi kişilerin de muhtemelen Hristiyan yazarlarca Ebionitler, Nasuralar veya Yahudi-Hristiyanlar gibi isimlerle isimlendirilen grubun devamı niteliğinde olduğu düşünülebilir. Bkz. Sarıkcıoğlu, E., age, s.222.

cumartesi yasağına riayet etmek ve sünnet olmak gibi belirgin Yahudi unsurlardan uzaklaşarak çeşitli yabancı kültürlerle kaynaşmalarına neden oldu.

Yahudiler aynı şekilde Hz. Yahya, Hz. İsa ve onların cemaatlarına karşı da büyük tepki gösterdiler. Hz. Yahya'nın başı kesilmek suretiyle öldürülmesine yol açan olaylarda ve Hz. İsa'nın-çarmıha gerilmek suretiyle yok edilmeye çalışılması ve ona tâbî olanların sıkı bir tâkibâta uğramaları olaylarında da hep resmî Yahudi geleneğine bağlı olan hakim güçlerin, Nasuraizm adını verdikleri heterodoks akıma karşı besledikleri tepki etkin rol oynamıştır.

Kudüs ve civarında Yahudilerin Hz. İsa ve cemaatını Nasuralar olarak adlandırmaları fazla uzun sürmedi. Epiphanius'un ifadesine göre daha sonra Yahudiler onları *Yesuanlar* (Jessaicans) olarak adlandırdılar. Epiphanius bu ismin nereden türetildiği konusunda birkaç öneri ileri sürer; ancak bunlardan en makul olanı bu ismin Hz. İsa'nın kendi isminden (Jesus veya Yesu) türetilerek Hz. İsa'ya tâbî olanlar için kullanılmış olmasıdır.⁵⁷ Bu durumda Yesuanlar "İsa taraftarları" veya "İseviler" anlamına gelmektedir. Epiphanius ayrıca MS 1. yüzyılda yaşayan Yahudi yazar Philo'nun (Philo Judaeus, MÖ 25- MS 40) "Yesuanlar (Jessaicans)" başlıklı bir kitap yazdığını ve bu kitabında Maraen bataklığı civarında yaşayan bu grubun ayinleri, ibadethaneleri ve diğer özellikleri ile ilgili bilgiler verdiğini söyler. Epiphanius, Philo'nun bahsettiği bu grubun Hristiyanlardan başkası olmadığını vurgular.⁵⁸

Hz. İsa'ya tâbî olanlar ancak MS 1. yüzyılın sonlarına doğru Antakya yöresinde, Hz. İsa'ya verilen Christ (Mesih lakabından türetilen ve "Mesihîler" anlamına gelen Hristiyanlar (Christians) ismiyle adlandırılmaya başladılar.⁵⁹

Görüldüğü gibi Hz. İsa ve taraftarları, aralarında yaşadıkları Yahudi toplumunca önce Nasuraizm akımı içerisinde değerlendirilerek Nasuralar ismiyle adlandırılmış; ancak daha sonraları hareketin yapısına daha uygun olan terimlerle, yani önce Yasuanlar (İsevîler) sonra da Hristiyanlar (Mesihîler) olarak adlandırılmışlardır. Bu üç terim, yani Nasura, İsa (Jesus) ve Mesih (Christ) terimleri daha sonraları çeşitli Yeni Ahit metinlerinde Hz. İsa'yı formüle eden "İsa-Mesih" ve

⁵⁷ Epiphanius, age, ss.112-13,115.

⁵⁸ Aynı eser, s.115.

⁵⁹ Aynı eser, ss.112, 115.

“Yessaus-Nazaraus-Yessadekaus” gibi kalıplarda sık sık kullanılmıştır.

Son olarak Epiphanius’un *Panarion*’da bahsettiği Yahudi-Hristiyan ekolü Nazuralara değinelim. Epiphanius’un ifadesine göre MS 1. yüzyılda Hz. İsa’ya tâbî olanların Yesuanlar olarak adlandırıldığı dönemde kendilerine Nazuralar denilen bir Yahudi-Hristiyan ekol oluştu. Bunlar Yahudi geleneğine sıkı sıkıya bağlı olan kişilerdi. Hukuka riayet ediyor, sünnet oluyor ve Cumartesi yaşağına uyuyorlardı. Ancak bunlar, diğer Yahudilerden farklı olarak İsa’ya da inanıyorlardı. Epiphanius’un ifadesine göre bunlar İsa’nın Tanrı’nın oğlu olduğunu kabul ediyorlardı; fakat İsa’nın saf bir insan mı yoksa Kutsal Ruh tarafından Meryem’den doğma biri mi olduğu konusunda fikirleri muğlaktı. Yine bunlar Yahudilerden farklı olarak, Eski Ahit’in yanı sıra Yeni Ahit’i de kabul ediyorlardı. Bütün Kitabı Mukaddes’i İbranice okuyorlardı.⁶⁰ Epiphanius, bu grubun kendi zamanında da (MS 4. yüzyıl) Başan ve Kokabe (Cocabe) bölgelerinde yaşadığına dikkat çeker.⁶¹

Yukarda da ifade ettiğimiz gibi her ne kadar Epiphanius Ebionitlerle Nasuraları (veya Nazuraları) birbirinden ayrı Yahudi-Hristiyan fırkalar şeklinde göstermeye çalışsa da gerçekte bu iki isim aynı gruba yani Hz. İsa’nın ilk cemaatına delalet etmektedir. Zira Epiphanius’un sıraladığı, Yahudi gelenek ve hukukuna bağlı olmak ve Hz. İsa’ya inanmak gibi hususlar Ebionitlerin en belirgin özellikleri arasındadır. Nasuraların İsa’nın Tanrı’nın oğlu olduğunu kabullenmeleri konusuna gelince; bu özellik 4. yüzyılda Epiphanius’un kendi döneminde yaşayan ve bu mezhebe tabi olduğunu söyleyen kişilere ait bir özellik olabilir.

Bu grubun kendilerine neden Nazuralar adını verdikleri konusunda Epiphanius, bunların diğer İsa taraftarlarına İsa’ya atfen verilen Yesuanlar ve Hristiyanlar isimlerini kabul etmediklerini, bunun yerine kendilerine Hz. İsa’nın yetiştığı kasabanın ismine (Nazarath veya Nâsıra) nisbeten Nazoralar dediklerini ileri sürer.⁶² Epiphanius’un bu görüşü onun Hz. İsa ve onun ilk taraftarlarına Yahudilerce verilen Nasuralar isminin menşei konusundaki görüşü ile paralellik arz eder. Epiphanius her iki durumda da bu isimlerin Nazarath kasabasına

⁶⁰ Aynı eser, ss.115-17.

⁶¹ Aynı eser, s.118.

⁶² Aynı eser, s.117.

nisbeten türetildiğini iddia etmektedir. Ancak kanaatımızca bu ismin de tıpkı Hz. İsa ve ilk tâbîlerine verilen isimde olduğu gibi Nazarath kasabasıyla bir ilişkisi yoktur. Hz. İsa ve havarilerin Yahudilerce heterodoks Nasuralardan oldukları ithamıyla Nasuralar olarak adlandırılmalarına nisbeten, bu Yahudi-Hıristiyan ekol Nazuralar (Nasuralar) terimini kendilerine bir isim olarak almış olabilirler.

4 Sonuç

Buraya kadar yapmış olduğumuz tartışmalar neticesinde Kur'an'ın *nasârâ* teriminin menşei konusundaki görüşlerimizi şöyle özetleyebiliriz:

i. Hz. İsa, talebeleri ve onun diğer ilk taraftarları merkezî Yahudilerce, resmî Yahudilik anlayışının dışında olan ve varlıkları çok öncelerden beri bilinen heterodoks Yahudi ekolü Nasuralarla ilişkili olarak görüldüğünden Nasuralar olarak adlandırıldılar. Ancak sonradan Hz. İsa'nın hareketi geliştikçe bu ismin yerine Hz. İsa'ya nispeten türetilen "Yesuanlar" ve daha sonra da "Hıristiyanlar" ismiyle isimlendirildiler. Yesuanlar ve Hıristiyanlar gibi isimler Hz. İsa taraftarı olanların tamamı tarafından rağbet görmedi. Nitekim onlardan bir kısmı kendilerine verilen ilk ismi, yani Nasuralar ismini kabullenerek bunu kullanmaya devam ettiler.

ii. Hz. İsa ve ilk müntesiplerine, Yahudilerce verilen Nasuralar ismi Arap Yarımadası ve Mezopotamya'nın hakim dili olan Aramcanın çeşitli diyalektiklerine bazı telaffuz farklılıklarıyla adapte edildi. İbranca metinlerde Hıristiyanlar Nusrîm terimiyle ifade edilirken, Süryancada ise Nasranâye olarak anıldılar. Nasura terimi Aramcanın bir başka diyalektiği olan Arapçaya ise *nasârâ* şeklinde geçti. Araplar bu terimi bütün Hıristiyanları ifade eden bir isim olarak alıp kullandılar.

iii. Arapça olarak nâzil olan Kur'an Hıristiyanlardan bahsederken, Arapların onlar için kullandığı ismi (Nasârâ) kullandı. Nasârâ teriminin Arapça *nasara-yansuru* fiil kökü veya Filistin bölgesindeki Nazarath kasabasıyla bir ilişkisi yoktur.

Dicle nehrinde masbuta (vaftiz) ritüelini yerine getiren Sâbüler, Solda sağ kolunun altında bir asa tutan kişi bir tarmıda, yani rahiptir.

Kur’andaki Sâbiîlerin Kimliği Üzerine Bir Tahlil ve Değerlendirme

İçinde bulunduğumuz yüzyılın ilk yarısında Iraklı yazar Abdurrezzak el-Hasanî, Sâbiîlerin kim oldukları nerede yaşadıkları, inanç ve ibadetleri hakkında bir çalışma yayınladı. Bu çalışmasında Sâbiîlerin yıldızların uluhiyetine inanan bir topluluk olduğunu ve yıldız ve gezegenlere tapınmanın Sâbiîlerin temel ibadet şekilleri arasında bulunduğunu iddia etti. Bu çalışmanın yayınlanması, Irak’ta yaşayan ve Arap komşularınca Sâbiî olarak isimlendirilen topluluk içinde büyük huzursuzlukların yayılmasına neden oldu. Zira bu itham, yani Sâbiîlerin yıldız ve gezegenlere tapanlar olduğu iddiası, Sâbiîler için dinlerinin temel inanç esaslarına zıt, kabul edilemez ağır bir suçlamaydı. Bunun üzerine Sâbiî toplumu bu Arap yazar aleyhine mahkemede dava açtı. İçlerinde bir de *Ganzibra*’nın (baş rahip) bulunduğu bir grup, yanlarına kutsal kitapları *Ginza Rabba*, *Qolasta* ve diğerlerini alarak mahkemeye gittiler. Mahkemede, Sâbiî teolojisinde yıldız ve gezegen kültürünün kesinlikle reddedildiği ve yıldızlara ve gezegenlere tapanların lanetlendiği ifadeler, bu kutsal kitaplardan

Arapçaya tercüme edilerek, yazarın iddiaları aleyhine delil olarak sunuldu ve yazar aleyhine tazminat davası açıldı.¹

Yukarıda bahsettiğimiz ve üzerinde dikkatle düşünülmesi gereken bu örnekte de açıkça görüldüğü gibi, Sâbiîlerin kim oldukları hususundaki geleneksel yaklaşım günümüzde de pek çok kişi tarafından kabul edilmekte ve aynı görüşler Sâbiîlerle ilgili olarak kaleme alınan kitap ve makalelerde savunulmaktadır. Sâbiîlerle ilgili geleneksel yaklaşımda özellikle iki husus dikkat çekicidir: (i) Yıldızlara ve gezegenlere tapmanın Sâbiîlerin temel karakteristik özelliği olarak belirtilmesi ve (ii) Sâbiîlerle 13. yüzyıldaki Moğol istilasına kadar Haran'da varlıklarını devam ettiren Harranîler arasında özel bir ilişki kurulması. Her iki husus da günümüzde Güney Mezopotamya bölgesinde yaşayan ve yüzyıllardır komşularınca Sâbiîler (Subbâ veya Sâbi'ûn) ismiyle tanınan Mandenlerle karşılaştırıldığında açık bir ilişki görülmektedir.² Zira verdiğimiz örnekte de ifade edildiği gibi, Mandenlerin/Sâbiîlerin inancında yıldızlara ve gezegenlere tapınmak, heykel ve suretlerin önünde ibadet etmek ve fal, sihir ve büyü ile uğraşmak gibi hareketler kesinlikle yasaklanmakta ve Sâbiîlerin bunlardan uzak durmaları için kutsal metinlerde sık sık uyarılarda bulunmaktadır.³ Öte yandan Sâbiîlerin tarih boyunca her zaman su sıkıntısı

¹ Bkn Abdurrezzak el-Hasanî, *es-Sâbi'ûn fî Hâdirihim ve Mâdihim*, Sayda (1955). ss.7-8. Krş. Drower, E.S., *The Mandaean of Iraq and Iran*, Oxford (1937), ss.xvii vd.

² Arap komşularınca Sâbiîler olarak adlandırılan Mandenler kendilerinden bu isimle bahsetmezler. Dinsel literatürlerinde kendilerini "Gnostikler" veya "Bilenler (Arifler)" anlamına gelen *Mandaye* (Mandenler) veya "dini yükümlülükleri gözetenler, onlara uyanlar" anlamına gelen *Nasuraye* (Nasuralar) ismiyle adlandırılır. Birinci isim, daha genel ve yaygın olarak kullanılırken, ikinci isim daha ziyade dini emirlere uymak konusunda belirli bir mertebeye ulaşmış olan seçkinler gurubu için kullanılır. Mandenlerin Sâbiîler ismiyle ilişkisi konusunu ilerde ele alacağız.

³ "Şeytana, putlara, suretlere, yanılsa ve bu dünyanın karmaşasına tapma." *Ginza*, s.16.

"Gece gündüz hareket eden ve Hayat Evi'nden buraya yerleştirilen ruhlar ailesini sapıklığa sürükleyen dünyanın elebaşısı Yedi (gezegen)e ve Oniki (burç)a tazimde bulunma. Güneşe ve aya tazim etme." Aynı eser, ss. 24-25.

" Yedi (gezegen) senin düşmanıdır.

Yedi (gezegen) ve Oniki (burç) senin düşmanıdır" *Qolasta*, ed. and tr. by E.S.Drower, *The Canonical Prayerbook of the Mandaean*, Leiden (1959), s. 98. Ayrıca krş. *Ginza*, ss.23-25, 311; *Qolasta*, ss. 16-17; *Alf Trisar Şuialia*, ed.

çekmiş olan Harran şehri ve halkı ile bir ilişkilerinin olmadığı da açıktır. Zira, gerek kutsal kitaplarındaki çeşitli ifadelerden gerekse Mecûsi ve Mani kaynakları gibi çeşitli dış kaynaklardan anladığımız kadarıyla Sâbiîler, en azından Milâdi 3. yüzyıldan itibaren şu anda yaşadıkları bölge olan Fırat, Dicle ve Karun nehirleri kenarında yer alan merkezlerde yaşamaktadırlar. Akarsuya dalıp çıkmak şeklindeki vaf-tizin Sâbiîlikte hayati önem taşıması nedeniyle Sâbiîler, daima akarsu kenarında yaşama zorunluluğunu duymuşlardır.

Bu durumda Sâbiîlerin yıldız ve gezegen kültünün tabîîleri olduklarına dair böylesi bir geleneksel değerlendirme neden yapılmıştır? Sâbiîlerle ilgili bu spekülasyonun kaynağı nedir? Kur'an'da yer alan Sâbiîler kimdir ve bunların Ortaçağ Harranîleriyle ve günümüzde az sayıda da olsa varlıklarını devam ettiren ve oldukça kabarık bir dini literatüre sahip olan Mandenlerle/Sâbiîlerle ilişkisi nedir? Bütün bu sorulara cevap bulabilmek için öncelikle Sâbiî teriminin incelenmesi ve Sâbiîlerin kim olduklarına dair kaynaklarda yer alan çeşitli görüşle-rin tahlil edilmesi gerekmektedir.

1. Sâbiî Terimi

Kur'an Sâbiîlerden üç ayette Sâbi'ûn ve Sâbi'in terimleriyle bahseder:

“Şüphe yok ki iman edenler, Yahudiler, Hristiyanlar ve Sâbiîlerden her kim Allah'a ve ahiret gününe hakikaten iman eder ve salih amel işlerse, elbette bunların Rabler katında ecirleri vardır, bunlara bir korku yoktur ve bunlar mahzun da olmayacaklardır.” (Bakara, 62).

“Şüphe yok ki iman edenler ve YahudilerSâbiîler ve Hristiyanlar-dan her kim Allah'a ve ahiret gününe iman edip de salih amel işler-se, artık onlara korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir.” (Maide, 69).

“Gerçekten iman edenler, Yahudiler, Sâbiîler, Hristiyanlar, Mecu-siler ve Allah'a ortak koşanlar var ya, Allah kıyamet günü bunların arasını şüphesiz ayıracaktır. Çünkü Allah her şeye şahittir.” (Hacc, 17).

Görüldüğü gibi bu ayetlerde Sâbiîler, sadece isim olarak zikre-dilmekte, onların kim oldukları, nerede yaşadıkları ve inançları husu-sunda herhangi bir bilgi verilmemektedir. İlgili ayetlerden açıkça anla-sılan tek şey ilk iki ayette Sâbiîlerin, Araplarca Ehli Kitab olarak da

---

and. tr. by E.S. Drower, *The Thousand and Twelve Questions*, Berlin (1960), ss.171, 251.

bilinen dinsel gruplarla (Yahudi ve Hristiyanlarla) birlikte zikredilmesi ve bunlardan her kim Allah'a ve ahiret gününe inanır ve sâlih amel işlerse onların kurtuluşa ereceklerinin vurgulanmasıdır. Diğer ayette ise Arapların yaşadıkları çevrede bilinen tüm dinsel gruplarla birlikte Sâbiîler de zikredilmekte ve Allah'ın bunlar arasında hükme-deceği belirtilmektedir.

Sâbiîlerin kimliği konusunda Sâbiî teriminin etimolojisini ve özellikle Kur'an'ın nazil olduğu dönem Arap toplumunda bu terimin nasıl kullanıldığını incelemek bize konuyla ilgili önemli ipuçları verecektir.

Çeşitli hadis kaynaklarında ver alan ifadelerden anlaşıldığına göre müşrik Araplar, Mekke döneminde bizzat Peygamber Muhammed (SAV) ve ona tabi olanlar için Sâbiî ismini kullanmışlardır. Örneğin Rabiah ibn İbâd'dan gelen bir rivayet şöyledir:

“Peygamber'i (SAV) cahiliyye dönemindeyken Zül Mecâz çarşısında. 'ey insanlar لا اله الا الله' deyin ki kurtulasınız' derken gördüm. İnsanlar etrafına toplanmışlardı. Arkasında, onun yalancı bir Sâbiî olduğunu söyleyen ve nereye giderse onu takip eden, iki taraftan örültmüş saçlı ve parlak yüzlü bir adam vardı Onun kim olduğunu sordum. Bana Peygamber'in nesebinden bahsederek, onun Peygamber'in amcası Ebu Leheb olduğunu söylediler.”⁴

İslami kaynaklara göre hem Peygamber'e (SAV) müşriklerce Sâbiî denmesinin hem de Kur'an'da bu terimin kullanılmasının Sâbiî teriminin Arapçadaki fiil kökü ile yakın ilgisi vardır. *Fâ'ilân* babındaki *Sâbi'ân* (صَابُونَ) *fâ'il* babındaki *Sâbi'* (صَابِ) isminin çoğuludur. Bu ismin fiil kökü “döndü, ortaya çıktı veya değişti” anlamlarına gelen *saba'a* (müzarisi *yasba'u*) veya “meyletti, döndü” anlamlarına gelen *sabâ'*dır (müzarisi *yaşbâ*). Araplar *saba'a* fiilini, geceleyin yıldızlar ortaya çıktığında yıldızlar için ve deve geri dönüp geldiğinde deve için kullanırlardı. Yine bu fiil, aniden çıkıp gelen herhangi bir şahıs için de kullanılırdı. Ayrıca Araplar, dinini terk edip başka bir dine giren herhangi bir kişinin davranışını ifade etmek için de bu fiili kullanırlardı. Örneğin, Peygamber (SAV) zamanında bir kişi Müslüman olduğunda onlar صِبًا فُلَان “falan kişi dinini değiştirdi (dininden

⁴ Ahmed ibn Hanbel, *Müsned*, c.4, s.341. Ayrıca bkz. Buhari, *Câmu's-Sahih*, c.1, s.89; Müslim, *Sahih*, c.4, ss.1920-21.

⁵ Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Ayi'l-Kur'an*, c.1, ss.318-319; Zamahşerî, Mahmud ibn Umar, *Esasu'l-Belağah*, Beyrut (1965), s.345.

döndü)” derlerdi. Benî Cezîme kabilesi halkı, Hâlid ibn Velid kendilerini İslama davet ettiğinde صَبَانَا صَبَانَا “döndük, döndük (veya dinimizi değiştirdik)” demişlerdi⁶

Genellikle İslami kaynaklar, müşrik Arapların, geleneksel Kureyş dinini tanımayıp karşı çıktığı ve başka bir dine uyduğu için Peygamber’i (SAV) ve etrafındakileri “dönek” anlamına gelen Sâbiî terimiyle adlandırdıklarını ifade ederler.⁷ Diğer taraftan bazı İslami kaynaklara göre ise Peygambere (SAV) Sâbiî denmesinin nedeni bu değildir. Onlara göre bunun asıl nedeni, Mekkeli müşriklerin Peygamberin öğretisi ile Araplar tarafından dinsel bir grup olarak tanınan Sâbiîlerin inanç esasları arasında bir benzerlik görmeleri ve dolayısıyla Peygamberi de Sâbiîlerden birisi olarak göstermeye çalışmalarıdır. Abdurrahman İbn Zeyd’den (ö. 798) gelen bir rivayet bunu destekler mahiyettedir:

“Müşrikler Peygamber ve arkadaşları hakkında –onları Sâbiîlerle kıyaslayarak- ‘bunlar Sâbiîlerdir’ derlerdi. Zira Ceziretül-Musul’da yaşayan Sâbiîler ‘Allah’tan başka bir ilah yoktur’ diyorlardı.”⁸

Cahiliye dönemi Araplarınca Hz. Peygamber ve arkadaşları için Sâbiî teriminin kullanılmasının nedenini açıklamaya yönelik bu iki görüşten birincisi daha muhtemel gözükmektedir. Zira Araplar, geleneksel Kureyş dinini terk ederek Kureyş dinsel yapısındaki vazgeçilmezler olan paganizm ve politeizme savaş açan Hz. Muhammed’in bu tutumunu bir *döneklik* olarak görmekteydiler. Nitekim Kur’an’daki çeşitli ifadelerden de Kureyşli müşriklerin Hz. Muhammed’i ve ona tabi olanları atalarının dinini terk etmekle suçladıkları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Mekkeli müşrikler Peygamberi ve diğer Müslümanları her fırsatta “dönek (Sâbiî)” olmakla itham etmekten kaçınmıyorlardı. Bu arada, Mekkelilerin Sâbiîlerle Müslümanlar arasında bir irtibat kurduklarını ifade eden Abdurrahman ibn Zeyd’in görüşü de yabana atılır bir görüş değildir. Her şeyden önce cahiliye dönemi Arap toplumunda Hristiyanlar ve Yahudiler gibi Sâbiîlerin de bir dini grup olarak bildikleri ortadadır. Zira terimin Kur’an’da kullanılmış olması bunun

⁶ Krş. Buhari, age, c.8, s.118; Nesâ’î, ibn Şu’ayb, *Sünen*, Kahire (1964), c.8, s.208.

⁷ Bkz. İbnü’l-Esir, Ebu’s-Sa’âdât Mubârek, *en-Nihâye fî Garîbi’l-Hadîs ve’l-Asâr*, Beyrut, c.3, s.3.

⁸ Taberi, age, c.1, s.319; İbn Kesir, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-Azîm*, c.1, s.104, Ayrıca Ata ibn Ebi Rabah (v. h.114) ve ibn Curayc (v. h.150) de Savad bölgesinde yaşayan Sâbiîlerle Mekkeli müşriklerin Hz. Peygambere “O bir Sâbiîdir” demeleri arasındaki ilişkiye dikkat çekmişlerdir. Bkz. Taberi, aynı yer.

göstergesidir. Kendilerince bilinmeyen ya da yabancı oldukları bir anlamda kullanılan bazı kavramların Kur'an'da zikredilmesi karşısında Peygamber'e (s.a.v) tepki gösteren ve sorular soran Arap toplumu⁹ Sâbiî terimine karşı böylesine bir tepki göstermemiştir. İkinci bir husus olarak, şayet Abdurrahman ibn Zeyd'in görüşünü doğru kabul edecek olursak, müşrik Arapların Peygamber'in (s.a.v) لا اله الا الله öğretisi ile Sâbiîlerin inanç esasları arasında bir ilişki kurmaları hususu da bazı sebeplerden kaynaklanabilir. Günümüzde de hâlâ varlıklarını devam ettiren Sâbiîlerin dini sistemlerinde İslaminkine benzer mutlak anlamda Allah'ın tek ilah olmasına dayalı bir Allah inancı söz konusu değildir. Ancak Sâbiî teolojisinin temelini oluşturan Gnostik düalizimde kötülüğü, yokluğu sembolize eden "Karanlık Güç" iyiliği, aydınlığı ve hayatı sembolize eden "Yüce Hayat" veya "Işık Gücü" karşısında her zaman ikinci derecede kalmakta ve aşağıda bir rol oynamaktadır. Sâbiî dininde "Işık Kralı (Malka d Nhura)," "Yüce Hayat", "her şeye kadir olan ruh" ve benzeri isimlerle anılan iyilik ve aydınlık güç, her şeyi bilen, gören, en üstün ve her şeye muktedir olan olarak nitelendirilmektedir.¹⁰ Dolayısıyla ışık gücü ile karanlık gücü arasında bir eşitlik söz konusu değildir ve ışığın karanlığa karşı açık bir üstünlüğü mevcuttur. Sâbiîler her türlü dua ve ibadetlerini bu her şeyden üstün olan varlığa yöneltmektedirler. Müşrik Araplar Peygamber'in tek bir ilaha, Allah'a ibadet esasına dayalı davetini, inanç esasları hakkında tam bir bilgiye sahip olmamakla birlikte yaşadıkları bölge olan Güney Mezopotamya'ya yaptıkları ticari seyahatler nedeniyle tanıdıkları Sâbiîlerin de temel inanç özelliği olduğunu düşünmüş ve bu sebeple ikisi arasında bir irtibat kurarak Peygamberi ve ona uyan müminleri de Sâbiîler olarak adlandırmış olabilirler.

Sâbiî terimine Arapçadaki مَبِئَة fiil kökünden yola çıkarak getirilen etimolojik açıklamaya karşı alternatif açıklamalar yapılabilir. Her şeyden önce Sâbiî teriminin, Araplarca Mecûsiler, Hristiyanlar ve Yahudiler gibi diğer bazı topluluklar için isim olarak kullanılan terimlerde de olduğu gibi, o ismi taşıyan dinsel grupla yakından ilişkili olduğu hatırd tutulmalıdır. Örneğin Hristiyanların Kur'an öncesi ve Kur'an'ın nazil olduğu dönem Arap toplumunca نَصَارَى ismiyle ad-

⁹ Örneğin *rahvânî* teriminin Kur'an'da kullanılmasına karşı cahiliye dönemi Araplarının gösterdikleri tepki bilinmektedir.

¹⁰ Sâbiî teolojisindeki bu iki güç için bkz. *Ginza*, ss.66 vd., 277-278; *Alf Trisar Suialia*, ss. 210-211, 264-265; *Qolasta*, ss.1 vd.

landırılmış olmaları Hristiyan geleneğiyle yakından ilgilidir. Aynı durum Yahudiler ve Mecûsiler için de geçerlidir.

Aramcanın çeşitli dialektlerinde Sâbiî terimiyle ilişkili olabilecek bazı isimler ve fiil kökleri mevcuttur. Bazı Batılı bilim adamlarınca Sâbiî teriminin İbrancadaki *sâbâ*, “ordu”¹¹ Habeşcedeki *sbh* “sadaka dağıtmak”¹² veya Güney Arabistan’da yaşamış olan Sebelilerin ismiyle¹³ ilişkili olabileceği iddia edilmiştir. Fakat kanaatımızca -diğer bazı bilim adamlarınca da ifade edildiği gibi- Arapçadaki Sâbiî terimi, Sâbiîlerin dili olan Aramcanın doğu lehçelerinden Mandencedeki *sb’* fiil kökünden alınmış ve Arapça isim türetme kurallarına göre türetilmiştir. Mandencede *šb’* (Süryancası *sb’*) vaftiz olmak, dalmak ve yıkanmak anlamlarına gelmektedir¹⁴. Bu fiil kökü ve ondan türetilen pek çok isim, Sâbiîlerin hem dinsel literatürlerinde hem de günlük yaşantılarında (özellikle dua ve ibadetlerinde) oldukça sık kullanılır. Örneğin, bu kökten türetilen *Masbuta* Sâbiîlerin en önemli ve en sık yaptıkları ibadetleri olan vaftiz için kullanılan isimdir. Kanaatımızca Araplar, dışarıdan bir gözlemci için Sâbiîlerin en çarpıcı özellikleri olan vaftizi de göz önüne alarak, Sâbiîler arasında çok sık kullanılan *sb’* (saba’a) fiil kökünden. Sâbiîler yani “vaftiz olanlar” anlamına gelen صابون ve صبي -bu son ikisi hâlâ günümüz Arapları tarafından kullanılmaktadır- gibi isimler türetmişler ve bunları Sâbiîlere isim olarak kullanmışlardır. Bundan başka Arap komşularının, sıklıkla vaftiz ritüelini yerine getiren Sâbiî komşularını Sâbiî isminden başka yıkanmak, suya dalmak anlamına gelen Arapça *gasele* fiil kökünden türetilen Muğtasıla (yıkayanlar, suya dalanlar) ismiyle isimlendirdikleri de bilinmektedir. Arapça Muğtasıla terimi, Mandence bir fiil kökünden türetilen Sâbiî teriminin Arapça karşılığı olmaktadır.

2. Sâbiîlerin Kimliği Konusunda Kaynakların Tahlili

Sâbiî teriminin Kur’an’da kullanılıyor olması ve Hz. Peygamber’e müşriklerce Sâbiî denilmesi, doğal olarak ilk dönemlerden itibaren

¹¹ Bkz. Chwolsohn, D., *Die Ssabier und der Ssabismus*, St. Petersburg (1856), c.I, s.31: Tardieu, M., “Şâbiens Coraniques et “Sâbiens de Harrân”, *JA*, 274, 1986, s.41.

¹² Bkz. Jeffery, A., *The Foreign Vocabulary of the Qur’an*, Baruda (1938), s.191.

¹³ Bell, R., *The Origins of the Islam in its Christian Environment*, London (1968), s.60.

¹⁴ Bkz. Drower, E.S. and R. Macuch, *A Mandaic Dictionary*, ss.388-389.

tefsir, hadis, fıkıh ve İslam tarihi gibi çeşitli sahalarda çalışan İslam alimlerini bu terim hakkında düşünmeye ve bu konuda açıklamalar yapmaya sevketmiştir. Bu nedenle hemen her İslam alimi bir veya iki cümleden ibaret de olsa Sâbiîlerin kim olduğu, nerede yaşadıkları ve inanç ve ibadetleri konusunda bir şeyler söylemiştir.

İslami kaynaklarda yer alan Sâbiîlerin kimliği konusundaki ifadelerin tahliline geçmeden önce bu konuda modern Batılı araştırmacılar tarafından ileri sürülen birkaç görüşe değinmek isteriz. Kur'an'daki Sâbiîler teriminin Güney Arabistan'daki Sebelilerin ismiyle ilişkili olabileceğini düşünen R. Bell, Sâbiîlerin Sebeli Hristiyanlar olduklarını iddia eder.¹⁵ Bununla birlikte Bell, Sâbiî (صَابِئ) ile Sebe (سَبَأ) terimleri arasındaki benzerlikten yola çıkılarak ileri sürülen bu teorinin, Arapçada س ile ص arasındaki farktan kaynaklanan zorluğunun kendisi de farkındadır. Ayrıca Kur'an'ın, Sâbiîleri Hristiyanlardan ayırdığını ve başlı başına bir grup olarak zikrettiğini de unutmamak gerekir.

Sâbiîlerin kimliğine yönelik bir diğer teori J. Pedersen ve J.B. Segal'ın başını çektiği bir grup bilim adamı tarafından ileri sürüldü. Buna göre Kur'an'daki Sâbiîler terimi Güney Mezopotamya'da yaşayan Mandenler de dahil Suriye, Irak ve Kuzey Arabistan'da yaşayan bütün Gnostik ve Helenistik gruplar için kullanılan genel bir terimdir ve özel olarak hiçbir grubu kastetmemektedir.¹⁶ Bu görüşü savunanlar ayrıca etimolojik bazı tahlillerden yola çıkarak Kur'an'daki حَنِيب (çoğulu حَنَفَى) terimi ile صَابِئ terimi arasında özel bir ilişkinin bulunduğunu da iddia ettiler. Onlara göre bu iki terim anlam itibarıyla sinonimdir ve her ikisi de aynı şeye yani Gnostiklere delalet etmektedir.¹⁷ Bu teoriye göre Kur'an'da özellikle Hz. İbrahim için kullanılan Hanif terimi iyi Gnostiklere, Sâbiîler terimi ise kötü Gnostiklere işaret etmektedir.¹⁸ Bu teorinin de bir önceki gibi yanlışlığı ortadadır. Her şeyden önce teorinin ana noktasını oluşturan Sâbiîler teriminin genel

¹⁵ Bkz. Bell, R., age, s.60.

¹⁶ Bkz. Pedersen, J., "The Sábians", in *A Volume of Oriental Studies; Presented to Edward G. Browne*, eds. T.W. Arnold and R.A. Nicholson, Cambridge (1922), ss.386-390; Segal, J.B., "The Sabian Mysteries: The Planet Cult of Ancient Harran", in *The Vanished Civilisations*, ed. E. Bacon. London (1963), ss. 214-215; Hjärpe, J., *Analyse critique des traditions Arabes sur les Sabéens Harraniens*, Uppsala (1972), ss.23-24; Tardieu, M., age, ss. 40 vd.

¹⁷ Bkz. Pedersen, J., age, ss.386-390.

¹⁸ Bkz. Hjärpe, J., age, ss. 23-24.

anlamda bütün Gnostik ve Helenistik gruplar için kullanıldığı iddiası bir spekülasyondan öteye gitmemektedir. Zira bu terim tıpkı Kur'an'daki *يهود نصارى* ve *مجوس* terimleri gibi belirli bir dinsel topluluğu ifade etmektedir. İlerde göreceğimiz gibi ilk dönem İslam alimleri tarafından Sâbiîlerin kimliği konusunda yapılan tanımlamalar da bu görüşümüzü destekler mahiyettir. Ayrıca bu teoride ileri sürülen Hanif ve Sâbiî terimlerinin özdeşliğine yönelik iddia da Kur'an'da bu terimlerin kullanılışı ve anlamları dikkate alındığında boşta kalmaktadır. Kur'an'da Hanif teriminin Müslim terimiyle sinonim olarak kullanıldığı ve “batıldan uzaklaşan, dönen” anlamında Hz. İbrahim ve bütün Müslümanlar için bir niteleme olduğu hususu açıktır.¹⁹ Öte yandan Kur'an'da geçen Sâbiîler terimi, Müminlerin dışında Yahudi ve Hristiyanlar gibi bir başka dini topluluğu ifade etmektedir. Bu durumda Müslim terimiyle sinonim olan Hanif terimiyle Sâbiîler terimi arasında bir ilişki ve irtibat olduğunu nasıl söyleyebiliriz?

Kur'an'daki Sâbiîlerin kimliği konusunda son olarak D. Chwolsohn ve Lady Drower gibi bilim adamlarınca ileri sürülen, bu terimin Güney Mezopotamya'da yaşayan Mandenleri kastettiği görüşünü belirtmek isteriz²⁰ Sâbiîlerin, Irak'ın güneyindeki bataklık bölgelerde ve kısmen İran'da yaşayan Mandenlerle özdeşliği meselesine ilerde geniş olarak değineceğiz.

Sâbiîlerin kimliği konusunda önceki ve sonraki İslam alimleri arasında çok açık bir görüş farkı göze çarpmaktadır. Burada kullandığımız “önceki” ve “sonraki” terimlerinde ölçümüz Abbasi halifesi Me'mun'un ölüm tarihi olan MS 832-833 (h.218) yılıdır. Bu tarih, az sonra ele alacağımız gibi Sâbiîlerle ilgili görüşlerde bir dönüm noktası olmuştur. Kaba bir ifadeyle bu tarihten önceki İslam alimleri Sâbiîlerin kim olduğu, nerede yaşadıkları, inanç ve ibadet esasları konusunda birbirine yakın bir görüş açısı takip ederken, bu tarihten sonraki kaynaklarda bu konularda birbirinden oldukça farklı açıklama ve yorumlara yer verildiği, pek çok spekülasyonun bulunduğu görülmektedir. Dolayısıyla biz Sâbiîlerle ilgili bilgi veren Ortaçağ İslami kaynakları bu tarihten önceki ve sonraki kaynaklar şeklinde ikiye ayıracağız.

¹⁹ Krş. Ali İmran 67; Maide 161; Yunus 105; Nahl 120-123; Hacc 31.

²⁰ Bkz. Chwolsohn, D., age, c.1, ss.136 vd.; Drower, E.S., *The Secret Adam*. s.16.

a. İlk Dönem İslami Kaynaklar

Görüşlerini genellikle sonraki dönemlere ait tefsir, hadis ve fıkıh sa-halarında tedvin edilen kaynaklarda bulabildiğimiz Hicri ilk iki yüz-yılda yaşamış olan İslam alimlerinin Sâbiîlerle ilgili ifadeleri çoğu zaman birkaç cümleyi geçmemektedir. Onlar Sâbiîlerle ilgili açıklama-larında, onların kim oldukları, nerede yaşadıkları ve dinsel yapıla-rının temel karakteristiklerinin neler olduğu konularında bilgi ver-mektedirler.

Hicri 68'de (MS 687) vefat eden Abdullah ibn Abbas, Sâbiîliğin Hristiyanlığın bir mezhebi olduğunu, ancak onların kestiklerinin ye-nilemeyeceğini ve kadınlarıyla evlenilemeyeceğini ifade eder.²¹ Öte yandan bir başka rivayette ise İbn Abbas'ın, Sâbiîlerin Yahudilik ve Hristiyanlık arasında bir grup olduğunu söylediği anlatılmaktadır.²²

Halife Muaviye döneminde Irak bölgesinde yönetici olan Ziyad ibn Ebihi'ye göre (v. h. 53) Sâbiîler peygamberlere inanırlar ve günde beş vakit namaz kılarlar. Hasan el-Basri'nin rivayetine göre Ziyad onlarla karşılaştığında onlardan cizyeyi kaldırmayı bile düşünmüş, fa-kat daha sonra onların meleklerle tapındıklarını duyunca bu fikrinden vazgeçmiştir.²³

Hicri 104'de vefat eden Mücahid ibn Cerir'e göre ise Sâbiîlerin dinleri Yahudilik ve Mecusilik arasında bir dindir.²⁴

Hasanu'l-Basri (v. h. 110) ise Sâbiîlerin Mecusilere benzedikle-rini söylemektedir. Ona göre Sâbiîler meleklerle tapar, Zebur okur ve kibleye doğru namaz kılarlar. Ayrıca müfessir Taberî, Hasan'ın Sâbiîlerin dininin Yahudilik ve Mecusilik arasında bir din olduğunu söylediğini de nakletmektedir. İbn Ebî Nuceyh (v. h. 132) ve Süddi (v. h. 128) de bu son görüşe katılmaktadır.²⁵

²¹ Bkz. Kurtubi, Ebû Abdillâh, *Câmiu'l-Ahkâmî'l-Kur'ân*, Kahire (1967), c.1, s.434; Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzi, Abdurrahmân, *Zâdu'l-Mesir fi İlmi'l-Tefsir*, Beyrut (1964), c.1, s.92.

²² Bkz. İbn Hayyân, Eşîrudîn, *Tefsiru'l-Kebiru'l-Muşannâ bi'l-Bahri'l-Muhîr*, Riyad, c.1, s.239.

²³ Bkz. Taberî, age, c.1, s.319; İbn Kesîr, age, v.1, s.104; İbn Hayyân, age, c.1, s.239.

²⁴ *Tefsiru'l-Mucâhid*, ed. Abdurrahmân Tâhir ibn Muhammed, Duha (1976), s.77. Krş. Taberî, age, c.1, s.319.

²⁵ Bkz. Taberî, age, c.1, s.319; İbn Kesîr, age, c.1, s.104; Kurtubi, age, c.1, s.434.

Köken olarak İranlı olan Vehb ibn Munebbih (v. h. 110-14), Sâbiîlerin Allah'tan başka bir ilahın olmadığına inandıkları görüşünü savunur. Ancak ona göre, Sâbiîlerin belirli bir şeriatları yoktur²⁶

Bir başka ilk dönem İslam alimi Ata ibn Ebi Rabah'a (v. h. 114) göre Sâbiîler Savad'da yaşarlar; onlar Yahudi, Hristiyan ve Mecusi değildirler. İbn Cureyc de (v. h. 150) bu görüşe katılmaktadır.²⁷ Savad, Hz. Ömer döneminde fethedilen Irak topraklarına verilen isimdir.

Bir diğer önemli İslam alimi Katade ibn Diameh (v. h. 118), Sâbiîlerin meleklerle taptıklarını, Zebur okuduklarını, beş vakit namaz kıldıklarını ve güneşe tazimde bulunduklarını iddia eder²⁸

Aslen Irak'lı olan Ebu'z-Zenad (v. h. 130) ise Sâbiîlerin Irak'ta Babil bölgesinde bir yerleşim merkezi olan Kûsâ'da (كوثي) yaşayan bir topluluk olduğunu söyler. Ona göre Sâbiîler peygamberlere inanmakta, 30 gün oruç tutmakta ve beş vakit namaz kılmaktadırlar²⁹

Meşhur İslam hukukçusu Ebu Hanife de (v. h. 150) Sâbiîlerin Zebur okudukları görüşünü kabul etmektedir. Ona göre Sâbiîlerin dinleri Yahudilik ve Hristiyanlık arasında bir dindir. Ebu Hanife onların kestiklerinin yenebileceğini ve kadınlarıyla evlenilebileceğini ifade eder. Evzai (v. h. 157) ve Malik ibn Enes de (v. h. 179) Ebu Hanife'nin Sâbiîlerin dinlerinin Yahudilik ve Hristiyanlık arasında bir din olduğu görüşüne katılırlar; ancak onlar, Sâbiîlerin bir kutsal kitabının olmadığını iddia ederler³⁰

Hicri 170'de Basra'da vefat eden Halil ibn Ahmed'e göre Sâbiîler, Hz. Nuh'un dininde olduklarına inanırlar, Zebur okurlar ve meleklerle tazimde bulunurlar. Ayrıca Halil ibn Ahmed, onların dinsel geleneklerinin Hristiyanlığa benzemekte olduğunu da söylemektedir.³¹

²⁶ Bkz. İbn Keşîr, age c.1, s.104.

²⁷ Bkz. Taberî, age, c.1, s.319.

²⁸ Bkz. aynı eser, c.1, s.319; İbn Keşîr, age, c.1, s.104; Neysâbü'rî, Nizâmuddin, *Ğarâ'ibu'l-Kur'ân ve Reğâ'ibu'l-Furkân*, Kahire (1962), c.1, s.333.

²⁹ Bkz. İbn Kesîr, age, c.1, s.104.

³⁰ Bkz. Ebu'l-Leys es-Semerkindi, *Tefsir*, Süleymaniye Ktp. Fatih B1., No: 227, c.1, s.19-B; Cassas, Ahmed ibn Ali, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Kahire (h. 1347), c.3, s.113.

³¹ Bkz. Kurtubi, age, c.1, s.434; İbn Kesîr, age, c.1, s.104.

Abdurrahman İbn Zeyd'e (v. h. 182) göre ise Sâbiîler Musul civarında (Cezîretü'l-Musul) yaşarlar, tek tanrıya inanır ve "Allah'tan başka ilah yoktur" derler. Ancak onlar Hz. Muhammed'in peygamberliğine inanmazlar.³²

Son olarak vefat tarihi h. 218'den sonraya tekabül etmekle birlikte görüşleri önceki alimlere uyuşan Ahmed İbn Hanbel'in (v. h. 241) bu konudaki görüşünü vereceğiz. Ona göre de Sâbiîlik Yahudilik veya Hristiyanlığın bir mezhebidir.³³

Buraya kadar kısaca özetlemeye çalıştığımız Hicri ilk iki yüzyıl da yaşamış olan ilk dönem İslam alimlerinin Sâbiîlere ilişkin görüşlerinde özellikle şu üç nokta dikkat çekicidir:

﴿j-Sâbiîler Irak'ta, özellikle Kûsâ, Musul civarı ve Savad'da yaşarlar.

ii- Yahudilik Hristiyanlık ve Mecusilik arasında bir dinsel yapıya sahiptirler.

iii- Dinlerinin temel özelliği olarak onlar meleklerle (ملائكة) tazim ederler ve Zebur okurlar﴾

Bu hususların dışında Sâbiîlerin günde beş vakit namaz kıldıkları, tek tanrıya inandıkları, Hz. Nuh'ın dininde olduklarını iddia ettikleri ve güneşe tazim ettikleri hususundaki görüşler de dikkati çekmektedir.

Başta yukarıda sıraladığımız üç husus olmak üzere Sâbiîlerle ilgili ifade edilen bu özelliklerin birçoğu, günümüzde Güney Mezopotamya bölgesinde yaşayan ve komşularınca Sâbiîler olarak adlandırılan Mandenlerle uyushmaktadır. Bu konuda karşılaştırmalara geçmeden önce, dikkat çekici olan şu hususu özellikle vurgulamak isteriz. Hicri ilk iki yüzyılda yaşayan bu İslam alimleri Sâbiîlerle ilgili değerlendirmelerinde, sonraki kaynaklarda Sâbiîler (daha doğrusu Harran Sâbiîleri) olarak ön plana çıkan Harranîlerden kesinlikle bahsetmemekte ve yine sonraki kaynaklardan farklı olarak, Harranîlerin en belirgin vasfı olan yıldız ve gezegenleri temsil eden tanrılara ve bunlara ait putlara tapınmayı Sâbiîlerin özellikleri arasında belirtmemektedirler.

Bu İslam alimlerince Sâbiîlerin yaşadıkları yerler olarak gösterilen bölgeler, Musul haricinde günümüzde Mandenlerin yaşadıkları

³² Bkz. Taberî, age, c.1, s.319; Ebu'l-Ferec, age, c.1, s.92.

³³ Bkz. İbn Kudâme, *el-Muğni*, Beyrut (1972), c.10, s.568.

bölgelerdir. Mandenlerin geçmişte Musul yöresinde de yaşamış olabileceğini gösteren çeşitli ipuçları mevcuttur. Mandenlerin anavatanları olan Filistin bölgesinden MS birinci yüzyılda *Haran Gawaita* adını verdikleri dağlık Medye bölgesine (Musul'u da ihtiva eden dağlık Adiabene yöresi) göç ettikleri ve Partlıların himayesi altında buraya yerleştikleri bilinmektedir. Yine Sâbiîler, Adiabene yöresinde artan Yahudi etkinliğinden rahatsız olarak MS ikinci yüzyılda buradan büyük oranda göç etmiş ve Güney Mezopotamya'nın bataklık yörelerine yerleşmişlerdir. Medye'ye ve Güney Mezopotamya'ya yapılan bu göçle ilgili bilgilere Sâbiîlerin dinsel literatürlerinde de rastlamak mümkündür.³⁴ MS 8-9. yüzyıllarda yaşayan Süryani bir yazar Teodor bar Konai de Sâbiî kaynaklarındaki bu bilgilere paralel şekilde, *Scholion* isimli eserinde kendi zamanında Mesene bölgesinde (Güney Mezopotamya'da bir bölge) yaşayan Manden toplumunun Adiabene yöresinden göç eden bir topluluk tarafından kurulduğunu yazmaktadır.³⁵ Ayrıca sonraki dönem İslam alimleri arasında Sâbiîlerle ilgili en iyi tahlil ve değerlendirmeyi yapanlardan birisi olan ünlü araştırmacı Bîrûnî de (v. h. 440) Sâbiîlerin Irak'da oldukça dağınık vaziyette yaşadıklarına dikkat çekmektedir.³⁶

İlk dönem İslam alimlerince Sâbiîliğin Yahudilik, Hristiyanlık ve Mecusilikle ilişkili olarak görülmesi –ya bu dinlerden birine bağlı veya arasında bir inanç sistemi şeklinde düşünülmesi- hususu da Mandenlerle yakından ilişkilidir. Hristiyanlık öncesi Yahudiliğin hakim olduğu Filistin bölgesinde doğup gelişen ve MS birinci yüzyılda yöreye hakim olan Yahudilerce Kudüs ve civarında kendilerine karşı uygulanan katliam ve takibat nedeniyle Partlıların himayesi altında kuzeye doğru, Suriye bölgesinden geçerek önce dağlık Medye'ye (Adiabene yöresine), daha sonra buradan güneye, Güney Mezopotamya'nın bataklık yörelerine göç eden Mandenler, bu tarihi süreç içerisinde doğal olarak çeşitli çevre kültürlerle temas içerisinde olmuşlardır. Göç öncesi yakın ilişkide bulundukları Yahudi geleneğinden aldıkları inanç ve ibadet sahasındaki çeşitli unsurlara bu yeni merkezlerde, özellikle İran dinsel gelenekleri ve Nestoryan Hristiyanlığından

³⁴ Örneğin bkz. *Haran Gawaita*, s.10. Mandenlerin kökeni ve erken dönem tarihleri için bkz. Gündüz, Ş. *The Knowledge of Life*.

³⁵ Krş. Hespel, R. and R. Draguet, *Theodore bar Koni Livre des Scolies Crecension de Séert II. Mimre VI XI* Louvain (1982), ss.257-259.

³⁶ Bkz. Bîrûni, Ebu'r-Reyhân, *The Chronology of the Ancient Nations*, ed. and tr. by C.E. Sachau, London (1879), s.188.

birçok unsuru ilave ettiler. Örneğin vaftiz ibadetine ateşle ilgili bazı kültlere yer verilmesi, çeşitli İran dini geleneklerine ait pek çok kült objesinin adapte edilmesi, düalizm ve ölüm sonrası hayatla ilgili İran dinlerinde göze çarpan bazı hususların alınması İran dinsel geleneklerinin Mandeizm üzerinde olan etkisini göstermektedir. Diğer taraftan, 16. yüzyılda Hristiyan misyonerlerin Mezopotamya’da Mandenlerle ilk karşılaştıklarında onları, Manden dinindeki Hristiyanlıkla yakından ilişkili bazı hususlar nedeniyle (örneğin Pazar gününün kutsal kabul edilmesi, vaftize önem verilmesi gibi) Hristiyanlığın bir mezhebi olarak görmeleri ve “Vaftizci Yahya (veya Aziz Yahya) Hristiyanları” diye isimlendirmiş olmaları da Hristiyanlığın Manden dini üzerindeki etkisini gösterme açısından örnek olarak verilebilir.³⁷

Sâbiîlerin meleklerle taptıkları ve Zebur okuduklarına dair ilk dönem İslam alimlerinin yaygın kanaati da Mandenlerle karşılaştırma açısından dikkat çekicidir. Öncelikle birinci husus üzerinde duralım. Arapçadaki ملك (çoğulu ملوك “melekler”) teriminin Manden dilindeki karşılığı *malka*’dır (çoğulu *malkia*). Yapı ve telaffuz bakımından Arapçadaki karşılığıyla yakından irtibatlı olan *malka*, zaman zaman “melek” anlamına kullanıldığı gibi genellikle “kral, lider” anlamına gelmektedir.³⁸ Manden literatüründe ışık alemine ait iyi ruhlara için *malka* “krallar” ismi kullanılır. Bunlar ilahi ışık varlıklarıdır. Ayrıca en yüce, en üstün ve en kudretli varlık olan ışık ve iyilik tanrısının en sık kullanılan ismi Malka d Nhura (Işık Kralı)’dır.³⁹ Bu isim bütün literatürde, hemen hemen bütün dualarda ve ibadetler esnasında okunan dini metinlerde çok sık kullanılır. Mandenler yüce Işık ve iyilik tanrısına bu isim altında dua eder ve tazimde bulunurlar. Dolayısıyla herhangi bir Manden ayininin izlenmesi esnasında bu ismi sıkça duymak mümkündür. Bu nedenle, Mandenlerle çeşitli vesilelerle karşılaşmış olan ilk dönem İslam alimleri, onların günlük hayatlarında, özellikle dua ve ibadetlerinde sıkça kullandıkları ve tazim amacıyla telaffuz ettikleri *malka* (özellikle Malka d Nhura) terimini Arapçadaki melek terimiyle karıştırmış ve Mandenlerin bundan dolayı meleklerle tazim ettikleri kanısına varmış olabilirler.

³⁷ Bu çevre kültürlerin Mandeizm üzerine olan etkisi ile ilgili bkz. Gündüz, Ş., age, ss. 74-119.

³⁸ Bkz. Drower, E.S., R. Macuch, *A Mandaic Dictionary*, ss. 243-244.

³⁹ Bkz. *Ginza*, ss.5vd.

Hasanu'l-Basrî, Katâde ve Ebu Hanife gibi alimlerce Sâbîflerin Zebur okuduklarına dair görüş de dikkat çekicidir. Zebur bilindiği üzere beytler, ilahiler şeklinde Hz. Davud'un mezmurlarıdır (Kitabı Mukaddes'teki karşılığı "Psalms"). Başta özellikle *Ginza*'nın ikinci bölümü olan *Ginza Smala* (Sol *Ginza*) ve diğer önemli kutsal kitaplardan *Qolasta* ve *Draşa d Yahya*'nın pek çok bölümü olmak üzere, Mandenlerin pek çok kutsal metni ilahi tarzındadır. Bu metinlerle ilgili doğrudan bilgiye sahip olmayan bu İslam alimleri, günlük dua ve ibadetlerinde ilahiler şeklinde Mandenlerce okunan bu metinlerin Zebur olabileceğini sanmış olabilirler.

Ayrıca Sâbîflerin beş vakit namaz kıldıkları, Hz. Nuh'un dininde aldıklarını söyledikleri ve güneşe tazim ettiklerine dair görüşlerde Mandeizmle karşılaştırma açısından dikkate şayandır. *Ginza*'da Mandenler günde beş vakit namaza⁴⁰ çağırılırlar:

"Onlara namazı ve hamd etmeyi öğret; öyle ki gündüz üç kere ve gece iki kere doğrulabilsin ve bütün alemlerin rabbi olan yüce Işık Kralı'na hamd ve dua edebilsinler."⁴¹

Hız. Nuh, Manden geleneğinde övgü ve iyilikle anılan birkaç tarihi figürden biridir. Manden dini literatüründe aralarında Hız. İbrahim, Musa ve İsa'nın da bulunduğu pek çok peygamber lanetlendiği ve kötülük güçleri olarak adlandırıldığı halde, Hız. Nuh'tan (Mendence Nu) övgüyle bahsedilmekte ve onun, Manden dininin dışında kalan inançsızların, kötülerin yüce tanrı Işık Kralı tarafından yok edildiği Tufan olayında, Işık Kralı tarafından bir gemi yapması ve ailesiyle birlikte gemiye binerek Tufan'dan kurtulması emredilen kişi olduğu zikredilmektedir.⁴² Böylelikle Mandenler Hız. Nuh'un kendilerinin en yüce liderlerinden ve atalarından birisi olduğuna inanırlar. Mandenler, tufandan sonra Nuh'un gerçek karısı Nuraita'dan olan oğlu Şem (*Şum*) ve karısı Anhar'dan Manden neslinin türeyip çoğaldığını, buna karşı-

⁴⁰ Ancak bu namaz İslam'daki namazdan tamamen farklı bir yapıya sahiptir. Kuzeye yönelerek dua mahiyetindeki çeşitli kutsal metinlerin okunması şeklindedir.

⁴¹ *Ginza*. s.16. Diğer yönden bir başka kutsal kitapta Mandenler 7 defa gündüz ve 3 defa gece olmak üzere günde 10 kez hamd ve duaya çağırılmaktadırlar. Bkz. *Qolasta*, s.35. Ayrıca krş. aynı eser, s.160.

⁴² Bkz. *Ginza*., ss.28, 263; Drower, *The Mandaean of Iraq and Iran* ss.93, 258-261. Bu arada, sonraki dönem İslami kaynaklarda Sâbîfler olarak ön plana çıkarılan Harranîflerin inancında Nuh'un tek tanrıya ibadet etmesinden dolayı kötülendiğine dikkat çekeriz. Bkz. Maimonides, *The Guide of the Perplexed*, tr. S. Pines, Chicago (1963), ss.515-516.

lık inançsız olan diğer toplumların ise Nuh'u aldatarak onunla birleşen dışı kötülük gücü Ruha'dan doğan diğer oğulları Ham, Yam ve Yafet ile bunların karılarından türeyip çoğaldığına inanırlar.⁴³

Katâde'nin Sâbiîlerin güneşe tazim ettikleri konusundaki görüşü de dikkat çekicidir. (Sâbiîlerde güneşe tapınma söz konusu olmamakla birlikte, kutsal metinlerde zaman zaman güneşe yönelik bazı farklı yaklaşımların bulunduğu bilinmektedir. Öncelikle başta da belirttiğimiz gibi Manden dininde yıldızlara, gezegenlere ibadet ve tapınmanın kesinlikle yasaklandığı ve din dışı hareketler olarak kabul edildiğini hatırlatmak isteriz. Ancak bununla birlikte Mandenlerin büyük ihtimalle son devirlere ait bazı metinlerde güneş (*Şamiş*) bazen kötülükten ziyade bir iyilik gücü olarak zikredilir. Örneğin *Ginza*'da Mandenlere güneşe ve aya tazim etmemeleri emredilirken, kutsal kitaplardan bir diğeri olan *Alf Trisar Şuialia*'da güneş "iyi talih getiren" olarak nitelenmektedir.⁴⁴ Büyük ihtimalle tarihi gelişim süreci içerisinde Manden geleneğinin son dönemine ait olan güneşle ilgili bu tutum, diğer bütün dini literatüre terstir. Zira, başta *Ginza* olmak üzere Sâbiî kutsal metinlerinde güneş, kötülük gücü Ruha'nın çocukları olan 7 gezegenden biridir ve sık sık kötülük tanrıları Adona, Qadoş ve El-El ile özdeşleştirilir.⁴⁵

Açıkcıca görüldüğü gibi Hicri ilk iki yüzyılda yaşayan ilk dönem İslam alimlerince yapılan Sâbiîlerle ilgili tanımlamaların hemen hepsi günümüzde Güney Mezopotamya'da yaşayan Mandenlerle bağdaşmaktadır. Ancak Sâbiîlerin ibadetlerinde kibleye (güneye) döndükleri, bir kitaplarının olmadığı ve kendilerine mahsus bir dinlerinin olmadığı gibi nadiren de olsa bu devre ait alimlerin bazılarıncı ileri sürülen görüşlerin Mandenlerle uyuşmadığı da açıktır. Şüphesiz bunun en büyük sebebi, Mandenlerin/Sâbiîlerin dışı açılmayan, kapalı bir toplum ol-

⁴³ Mandenler Nuh'un çocuklarının iki kadından doğduğuna inanırlar. Bunlardan Nuraita ya da Anhuraita Nuh'un gerçek kızıdır ve Mandenlerin atası Şem'in annesidir. Manden inancına göre Şem'in doğumundan sonra dışı kötülük figürü olan Ruha (bütün kötülüklerin, gezegen ve burçların arısı) Nuh'un kızı Anburaita'nın kılığına girerek Nuh'un yanına gelir; onu kandırır ve onunla birleşir. Bu birleşmeden Mandenlerin dışındaki toplumların ataları olan Nuh'un diğer oğulları, yani Ham, Yam ve Yafet doğarlar. Bkz. *Drower, The Mandaeans of Iraq and Iran*, s.261; *Ginza*. ss.27-28, 408 vd.

⁴⁴ Bkz. *Alf Trisar Şuialia*, s.253. Ayrıca bkz. *Drower, The Mandaeans of Iraq and Iran*, ss. 75-76.

⁴⁵ Bkz. *Ginza*, ss.25, 99-101, 511; *Qolasta*, s.62.

maları nedeniyle bu İslam alimlerinin onlarla ilgili yeterli bilgiye sahip olmamalarıdır.

b. Harranîlerin sahneye çıkışı ve spekülasyonların başlangıcı

Hicri 218 yılı Sâbiîlerle ilgili görüş ve değerlendirmelerde genellikle bir dönüm noktası olmuştur. Zira çeşitli kaynaklarda bu tarih Harranîlerin Sâbiî ismiyle şöret kazanmalarının bir başlangıcı olarak gösterilmektedir. Şimdi bu konudaki çeşitli kaynakları kronolojik sırayla ele alalım. Hicri 350'de vefat eden Hamza el- İsfahânî, Keldânîlerin Harran ve Ruha'da (Urfa) yaşadığını, bunların Keldânîler ismini Halife Me'mun döneminde bırakarak Sâbiîler ismini aldıklarını söyler.⁴⁶ Benzer bir ifade h. 370-71'de vefat eden Ebu Abdillâh el-Havârizmî tarafından da dile getirilir. el-Havârizmî, Keldânîlerin Harran'da yaşadıklarını ve halife Me'mun döneminde Sâbiîler ismini aldıklarını ifade eder. O, gerçek Sâbiîleri ise Harranîlerden ayırır ve onların Hristiyanlığın bir kolu olduklarını iddia eder.⁴⁷

Değineceğimiz üçüncü kaynak olan İbnu'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'i bu konudaki en önemli ve ayrıntılı kaynaktır. Hicrî 358'de vefat eden İbnu'n-Nedîm, Harranîlerin Sâbiî ismini nasıl aldıklarına yönelik rivayeti Hristiyan yazar Ebû Yûsuf İsha el-Katî'nin kitabından nakleder. Buna göre hayatının son günlerinde sefer niyetiyle Mudar diyarına doğru seyahat eden Halife Me'mun'u, halk tezahürat için geçtiği yerlerde karşıladı. Bunların arasında uzun saçları ve değişik tarzdaki giysileriyle Harranîler de vardı. Harranîlerin durumu Halife'nin dikkatini çekti ve onlara kim olduklarını sordu. Onların "biz Harranîleriz" demeleri üzerine Me'mun onların Yahudi, Hristiyan ve Mecusi olup olmadıklarını sordu. Onlar buna "hayır" diye cevap verdiler. Daha sonra Me'mun, onlara, bir peygamber veya kutsal kitaplarının olup olmadığını sordu. Onların bu soruya cevap vermemesi üzerine Me'mun hiddetlendi ve bu durumda olanların puta tapan inançsızlar olduklarını, kanlarının helal olduğunu ve İslam devletinin tebası olma hakkına sahip olmadıklarını söyledi. Korku içindeki Harranîler kendilerinin cizye vermekte olduklarını hatırlattılar. Fakat Me'mun, cizyenin sadece Allah'ın kitabında isimlerini andığı gruplarla, herhangi

⁴⁶ Bkz. Hamza el-İsfahânî, *Târîh Sînî Mulûku'l-Ard ve'l-Enbiyâ*, Berlin (h. 1340), s.7.

⁴⁷ Bkz. el-Havârizmî, *Mefâtîhu'l-Ulûm*, Leiden (1968), s.36.

bir kutsal kitabı olanlardan alınabileceğini ifade etti ve son olarak Harranîlere ya Müslüman olmalarını ya da Allah'ın kitabında zikrettiği gruplardan birine girmelerini emretti. Me'mun, aksi halde kendilerini son kişiye kadar katledeceği tehdidinde bulundu. Bunun içinde Harranîlere kendisi seferden dönünceye kadar mühlet verdi.

Bu tehdit üzerine Harranîler giyim tarzlarını değiştirdiler ve uzun saçlarını kestiler. Onlardan birçoğu Hristiyan, bir kısmı da Müslüman oldu; fakat küçük bir grup kendi dinlerinde direndiler. Bu grup Me'mun'un tehdidinden bir kurtuluş yolu arıyordu. Nihayet birisi onlara Sâbiî ismini almalarını tavsiye etti ve Me'mun döndüğünde ona "biz Sâbiîleriz" demelerini ve ancak bu şekilde kurtulabileceklerini söyledi. Harranîler bu tavsiyeye uydular ve MS 833 tarihinden itibaren "Harranlı Sâbiîler" olarak adlandırıldılar. Olayı nakleden Hristiyan yazar Ebû Yûsuf, bu tarihten önce Harran ve civarında Sâbiîler ismiyle bilinen herhangi bir grup olmadığını vurgulamaktadır.⁴⁸

Halife Me'mun bu sefer esnasında vefat eder. Vefat haberi Harran'a ulaştığında Hristiyan olan Harranîler tekrar eski dinlerine dönerler. Buna karşın Müslüman olanlar öldürülmek korkusuyla eski dinlerine dönmezler; ancak bunlar, Ebû Yûsuf'un ifadesiyle, gizlice eski dinlerine uymaya devam ederler. Hatta bunlarla Müslüman olmayıp eski dinlerinde sebat etmiş olanlar arasında kız alıp verme gibi ilişkiler de devam eder.⁴⁹

el-fihrist'de nakledilen bu olayla ilgili değerlendirmelere geçmeden önce Harranîlerin Sâbiî ismini almalarına ilişkin son bir kaynağa da değinelim. Hicri 440'da vefat eden ünlü bilim adamı el-Bîrûnî de Halife Me'mun'un ismini anmamakla birlikte Harranîlerin Abbasiler döneminde Sâbiî ismini aldıklarını ifade eder. el-Bîrûnî şöyle der:

"Bu mezhep (*el-harrânîyyân*) bu ismi (Sâbiî) zimmî sayılan ve zimmî hukukuna tabi olanlardan sayılmaları gayesiyle, Abbasiler döneminde h. 228 yılından önce kabul etmiş olmamalarına rağmen, (Vasıt ve civarında yaşayan) diğerlerinden daha fazla Sâbiîler ismi ile tanınırlar. Bu tarihten (h. 228) önce onlar putperestler, puta tapınlar ve Harranîler olarak adlandırılırdı."⁵⁰

Yukarıdaki ifadelerden Harranîlerin Sâbiî ismini almaları ile ilgili şu hususlar ortaya çıkmaktadır: (i) Harranîler, Abbasi halifesi

⁴⁸ Bkz. İbnu'n-Nedîm, *Kitâbu'el-Fihrist*, ed. G. Flügel, Leipzig (1872), s.320.

⁴⁹ Aynı eser, ss.320-321.

⁵⁰ Bkz. Bîrûnî, age, s.315.

Me'mun döneminde, Halife'nin tehdidiyle İslamî devletinde zimmi statüsünü devam ettirmek gayesiyle Sâbîî ismini adapte ettiler. (ii) Daha önceleri onlar putperestler, Keldânîler veya basitçe Harranîler olarak tanınıyorlardı. (iii) Halife Me'mun Harranîlerin durumunu cizye verme açısından yeterli görmedi; onların Kur'an'da isimleri anılan dinî gruplardan herhangi birine girmeleri durumunda cizye hukukuna tabi olabileceklerini bildirdi.

Yukarıda bahsettiğimiz kaynaklar tarafından ifade edilen ve özellikle İbnu'n-Nedîm tarafından Hristiyan bir kaynaktan geniş şekilde anlatılan bu olayın gerçekliğiyle ilişkili kuşklar öteden beri çeşitli kişilerce dile getirilmiştir. Günümüzde de çeşitli bilim adamları genelde Harranîlerin Sâbîî ismini sonradan almış oldukları fikrine, özellikle ise *el-Fihrist*'de yer alan bununla ilgili rivayete karşı çıkarlar. Örneğin bunlardan Lady Drower. Sâbit ibn Kurrâ gibi Harranlı pek çok ünlü bilim adamının sözde-Sâbîî (veya sahte-Sâbîî) olamayacaklarını, bunların Mandeizmin gerçek tabiiileri olduklarını iddia eder. Drower, Harranîlerle Güney Mezopotamya'da yaşayan Mandenler arasında dinsel bir birlik ve ilişki bulunduğunu iddia eder.⁵¹ Aynı şekilde J.B. Segal, *el-Fihrist*'deki rivayete şüphe ile bakar. Segal, olayı anlatan ravinin bir Hristiyan olduğuna ve Hristiyanlarla (özellikle Urfa Hristiyanlarıyla) putperest Harranîler arasında uzun bir tarihi çekişme ve düşmanlığın olduğuna dikkat çeker ve dolayısıyla bu raviye güvenemeyeceğimizi belirtir.⁵²

Bütün bu itirazlara rağmen göre, Harranîlerin gerçekte sâbîî olmadıkları ve bu ismi sonradan aldıkları görüşünü destekleyen birçok durum söz konusudur. Öncelikle *el-Fihrist*'de yer alan ifadelerin kısaca da olsa Hamza el-İsfahânî ve el-Hâvarizmî gibi kaynaklarca da desteklenmiş olduğu hatırdâ tutulmalıdır. İkinci olarak Hamza el-İsfahânî ve Bîrûnî gibi Ortaçağ kaynaklarının da vurguladığı gibi, Harranlıların Abbasiler öncesi dönemlerde "putperestler", "Keldânîler" veya basitçe "Harranîler" olarak adlandırıldıkları Sâbîî ismiyle bir ilişkilerinin olmadığı bilinmektedir. Nitekim Me'mun'un babası Hârûn er-Reşid zamanında kadılık yapmış olan Ebû Yûsuf, ünlü eseri *Kitâbu'l-Harac*'da Harran'dan bahsederken şehir halkının Nebatîler ve Rumlardan kaçıp buraya sığınanlardan oluştuğunu ifade

⁵¹ Bkz. Drower. E.S., *The Secret Adam*, s. 111.

⁵² Bkz. Segal, J.B., age, s.212; aynı yazar, *Edessa and Harran*, London (1963), ss. 21-22.

etmekte, Harranlı ilişkili olarak Sâbiîlerden bahsetmemektedir.⁵³ Burada Nebatlılardan kasıt el-Mes'ûdî'nin de ifade ettiği gibi Arap olmayan ve Süryanca konuşan halktır.⁵⁴ Yoksa terimin Filistin-Ürdün bölgesindeki Transjordan ve Hauran dolaylarında yaşamış olan Nebatîlerle bir ilişkisi yoktur. Yine eserlerinde Harranlı'dan ve Harranlılardan bahseden çeşitli Hristiyan kaynaklar, Harranlı'yı Hellenopolis ya da "putperestler şehri", Harranlıları ise putperestler olarak adlandırmaktadırlar. Aynı şekilde yukarıda incelemiş olduğumuz ve aralarında Sahabe ve Tabiîn dönemine ait birçok kişinin de bulunduğu ilk dönem İslam alimlerinin Sâbiîlerle ilgili ifadelerinde kesinlikle Harranlı şehrinde ve Harranlılardan bahsetmiş olmamaları da Harranlıların, ilk İslami dönemlerde Sâbiî ismiyle bir ilişkilerinin olmadığını kanıtlamaktadır. Nitekim bu İslam alimlerinin Sâbiîlerin karakteristik özellikleri ve yaşadıkları bölgelerle ilişkili olarak yaptıkları tanımlamalarda Mandenlere işaret etmeleri de o dönemlerde (Kur'an'ın nazil olduğu dönem ve hemen sonrasında) Sâbiî ismiyle ilişkili olan topluluğun kimliğine ilişkin bize önemli ipuçları vermektedir. Bundan başka *Beş Sır Kitabı* ve *Bâbâ'nın Kitabı* gibi Harranlıların kendi kaynaklarında da Sâbiî ismi veya ilk dönem kaynaklarınca Sâbiîlerin karakteristik özellikleri olarak ifade edilen niteliklerle ilişkili herhangi bir ifade bulunmamakta, MÖ üçbinli yıllardan itibaren Harranlı dininin karakteristik özellikleri olan yıldız ve gezegen kültüne dayalı paganizme yer verilmektedir. Son olarak, bilindiği kadarıyla Sâbiî lakabıyla anılan Harranlıların hepsinin sonraki dönemlere ait olması da Harranlıları sonraki dönemlerde Sâbiî ismini adapte ettikleri görüşünü desteklemektedir. Bu lakapla meşhur olan ilk Harranlı, Abbasi halifesi Mu'tedi Billah zamanında ünlü bir tabip ve felsefeci olan Sâbit ibn Kurrâ ibn Mervân el-Harrânî es-Sâbi'dir (h. 221-288). Görüldüğü gibi Sâbit, Halife Me'mun ile Harranlılar arasında cereyan eden olaydan hemen sonra doğmuş ve muhtemelen yarım yüzyıl sonra bu lakapla tanınan birisi olmuştur. Ondan sonra pek çok kişi Sâbiî lakabıyla felsefe, tıp, edebiyat ve benzeri bilim dallarında meşhur olmuştur. Bu lakapla anılan İbrâhim ibn Hilâl el-Harrânî es-Şâbi (v. h. 365) ve Hilâl ibnu'l-Muhassin es-Şâbi (v. h. 448) bunlar arasındadır.⁵⁵

⁵³ Bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harac*, Kahire (h. 1396), s.43.

⁵⁴ Bkz. el-Mesûdî, *Kitâbu't-Tenbih ve'l-İşrâf*, Leiden, s.31.

⁵⁵ Bkz. Yâkut el-Hamavî er-Rûmî, *Mucemu'l-Buldân*, Kahire (1924), c.2, s.397; ez-Zirikli, *el-A'lâm*, Beyrut (1969), c.1, s.73; c.2, ss.81 vd.

Öte yandan Drower gibi bazı araştırmacıların Harranîlerle Mandenler arasındaki muhtemel bir dinsel ilişki ve irtibatın mevcut olduğuna dair görüşleri de Harranîler ve Mandenlerin özellikleri dik-kate alındığında doğru değildir. Zira, MS ikinci yüzyıldan itibaren Mandenlerin karakteristik özellikleri olan Gnostik düalizm, hayat ve su kültü ve Masihta gibi hususlarla, MÖ üçüncü bin yılda MS 14. yüzyıla kadar Harranîlerin karakteristik özellikleri olan ay tanrısı Sin liderliğindeki yıldız ve gezegen kültü, Harran'daki Yunan kültürel e-gemenliğinden itibaren görülen Hermetik gelenek, insan kurbanı da dahil çeşitli paganist ritüeller ve benzeri hususlar göz önüne alındığın-da Harranîlikle Mandeizmin birbirinden farklı iki dinsel gelenek oldu-ğu açıkça anlaşılır.⁵⁶ Diğer taraftan iki gelenek arasındaki bazı ben-zerlikler ise yalnızca bu dinler arasında değil yöredeki birçok inanç sisteminde görülebilecek olan hususlardır; dolayısıyla bunlar, bu iki gelenek arasındaki dinsel bir birlikteliği ya da irtibatı göstermez.

Son olarak, Halife Me'mun'un Harranîlerle olan sorununun ne olduğu meselesine temas etmek, *el-Fihrist*'de anlatılan olayı daha iyi anlamaya yardımcı olacaktır sanırım. Anladığımız kadarıyla Halife Me'mun'un Harranlılarla olan meselesi onların daha önceden zimmî statüsüne tabi olup olmamaları ile ilgili değildi. Zira Hz. Ömer döneminde Harran, komşusu Ruha (Urfa) ile birlikte komutan İyâd ibn Ğanem'e karşı savaşmadan teslim olmuş ve Harranîler belirli bir cizye karşılığı zimmî statüsüne bağlanmışlardır.⁵⁷ Dolayısıyla Halife Me'mun döneminde de bu statülerini devam ettirdikleri, *el-Fihrist*'de yer alan bizzat kendi ifadeleri ile de ortadadır. Bu durumda Halife Me'mun'un Harranîlere karşı sert bir tutum takınması ve onları cizye vermeye ehil olanlardan görmemesi, onun sadece Allah'ın kitabında ismi zikredilen gayrimüslimlerin veya bir kutsal kitabı olanların cizye verme statüsüne sahip oldukları şeklindeki kanaati nedeniyledir. Yani sorun, Halife Me'mun'un zimmîler konusundaki sınırlayıcı yaklaşı-mından kaynaklanmaktadır.

Harranlıların Sâbiî ismini almaları Sâbiîlerle ilgili görüş ve yak-laşımlarda bir dönüm noktası oldu. Özellikle Miladi 9. asrın ikinci ya-rısından sonra Sâbiî lakaplı ve Harran menşeli bilginlerin tıp, felsefe, edebiyat ve tercüme sahalarında meşhur olmaları, Sâbiîler konusunda

⁵⁶ Mandeizm ile Harranîlik arasındaki kapsamlı bir karşılaştırma için bkz. Gündüz, *The Knowledge of Life*, ss.192-232.

⁵⁷ Bkz. Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, Beyrut (1978), ss.178-179.

devrin yazarlarının dikkatlerinin Harran'a çevrilmesine neden oldu. Harran menşeli bu bilim adamlarından birçoğu halifelerin sarayına kadar yükseldi ve bir kısmı, örneğin Sâbit ibn Kur râ, Müslüman olmayı reddederek hararetle Harran paganizmini savundular. Bu esnada önceki dönemde Sâbiîliğin tek temsilcisi olmuş olan Güney Mezopotamya Sâbiîleri, Harranlıların bilim ve sanatta gösterdiği bu parlak başarılar karşısında son derece sönük ve gölgede kaldılar ve bir başka deyimle unutuldular. İlerde göreceğimiz gibi, sonraki dönem kaynakları zaman zaman Sâbiîleri ikiye ayırarak Güney Mezopotamya'da yaşayan halktan da Sâbiîlerin bir diğer fırkası olarak bahsettiler ve onları inanç ve dinsel yapı olarak Harranlı Sâbiîlerden ayırdılar; fakat bu kaynaklarda dikkatler özellikle Harranlılara çevrildi ve Harranlıların inanç esasları ve ibadet sistemleri geniş şekilde Sâbiîlik adı altında incelendi.

c. Sonraki Dönem kaynaklar

Sâbiîlerin kimliğine ilişkin probleme Harranlıer faktörünün de ilave edilmesi, yukarıda vurguladığımız gibi bu konuda bir dönüm noktası oldu. Dolayısıyla sonraki dönem kaynaklarının, konuyla ilgili ilk dönem İslam alimlerinin görüş ve açıklamalarını vermekle birlikte özellikle Harranlılara eğildiklerini görüyoruz. Şimdi kronolojik sırayla bu dönem kaynaklarının Sâbiî problemine ilişkin görüşlerini kısaca gözden geçirelim.

Miladi 9. yüzyılda yaşamış olan Ahmed ibnu't-Tayyib es-Sarahsî (d. h. 218-22), hocası Kindî'nin Harranlıların inanç esasları ve ibadetlerine yönelik görüşlerini aktarır. es-Sarahsî'nin ifadeleri İbnu'n-Nedîm ve el-Makdîsî tarafından nakledilmektedir.⁵⁸ İbnu'n-Nedîm, es-Sarahsî'den yaptığı alıntıları "Sâbiîler olarak bilinen Keldanî Harranlıer" başlığı altında vermektedir. es-Sarahsî'den yapılan alıntılarda (hem *el-Fihrist*'de hem de el-Makdîsî'nin *el-Bed-u ve't-Târîh*'inde) dikkati çeken şey, es-Sarahsî'nin Harranlılarla ilgili asla Sâbiîler ismini kullanmamasıdır. el-Makdîsî'nin rivayetinde es-Sarahsî, sadece Harranlıer ismini kullanır; zaten el-Makdîsî de Sâbiîler ismini kullanmamakta, alıntıları "Bu Harranlılar hakkındadır" şeklinde bir başlıkla vermektedir.

⁵⁸ Bkz. İbnu'n-Nedîm, age s.318-19: el-Makdîsî, *Kitâbu'l-Bedu ve't-Târîh*, Paris (1899-1919), c.4. ss.22-24.

Muhtemelen MS 919'da vefat eden coğrafyacı el-İstahrî, Har-ran'dan "Sâbiiler şehri" olarak bahseder⁵⁹ Ünlü müfessir Taberî'nin (v. h. 310) yaklaşımında ise Sâbiilerle ilgili şu iki görüş dikkati çekici-dir: (i) Taberî, tefsirinde Sâbiî terimini Arapça *saba'a-yasba'u*'dan türeterek "bir dinden diğerine dönen" anlamına geldiğini ifade eder. Buna karşın tarihinde ise terimin Hz. Nuh'un oğlu Lamek'in bir diğer ismi olan Sâbi'den geldiğini söylemektedir.⁶⁰ (ii) Taberî, Sâbiî terimi-ni genel anlamda bütün putperestler için kullanır. Örneğin ona göre Buddha ilk dönemlerde halkı Sâbiîliğe çağırmıştır; aynı şekilde Zer-düş öncesi Perslerin de Sâbiî olduklarını iddia eder.⁶¹

Mes'ûdî'nin verdiği bilgiye göre, filozof Ebû Bekir ibn Zekeriyâ el-Râdî (v. h. 311) Sâbiîleri ikiye ayırmaktadır: Harranîler ve Kîmâriyyûn. O Kîmâriyyûn'un Harranîlerden farklı olduğunu ve birçok noktada Harranîlere karşı olduğunu ifade etmektedir.⁶²

Kronolojik olarak İslam alimleri arasında Sâbiilerle ilgili ilk sis-tematik çalışma el Mes'ûdî'ye (v. h. 346) aittir. Mes'ûdî de daha ön-celeri Taberî de olduğu gibi Sâbiî terimini Çin'den Mısır'a ve Suri-ye'den eski Yunan'a kadar var olan bütün putperestler için kullanır. Bu arada özellikle Sâbiiler adı altında geniş bilgiler verir. Ayrıca Mes'ûdî, Sâbiîlerin bir diğer grubu olarak bahsettiği Kîmâriyyûn'un Irak'ta Basra ile Vasıt arasındaki bataklık bölgede yaşadıklarını ifade eder ve onların Harranlıların inançlarına karşı olduklarına dikkat çe-ker. Bir başka eserinde ise Basra ve Vasıt arasında yaşayan halktan Keldânîler (Keldâniyyûn) ismiyle bahseder ve onların ibadetlerinde kuzeye yöneldiklerini söyler⁶³ Kîmâriyyûn ve Keldâniyyûn isimle-riyle bahsedilen grup, büyük ihtimalle günümüzdeki Mandenlerin a-talarıdır. Zira Basra ile Vasıt arasındaki bataklık bölge Mandenlerin yaşadığı yerdir. Ayrıca Mandenler, inanç esasları yönünden tamamıyla Harranîlerden ayrılırlar ve ibadetlerinde kuzeye yönelirler. Mandenler yönlerden kuzeyin Işık, iyilik ve doğruluğun kaynağı olduğuna ina-nırlar. Onlara göre tapınılan yüce varlık olan Işık Kralı ve diğer ışık varlıkları kuzeyde yaşarlar:

⁵⁹ Bkz. el-İstahrî, Ebu İshâk, *Kitâbu'l-Ekâlîm*, Gotha (1839), s. 42.

⁶⁰ Bkz. Taberî, age, c.1, ss.318-319; aynı yazar, *Târîhu'r-Rusâl ve'l-Mulâk*, Leiden (1964), c.1, s.178.

⁶¹ Bkz. aynı yazar, *Târîhu'r-Rusâl ve'l-Mulâk*, c.1, s.176; c.2, s.683.

⁶² Bkz. Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb ve Ma'âdin el-Cevher*, Paris (1861-1877), c.4, s.68.

⁶³ Bkz. aynı eser, c.2. s.112; c.4, ss.61-71; aynı yazar, *el-Tenbih ve'l-İşrâf*, s.161.

“Böylece kuzeyde olan herkes ışıktır. Daha aşağıda (diğer yönlerde) olanlar ise karadır (karanlıktır) ve onların vücutları şeytanlarınkı kadar çirkindir.”⁶⁴

Bir diğer müfessir Ebû Bekir Ahmed el-Cassâs da (v. h. 370) kendi zamanında yaşayan Sâbiîlerin iki grubunun varlığından bahseder. Bunlar; Harran Sâbiîleri ve Vasıt civarında yaşayan el-Batâ’ih Sâbiîleri’dir.⁶⁵ Buradaki el-Batâ’ih Sâbiîleri büyük ihtimalle öncekilerin Kîmâriyyûn veya Keldâniyyûn isimlerini verdikleri grupla özdeş-tir. Ayrıca el-Cassâs da kendinden öncekiler gibi Sâbiî terimini genel anlamda bütün putperestler için kullanır.

Yukarıda Harranîlerin Sâbiî ismini Halife Me’mun döneminde almalarına ilişkin olayla ilgili olarak bahsettiğimiz *el-Fihrist*’in yazarı İbnu’n-Nedîm de (v. h. 385) Sâbiîleri iki gruba ayırır. Bunlardan birincisi Harranîlerdir. İbnu’n-Nedîm, Harranîlerin inanç, ibadet ve sosyal yapıları hakkında çeşitli kaynaklardan pek çok nakiller yapar; ayrıca zaman zaman kendi bilgi ve tecrübelerini de aktarır. Sâbiîlerin ikinci grubu olarak ise o, *Sâbât el-Batâ’ih* (Bataklık Sâbiîleri) veya *el-Muğtasıla* (vaftiz olanlar) adını verdiği bir gruptan bahseder. Daha önceden el-Cassâs’ın da söz ettiği Bataklık Sâbiîleri hakkında İbnu’n-Nedîm, onların el-Batâ’ih bölgesinde (bir başka ifadesinde ise Basra ile Vasıt arasında yer alan Dustumâsân civarında ve diğer sulak bölgelerde) yaşadıklarını, vaftiz olduklarını ve tuz ve yağ haricinde yedikleri şeyleri önceden yıkadıklarını belirtir.⁶⁶ İbnu’n-Nedîm tarafından belirtilen bütün bu özellikler tamamıyla Manden/Sâbiî toplumuyla ilgilidir. Vaftiz olmak Mandenlerin en başta gelen ibadet şekillerinden biridir. Mandenler, tuz ve yağ dışında yiyecekleri her şeyi önceden bir ayin şeklinde Yüce Hayat’ın ismiyle üç kere suda yıkarlar. Ayrıca İbnu’n-Nedîm’in belirttiği yerler Mandenlerin yaşadığı bölgedir. Bütün bu hususiyetler İbnu’n-Nedîm’in Bataklık Sâbiîleri ve el-Muğtasıla ismini verdiği grubun Mandenlerle özdeş olduğunu ortaya koymaktadır. Son olarak İbnu’n-Nedîm bu grubun menşei ile ilgili bir teori ortaya atar. Bu vaftizci grubun Elkesailik mezhebinin kurucusu el-Hasâ’ih (Alchasai) tarafından kurulduğunu, Maniheizm içinde geliştiğini, ancak sonradan ondan ayrılarak ayrı bir dinsel grup haline geldiğini iddia eder.⁶⁷ Burada bir cümleyle kısaca özetlediğimiz

⁶⁴ *Ginza*, s.281. Ayrıca krş. aynı eser, ss.7, 280.

⁶⁵ Bkz. el-Cassâs, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, c.2. ss.401 vd.

⁶⁶ Bkz. İbnu’n-Nedîm, *age*, ss.318-328, 340-341.

⁶⁷ Bkz. aynı eser, ss.328, 340.

İbnu'n-Nedîm'in bu grubun menşei ile ilgili teorisine fazla girmeyeceğiz. Ancak onun bu teorisinden bu mezhebi ve onun literatürünü yeteri kadar iyi tanımadığı ortadadır. Zira, arada bazı benzer yönler ve karşılıklı etkileşim olmakla birlikte Mandeizm ile Elkesailik ve Maniheizm arasında büyük farklılıklar mevcuttur. Hepsinden önemlisi de Mandeizmin bu her iki gruptan da eski ve önce olduğu gerçeğidir. Fakat İbnu'n-Nedîm'in gözlemlerine dayanarak bu grup hakkında verdiği bilgiler, yukarıda da değindiğimiz gibi, Mandenlere tamamıyla uymaktadır.﴾

Hicri 429'da vefat eden Abdulkâhir el-Bağdâdî de Sâbîleri iki gruba ayırır: Harranîler ve Vâsîtiler. Bağdâdî, Harranlı Sâbîilerin teolojik yönden bazı gruplara ayrıldığına dikkat çeker. Örneğin bunlardan bir grup alemin ezeli olduğunu savunurken diğeri bunu reddeder. Bu ikinci grup da yaratıcı ve yapıcının (Sâni) sıfatlarıyla ilgili görüşleri açısından çeşitli gruplara ayrılır. Bağdâdî, Harranîlerin çeşitli inanç ve ibadetleriyle ilgili geniş bilgiler verir. O, Vasit Sâbîileri veya Vâsitiyye'nin ise pek çok yönden Harranîlerden ayrıldığını vurgular. Vasit Sâbîilerinin ibadetlerinde kuzeye yöneldiklerini, kendilerinin Adem'in oğlu Şit'in taraftarları olduklarını, Şit'in kutsal kitabının kendi yanlarında bulunduğunu iddia ettiklerini ve domuz eti yediklerini ifade eder.⁶⁸ Vâsîtilerle ilgili Bağdâdî'nin belirttiği bütün özellikler, domuz eti yeme dışında, günümüz Mandenleriyle yakından ilişkilidir. Mandenlerin ibadetlerinde kuzeye yöneldiklerini, zira kuzeyin onların inancında yüce Işık Kralı'nın yaşadığı yer ve iyiliklerin kaynağı olan yön olduğuna önceden değinmiştik. Mandenler, Şit'e (Mandencede *Şiti*) büyük bir saygı gösterirler. Manden literatüründe Şit'le ilgili iki yaklaşım dikkat çeker. Birinci olarak Şit, Hibil (Habil) ve Enüş (Anuş) ile birlikte Uthra olarak adlandırılan üç "koruyucu ve kurtarıcı" ilahi varlıktan biridir. Mandenlerin inancına göre bu üç ilahi varlık dünya yaratılmadan önce, kimlerin yüce ışık alemine karşı savaş planladığını ortaya çıkarmak için yer altı dünyasına inerler. Dünya yaratıldıktan sonra ise bu üç ilahi varlık üç dünya devrinin koruyucuları olarak görev yaparlar.⁶⁹ İkinci olarak Şit, Manden kutsal metinlerinde tarihsel bir figür olarak yer alır ve Adem ile Havva'nın ilk nesilleri olan Habil, Şit ve Enüş üçlüsünden biri olarak zikredilir. Bu çerçevede Şit,

⁶⁸ Bkz. el-Bağdâdî, Abdulkahir, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, Kahire (1910), ss.263, 348; aynı yazar, *Usûlul'd-Din*, İstanbul (1928), ss.324-25.

⁶⁹ Bkz. Buckley, J.J., "The Mandaean Šitil as an Example of "The Image Above and Below", *Numen*, 26, 1979, ss.185 vd.

Manden inançlarına sadık, itaatkar bir kişi olarak anılır. Öyle ki onun, babası Adem uğruna kendi hayatını feda ettiğine ve bu nedenle onun ruhunun insanlar arasındaki en temiz ve saf ruh olduğuna inanılır. Dolayısıyla Manden inancına göre, her Manden öldüğünde onun ruhu ışık dünyasının girişinde bulunan Abatur'un terazisinde Şit'in ruhuyla tartıldıktan sonra ışık alemine alınır.⁷⁰

Domuz eti yeme konusunda ise Manden geleneğinde bir karışıklığın bulunduğunu görmekteyiz. Mandenler arasında uzun yıllar kalan ve modern Mandenlerin/Sâbiîlerin inanç esasları ve ibadetleriyle ilgili gözlemlerini mükemmel bir eserde toplayan Lady Drower'in ifadelerine göre modern Mandenler deve, at, tavşan, yaban tavşanı, domuz ve kedi yemezler.⁷¹ Ancak öte yandan Manden kutsal kitaplarında domuz eti yememe konusunda bir ifadeye rastlanmaması dikkat çekicidir. Bununla birlikte kutsal kitaplardan *Şfar Malwaşia*'da yer alan bir ifadede domuz kanına batırılmış tütsünün şeytanları ve kötü ruhları kovma ayininde kullanıldığı belirtilmektedir.⁷²

Kronolojik sıralamada Abdulkâhir el-Bağdâdî'den sonra gelen Bîrûnî, Sâbiîler konusunda önemli kaynaklardan birisidir. Bîrûnî, gerek Harranîlerle gerekse "gerçek Sâbiîler" adını verdiği Güney Mezopotamya'da yaşayan Vasıt bölgesi Sâbiîleriyle ilgili oldukça tutarlı bilgiler verir. Bîrûnî, çağının diğer yazarları gibi Sâbiî ismini genelde bütün sapkın inanç mensupları ve putperestler için kullanır. Örneğin o, Buddha'nın halkı Sâbiîliğe davet ettiğini söyler.⁷³ Fakat özelde bu isim altında Harranîler ve Vasıt yöresi Sâbiîlerini inceler. Ona göre Harranîler gerçekte Sâbiî değildirler. Onun Harranîlerin Sâbiî ismini sonradan almış olduklarına dair görüşüne önceden değinmiştik. Bîrûnî, Harranîlerin inanç esasları ve ibadetleriyle ilgili bilgiler verir ve bu konularda kendinden önceki bilim adamlarından çeşitli alıntılar yapar. Özellikle Harranîlerin dini bayramları ve oruçlarıyla ilgili el-Hâşimî'den naklettiği takvim bu konudaki iki önemli kaynaktan biridir.⁷⁴ Bîrûnî'ye göre gerçek Sâbiîler Savad'ı Irak'da Vasıt civarında yaşayan halktır. Bunlar oldukça dağınık vaziyette yaşarlar ve hiçbir yerleşim merkezi tamamıyla kendilerine mahsus değildir. Bîrûnî, bunların bir iki konu dışında Harranîlerle kesinlikle uyuşmadıklarını

⁷⁰ Bkz. *Ginza*, ss.243, 425 vd; *Alf Trisar Şualia*, s.173; Buckley, J.J., age, s.188.

⁷¹ Bkz. Drower, *The Mandaean of Iraq and Iran*, s.47.

⁷² Bkz. *The Book of the Zodiac*, ed. and tr. by E.S. Drower, London (1949), s.84.

⁷³ Bkz. Bîrûnî, age, s.186.

⁷⁴ Aynı eser, ss.315-318.

ifade eder. Bîrûnî'ye göre bunlar, kendilerinin Şit'in oğlu Enüş'un soyundan geldiklerini iddia ederler ve ibadetlerinde kuzeye yönelirler. O, Sâbiîlerin menşei konusunda da günümüzde bile orijinallliğini muhafaza eden bir teori ileri sürer. Buna göre Sâbiîler, kral Nabukadnezzar döneminde (MÖ 6. yy) Kudüs'ten Babil'e sürülen Yahudilerin burada yerleşen kalıntılarıdır. Bu tutsak Yahudiler esaret dönemi sonrası Babil'de kalmayı Kudüs'e tekrar dönmeye tercih ederek bu bölgede yerleştiler. Ancak zamanla bu civarda yaşayan Mecusilerden etkilendiler ve tıpkı Samaritanların (Samiriler) Suriye'de komşularından etkilenecek kendilerine has bir sistem geliştirdikleri gibi, bunlar da Yahudilik ve Mecusilik karışımı bir sistem oluşturdular.⁷⁵

Bîrûnî'nin bahsettiği Vasıt Sâbiîleri gerek yaşadıkları bölge gerekse inançları açısından günümüz Mandenleriyle özdeştir. Günümüzde de Mandenler yine aynı bölgelerde yaşamakta ve ibadetlerinde kuzeye yönelmektedirler. Dinsel literatürlerinde Mandenler Enüş'e büyük bir yer verirler. Tarihsel açıdan Enüş, Şit'in oğlu ve Manden doktrinini koruma ve uygulama konusunda hassas birisi olarak düşünülür. Mitolojik açıdan ise Enüş yüce Işık Kralı tarafından üç dünya devrinin koruyucusu olarak görevlendirilen üç ilahi ruhtan birisi olarak görülür.⁷⁶

Hicri 456'da vefat eden İbn Hazm, Sâbiîlerle ilgili tartışmalara yeni bir boyut kazandırdı. Öncelikle İbn Hazm da çağının modası olan, Sâbiîliği genel anlamda yıldızlara ve putlara tapınma şeklindeki değerlendirmeden hareketle bütün putperestlerin Sâbiî olduğunu söyler.⁷⁷ Fakat o, bu isim altında özellikle Harranîleri ele alarak onların inanç ve ibadet sistemleri hakkında bilgileri verir. İbn Hazm kendinden öncekilerden farklı olarak tarihi açıdan Sâbiîlerle Hz. İbrahim ve Haniflik arasında bir ilişki kurar. Buna göre Sâbiîlerin dini, Sâbiîler dinlerine putlar yapmak ve yıldızlara tapmak gibi şeyler sokarak kendi şeriatlarını bozuncaya kadar yeryüzündeki en eski ve en yaygın dindi. Sâbiîler dinlerini böylelikle bozunca Allah bunu düzeltmek üzere onlara İslam ve Haniflik inancıyla Hz. İbrahim'i gönderdi. Onlardan Hz. İbrahim'e uyanlar "Hanifler" olarak adlandırıldılar. İbn Hazm kendi zamanında da (11.yüzyıl) -birkaç kişi de olsa- bunlardan bazılarının

⁷⁵ Bkz. aynı eser, ss.188, 314.

⁷⁶ Bkz. *Ginza*, s.243.

⁷⁷ Bkz. İbn Hazm, *Kitâbu'l-Fasl fi'l-Milel ve Ehvâ'i ve'n-Nihâl*, Kahire (h.1317), c.I, s. 35.

Harran'da yaşadığını belirtir.⁷⁸ Görüldüğü gibi İbn Hazm, Sâbiîliğin Hz. İbrahim öncesi yaygın olan monoteist din olduğunu, Sâbiîlerin sonradan dinlerini politeizmle bozduklarını ve bunun üzerine tekrar monoteizmin tesisi için Allah'ın Hz. İbrahim'i İslam ve Haniflikle onlara gönderdiğini iddia etmektedir.

İbn Said el-Endülûsî (v. h. 463) de Sâbiî terimini genel anlamda puta tapanlar için bir isim olarak kullanır ve Türklerden Çinlilere ve Yunanlılardan Mısırlılara kadar gayrimüslim olan halkın Sâbiî olduğunu iddia eder. Sâbiîlerden Kaldeliler dediği grubu ise Arâmîler ve Kûsâlîlar gibi çeşitli alt gruplara ayırır. Bunlardan Kûsâlîlar Güney Irak'ta yaşayan Mandenleri / Sâbiîleri kast ediyor olabilir; zira ilk dönem İslam alimlerinden Ebu'z-Zenad da Sâbiîlerin Irak'ta yaşadıklarını ifade etmektedir.⁷⁹

Bu dönemin bir başka önemli alimi olan Şehristânî (v. h. 548) de Sâbiîliği genel anlamda puta tapıcılık olarak görür. Etimolojik açıdan Sâbiî terimiyle ilgili Taberî'nin görüşlerini tekrar eder. Diğer yönden Şehristânî, Sâbiîleri "eski Sâbiîler" veya "ilk Sâbiîler" ve "Harranlılar" olarak ikiye ayırır. Ayrıca o, Hz. İbrahim dönemindeki Sâbiîlerden de bahseder. Açık bir ifade olmasına rağmen Şehristânî, ilk Sâbiîler veya eski Sâbiîler terimiyle büyük ihtimalle Hz. İbrahim dönemindeki Sâbiîler dediği ve hakkında geniş bilgiler verdiği grubu kastetmektedir. Ona göre, Hz. İbrahim zamanında Sâbiîlerin yanı sıra Hanifler denilen bir diğer grup daha vardır. Bu dönem Sâbiîlerini de kendi aralarında ikiye ayırır: Doğrudan yıldızlara tapınan *Ashâbu'l-Hayâkîl* ve putların ruhani varlıklara tekabül eden tanrılar olduğuna inanan ve dolayısıyla putlara tapan *Ashabu'l-Aşhâs*. Şehristânî, Hz. İbrahim'in Sâbiîler arasında yetiştiğini, önce Ashabu'l-Aşhas'a tabi olduğunu, sonra Ashabu'l-Hayâkîl'e meylettiğini ve nihayet Hanifliği seçtiğini belirtir. Hanifliğin Sâbiîliğin zıddı olduğunu ifade eder ve Haniflerle Sâbiîler arasındaki felsefi farklılıkları bu iki grup arasındaki uzun bir tartışma şeklinde ifade etmeye çalışır.⁸⁰ Görüldüğü gibi Şehristânî temelde İbn Hazm'ın tarihi açıdan Sâbiîlerle ilgili görüşlerini alıp geliştirmiştir. Şehristânî'nin ifadelerinde yer alan Sâbiîlerin

⁷⁸ Aynı eser, c.1, s.35; c.4, s.7.

⁷⁹ Bkz. İbn Said el-Endelûsî, *Kütâbu't-Ta'rîf bi Tabakâtî'l-Ümem*, Kahire, ss.4-5, 12, 39.

⁸⁰ Bkz. Şehristânî, *Kütâbu'l-Milel ve'n-Nihal*, London (1842), ss.24-25, 180-181, 202-203, 246-248.

felsefî doktrini temelde Aristo ve Eflatun'a dayalı bir felsefe sistemidir.

Zamahşerî (v. h. 538), Ebu'l-Ferec ibnu'l-Cevzi (v. h. 597), Fahrüddin er-Râzi (v. h. 606), Eb's-Saâdet ibn Esir (v. h. 606) ve Kurtubî (v. h. 681) de Sâbiî teriminin etimolojisi konusunda klasik İslâmî kaynaklarda yer alan görüşü tekrar ederler⁸¹ Tarihçi İbn Esir (v. h. 631), İbn Kudâme (v. h.620) ve Ebu'l-Fidâ (v. h. 710), Sâbiî terimini genel anlamda putperest olarak açıklarlar.⁸² Ebu'l-Fidâ, Sâbiî teriminin Şit'in oğlu Şâbi'den geldiğini iddia eder. Meşhur coğrafyacı Dımaşkî (v. h. 727) de bu terimi genel anlamda puta tapanlar için kullanır ve İranlıların, Hintlilerin ve İslam öncesi Arapların Sâbiî olduklarını iddia eder. Dımaşkî, Sâbiî teriminin Hermes'in oğlu Sâb'ın isminden geldiğini savunur.⁸³

Hicri 845'de vefat eden el-Makrizî ise Sâbiîleri ikiye ayırır: Babil Sâbiîleri, (Bâbiliyyûn) ve Harran Sâbiîleri (Harranîyyûn). O da öncekiler gibi özellikle Harranîlerle ilgilenir.⁸⁴

Nizâmuddin Hasan en-Neysâbüri (v. h. 728), tefsirci İbn Kesir (v. h. 774), tarihçi İbn Haldun (v. h. 808) ve Ebu's-Suûd (v. h. 951) da Sâbiîler konusunda önceki İslam alimlerinin görüşlerini tekrar ederek, Sâbiîlerin yıldızlara ve bunlara temsil eden putlara tapanlar olduklarını, Sâbiî teriminin “kendi dinini terk eden kimse” anlamına geldiğini savunurlar.⁸⁵

Buraya kadar ele aldığımız sonraki dönem İslam alimlerinin Sâbiîlerle ilgili görüşlerini şu noktalarda özetleyebiliriz. Bu dönemde ki alimlerin hemen hepsi Sâbiî terimini “döndü, meyletti” anlamlarına

⁸¹ Bkz. Zamahşerî, *el-Keşşâf*, Kahire (1966-68), c.1 ss.285, 631-632; İbnü'l-Cevzi, *Telbisü İblis*, Beyrut (h. 1368), s.74; Fahrüddin er-Râzi, *Mefâtihu'l-Ğayb*, İstanbul (h. 1307), c.1, ss. 548-549; aynı yazar, *İtikâadu Fıraka'l-Muslimîn ve'l-Müşrikîn*, Kahire (1978), s.143; İbn Esîr, *en-Nihâye fi Çaribi'l-Hadîs ve'l-Asâr*, Beyrut, c.3, ss.3, 11; Kurtubî, age, c.1, s. 435.

⁸² Bkz. Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi 'Ahbari'l-Beşer*, Vogel (1831), ss.98, 106, 110; İbn Kudâme, age, c.10, ss.568-569.

⁸³ Bkz. ed-Dımaşkî, *Nuhbetü'l-d-Dehr fi Acâibi'l-Berr ve'l-Bahr*, St. Petersburg (1866), ss.39-47.

⁸⁴ Bkz. el-Makrizî, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr fi Zikri'l-Hitat ve'l-Asar*, Kahire (1911-24), c.3, ss.28, 100-101, 258.

⁸⁵ Bkz.. en-Neysâbüri, age, c.1, s.233; c.6, s.132; İbn Kesir, age, c.1, s.104; aynı yazar, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Kahire (1932), c.1, ss.150-151; İbn Haldun, *The Muqaddimah*, tr. F. Rosenthal, New York (1958), c.2, ss.258, 264; Ebu's-Suûd, *İrşad Akli's-Selim ilâ Mahaya el-Kur'ani'l-Kerim*, Kahire, c.1, ss.108-109.

gelen Arapça fiil kökleri *saba'a-yasba'u* ve *sabâ-yasbû*'dan türeterek sâbi'ûn teriminin "kendi dinlerini değiştirenler" veya "kendi hak dinlerinden çıkıp bir başkasına meyledenler" anlamına geldiğini iddia ederler. Bu arada Sâbiî teriminin Hermes'in oğlu Sâb ve Nuh'un oğlu Lamek'in bir diğer ismi olan Sâbi gibi özel bir isminden türemiş olduğunu savunanlar da çıkmıştır. Sâbiî terimine Arapça bir menşe bulma gayretlerine paralel olarak, bu dönem alimlerinin pek çoğu Sâbiî terimini genel anlamda "hak dinin dışında kalan putperest" şeklinde anlamakta ve dolayısıyla Çin'den Yunan'a ve Orta Asya'dan Hindistan'a kadar bütün putperestleri Sâbiîler olarak adlandırmaktadırlar. Tarihi açıdan ise bu dönemde yaşayan bazı alimlerce Sâbiîlerle Hz. İbrahim'in puta tapan halkı arasında bir ilişki kurulmaktadır.

Her ne kadar Sâbiîler terimini genel anlamda "putperestler" şeklinde anlasalar da Bîrûnî ve Abdülkâhir el-Bağdâdî gibi araştırmacılar Sâbiîleri özelde iki guruba ayırırlar: Harran'da yaşayan Harran Sâbiîleri veya Harranîler ve Güney Mezopotamya'da yaşayan ve *el-Muğtasıla*, *el-Vâsıtiyye*, *Kimâriyyûn* ve *Sabât el-Batâ'ih* gibi çeşitli isimlerle adlandırılan Sâbiîler. Son dönem kaynakları Sâbiîler adı altında özellikle Harranîleri ele alır ve onların dinsel gelenekleri hakkında geniş bilgiler verirler. Bu kaynaklara göre Harranîlerin en çarpıcı özelliği gezegen ve yıldızların ilah edinilmesi ve bunları temsil eden putlara tapılmasıdır. Bu arada, bu İslam alimlerinden bazıları Harranîlerin gerçekte Sâbiî olmadıklarını, bu ismi Halife Me'mun döneminde Halife'nin tehdidinden kurtulabilmek için aldıklarını ifade ederler.

3. Sonuç

Kur'an'da Yahudi ve Hristiyanlarla bir arada zikredilen Sâbiîlerle ilgili Hicri ilk iki yüzyılda yaşayan ilk dönem İslam alimlerinin tanımlamaları genelde bir birlik ve bütünlük arz etmektedir. Genellikle bunlar, Sâbiîlerin monoteist bir yapıya sahip olduklarını ve dinsel geleneklerinin Yahudilik, Hristiyanlık ve Mecusilik arasında bir özellik gösterdiğini ifade ettiler. Ayrıca bu bilim adamları, Sâbiîlerin Irak'ta (Savad, Kûsâ ve Musul civarında) yaşadıklarını da vurguladılar.

Buna karşın sonraki dönem kaynaklarda Sâbiîler konusunda bir karışıklığın yaşandığını ve bu konuda pek çok spekülasyonun yapıldığını görüyoruz. Bu kaynaklarda Sâbiîler terimine genel anlamda "yıldız ve putlara tapan putperestler" anlamı verildiğine şahit olmaktayız.

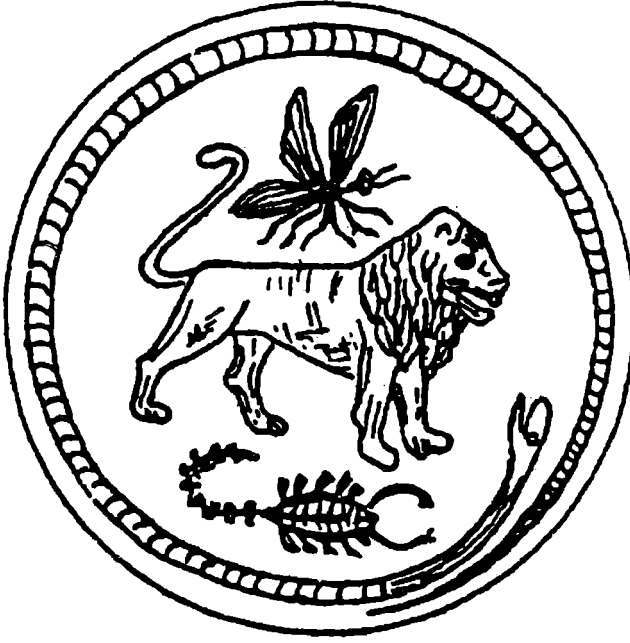
Önceki kaynaklardan farklı olarak Sâbiî terimine kazandırılan bu genel anlam nedeniyle, bu dönem kaynaklarında Sâbiîlerin kimliği konusunda çeşitli spekülasyonlar yapılmaktadır. Sâbiîler konusundaki bu karışıklık ve spekülasyonların kaynağı şu hususlarda yatmaktadır.

Problemin temeli daha önceki kaynaklarda “putperestler”, “Keldâniler”, “Nibteler” veya basitçe “Harranîler” olarak adlandırılan Harranlıların sonraki bir dönemde çeşitli nedenlerle Sâbiî ismini adapte etmelerinde yaimaktadır. Çeşitli kaynaklarda anlatılan, Halife Me’mun’un ölüm tehdidi karşısında Harranlıların zımmi statülerini devam ettirebilmek amacıyla Sâbiî ismini almalarına ilişkin rivayetler de bunu desteklemesi açısından önemlidir. Sonraki dönemlerde başta ünlü Sâbit ibn Kurrâ olmak üzere birçok Harranlı bilim adamı bu lakapla (genellikle el-Harranî es-Sâbî şeklinde) Bağdad gibi çeşitli merkezlerde meşhur olmuş ve bunlardan bir kısmı Harran Sâbiîliği adı altında Harran paganizmini İslama ve diğer dinsel geleneklere karşı hararetle savunmuşlardır. Bu arada Güney Mezopotamya’da dağınık vaziyette yaşayan ve ilk dönem İslam alimlerince Kur’an’ın Sâbiîleri olarak tanımlanan grup ise, Gnostik kimlikleri ve içe dönük dinsel yapıları nedeniyle elden geldiğince gözlerden uzak kalmaya gayret etmiş ve Harranîlere kıyasla oldukça sönük ve geride kalmıştır. Bu durum, son devir kaynaklarında gerçek Sâbiîler olan Güney Mezopotamya’daki grubun yerine, temel kültleri yıldız ve gezegenlere ve bunları temsil eden putlara tapmak olan Harranîlerin Sâbiîler ismi altında meşhur olmalarına ve buna bağlı olarak bu kaynaklarda Harran dini sisteminin Sâbiîlikle özdeşleştirilmesine neden oldu.

Son dönem kaynaklarınca Sâbiî teriminin genel anlamda putperest olarak anlaşılmasının temel nedenlerinden birisi putperest Harranîlerin Sâbiîliğin temsilcisi olarak görülmesidir. Bunun bir diğer nedeni ise etimolojik açıdan Sâbiî terimine Arapça bir kök aranması ve neticede “kendi hak dinini (peygamberlerin dinini) bırakıp bir başkasına (batıl olanlara) meyleden” anlamı verilmesidir. Bu nedenle bu dönem kaynaklarının hemen hepsi peygamberlerin temsil ettiği hak dinin dışında olan herkesi Sâbiî olarak adlandırdılar.

Gerçek Sâbiîler veya Kur’an’daki Sâbiîler ilk dönem İslam alimleri ile son dönem kaynaklarının pek çoğu tarafından bahsedilen Güney Mezopotamya da yaşayan gruptur. Bu grup, son dönem kaynaklarınca, Sâbiîler ismi yanı sıra yaşadıkları yerler ve karakteristik özelliklerinden esinlenilerek el-Vâsitiyye. Bataklık Sâbiîleri veya el-Muğtasıla gibi çeşitli isimlerle isimlendirildiler. Gerek ilk dönem İs-

İlam alimleri gerekse son dönem kaynakların pek çoğu tarafından Güney Mezopotamya'da yaşayan Sâbiîlerin yaşadıkları yer ve inanç ve ibadet esasları ile ilgili verilen bilgiler günümüzde de aynı bölgede varlıklarını sürdüren ve kendilerini Mandenler veya Nasuralar olarak adlandıran grupla tamamen uyuşmaktadır. Bu durum Kur'an'ın Sâbiîleri olarak tanımlanan Güney Mezopotamya Sâbiîlerinin Mandenlerle özdeş olduğunu ortaya koymaktadır.

Skandola Yüzüğü

VI

Ay Tanrısı Sin Şehri : Harran Tarihsel Bir Bakış

B ilindiği gibi Harran, 20. yüzyılın son çeyreğinde Güneydoğu Anadolu Projesiyle hayat verilmeye çalışılan Güneydoğu Anadolu'nun küçük ücra bir kasabasıdır. Harran denildiğinde aklımıza çoğu zaman kavurucu bir sıcak, suya ve yeşillığe hasret topraklar ve çalışıp geçimini sağlamak üzere büyük kentlere akın eden mevsimlik işçiler gelir. Harran ve havalisinin çarpıcı özellikleri olarak zihinlerimize yerleşmiş olan bu nitelikler, Harran'ın sadece günümüze has özellikleri değildir. Zira Harran'ın suya hasret oluşu ve sıcaklığı yüzyıllar öncesinde de bilinmekteydi. Nitekim Harran'ın yakıcı sıcaklığından ve susuzluğundan 12. yüzyılda şehri ziyaret eden seyyah İbn Cübeyr de şikayetçidir.¹ Ancak Harran tarih boyunca susuzluk ve aşırı sıcaklığa mahkum olmuş bir yer miydi? Bugün sıcaklığı ve susuzluğuyla adeta bir çölü andıran Harran ve çevresinin, bir zamanlar içerisinde fillerin yaşadığı balta girmemiş ormanlarla kaplı sulak ve verimli bir coğrafyaya sahip olduğunu ve bazı Asur-Babil hükümdarlarının buraya zaman zaman fil avı partileri düzenlediklerini söylesek, acaba bize kaç kişi

---

¹ İbn Cübeyr, *The Travels of Ibn Jubayr* R.J.C. Broadhurst (tr.), London (1952), s.254.

inanır? Ya da Harran'ın bir zamanlar bütünüyle Kuzey Mezopotamya'nın merkezi olan bir şehir olduğunu, bir ticaret ve kültür merkezi görevini ifa ettiğini ve hatta büyük İslam İmparatorluğu Emevilerin son başkenti olarak son Emevi halifesi II. Mervan'a kucak açtığını kim düşünebilir?

Harran tarihini iki döneme ayırmak mümkündür. Birinci dönem Harran'ın yörede altın çağını yaşadığı ilk devirleri içerir. Antik dönem olarak adlandıracağımız bu dönem kabaca Hıristiyanlığın zuhuruna, hatta milattan sonra ilk birkaç yüzyıla kadar devam eder. İkinci dönem ise Harran'ın düşüşü ve yıkılışını kapsayan son dönemi ifade etmektedir. Antik dönemde Harran, Kuzey Mezopotamya'nın önemli bir ticaret, kültür ve din merkezi konumundaydı. Bu dönemde Harran ticari yönden Akdeniz sahillerinden doğuya ve İran Körfezi'ne doğru uzanan ticaret yolu üzerinde bulunan önemli bir konaklama ve alışveriş merkezi durumundaydı. Şehir kültürel yönden ise, yerel Suriye kültürü ile Asur-Babil ve Yunan kültürünün meczedildiği bir kültürel harmoniye sahipti. Nitekim bu özelliği yüzyıllar sonrası İslamî dönemde bile etkisini göstermiş ve Harran'ın bilim adamları Süryanca ve Yunanca literatürün Arapça'ya aktarılmasında etkin bir rol oynamışlardır.² Bununla birlikte Harran, antik dönemdeki şöhretini ne ticari yönden yörede oynadığı önemli role ne de sahip olduğu kültürel zenginliğe borçludur. Harran'a altın çağını yaşatan en önemli faktör, antik dönemde adeta Harran ile özdeşleşmiş olan Harran'ın ay tanrısı Sin'dir. Sahip olduğu Sin kültü en erken zamanlardan itibaren Harran'a yörede ayrıcalıklı bir yer kazandırmıştır. Başta ünlü E-hul-hul olmak üzere Harran'da bulunan görkemli Sin tapınakları Asur, Babil ve sonraları Romalı kral ve imparatorların ziyaretgahı haline gelmiş, hatta zaman zaman devletlerarası yapılan bazı önemli barış antlaşmalarının imzalandığı bir yer olmuştur.

Harran'ın düşüşünü ve yıkılışını kapsayan son dönemde Harran'ın gerilemesi, yörede Harranlılarca temsil edilen ay tanrısı Sin liderliğindeki gezegen kültüne dayalı paganizmi dışlayan Yahudilik Hıristiyanlık ve daha sonraları İslam'ın bölgede yaygınlaşmasıyla bir paralellik gösterir. Antik zamanlarda Harran'ın gezegen kültünü destekleyen Nusaybin'de (Nisibis ya da Nasibina) önemli bir Yahudi kolonisinin kurulması ve M.Ö. 303/302'de Seleucos I Nicator tarafından

² Bkz. De Lacy O'Leary, D D., *How Greek Science Passed to the Arabs*, London (1948), ss.171-175.

Harran'ın yanı başında bir garnizon şehri olarak kurulan³ Edessa'da (Orhay, Urfa) M.S. 2. yüzyıldan itibaren Hristiyanlığın hakim din haline gelmesiyle Harran'ın Sin kültünün yöredeki hakimiyeti sona ermiş oldu. Sin kültünün yöredeki bu gerileyişine paralel olarak Harran şehri de insiyatifi komşularına kaptırıp zamanla bölgenin sıradan bir şehri haline geldi. Harran'ın boşluğunu ise Edessa'nın doldurduğu görülmektedir. Genellikle kabul edildiği gibi kral VII. Abgar'ın (177-212) Hristiyanlığı kabulü sonrası Edessa'da tarihin ilk Hristiyan krallığının oluşumuyla⁴ Edessa bölgede hızla yükselen yeni merkez hafine geldi. Nitekim MS. 7. yüzyılda bölgenin Müslümanlarca fet-hinden bahseden kaynaklar o dönemde Harran'ın politik yönden Urfa'ya bağlı olduğuna işaret ederler.⁵ Bölgenin tamamıyla İslam hakimiyeti altına girmesiyle, Müslüman yöneticilerin 9. yüzyıldan itibaren Harran'lılara ibadetlerini açıktan yapma hürriyetini sağlamalarına rağmen, gerek yöre halkının hızla İslam'a girişi gerekse İslam'ın hakim olduğu yerlerde Müslüman halkın paganizme ödün veremeyişi nedeniyle Harran'ın bizzat kendi içerisinde bile paganistgezegen kültü luzlı bir düşüş sürecine girmiş oldu. Yine de şehrin Moğollarca yıkılışına kadar Harran'da Sin kültü küçük çapta da olsa varlığını devam ettirdi.

Bu kısa girişte de görüldüğü gibi Harran tarihiyle Harran'ın Sin kültü adeta birbirine endekslidir. Harran şehrinin yükseliş, gerileyiş ve yıkılışı bir bakıma ay tanrısı Sin'in liderliğindeki Harran'ın paganist gezegen kültünün yörede yükseliş, gerileyiş ve yıkılışıyla bir paralellik göstermektedir. Dolayısıyla biz bu çalışmamızda Harran tarihini, Harran'da Sin kültünün varlığını devam ettirdiği MÖ üçüncü bin yıl ile MS 13. yüzyıl arasındaki dönem itibarıyla ele alacağız ve bu tarihi süreç içerisinde Harran halkının temsil ettiği dini yapıya özel bir ağırlık vereceğiz.

³ Drijvers, H.J.W., *Cults and Beliefs at Edessa*; Segal, J. B. *Edessa 'The Blessed City'*, Oxford (1970), s.5.

⁴ Krş. Drijvers, age, s.14; Bardaisan, *The Book of the Laws of Countries*, Assen (1965), s.59.

⁵ Örneğin bkz. Ebû Yusuf, *Kitabu'l-Harac*, s.43, J.B. Segal, Harran'la Urfa arasındaki güç mücadelesini ve Harran'ın Urfa karşısında gerileyişini, yaptığı bir çalışmada dramatik olarak ele alır. Bkz. Segal, J.B., *Edessa and Harran*.

1. Bir Yerleşim Merkezi Olarak Harran

Kuzey Mezopotamya’da yer alan ticaret yolu üzerinde önemli bir konaklama merkezi olan Harran’ın ismine tarihte ilk kez Eski Babil dönemine ait bazı metinlerde rastlanır. Çivi yazısıyla yazılı olan kitabelerde şehirden *harranu* ismiyle bahsedilir.⁶ Asurca *harranu* teriminin Sümercedeki karşılığı *kaskal*’dır. Dolayısıyla çivi yazılı Sümerce tabletlerde Harran şehriden URU-KASKAL-Kİ ismiyle bahsedilir.⁷ Asurca *harranu* “yol. seyahat, kervan durağı ve ticari merkez” anlamlarına gelir.⁸ *Harranu* ismine Eski Asur metinlerinde sıkça rastlanmaz; ancak MÖ 10. yüzyıldan itibaren bu isim kitabelerde sıkça yer alır. Harran isminin Asurca metinlerde *uru harranu*, *uru harraan*, *uru harrana* ve *uru harrani* şeklinde farklı şekillerde telaffuz edildiği de görülür.⁹

Harran terimi Aramca metinlerde ise *hrn* şeklinde yazılır. Zincirli’de bulunan Arapça bir kitabede, muhtemelen Harran’ın meşhur ay tanrısı Sin’le ilişkili olan *baalharan* “Harran’ın Rabbi” ifadesi yer alır.¹⁰ Harran terimine (Haran şeklinde) Kitab-ı Mukaddes’te de rastlanmaktadır. Burada Haran ismi iki şekilde geçer. Birincisi Haran bir şahıs ismi olarak Terah’ın oğullarından birisi ve Hz. İbrahim’in kardeşidir. Rivayete göre Lut’un babası da olan Haran kardeşi İbrahim ve babasının Kenan diyarına doğru memleketlerini terketmeleri öncesi Ur’da ölmüştür (Tekvin 11:27-28). İkinci olarak ise Haran, Kuzey Mezopotamya’daki yerleşim merkezi olan Harran şehri ile ilişkilidir. Eski Ahit’te yer alan ifadelerle göre Hz. İbrahim, babası Terah, karısı Sera ve yeğeni Lut ile birlikte Kenan diyarına gitmek üzere Babil’deki Ur şehriden ayrıldığında, yol üzerinde bulunan Harran’da bir müddet ikamet eder. Bir rivayete göre İbrahim 75 yaşına kadar burada kalır.¹¹

⁶ Postgate, J.N. “Harran” maddesi, *Reallexicon der Assyriologie*, c.4, s.123.

⁷ Bkz. Labat, R., *Manuel d’Épigraphie Akkadienne*. (5. Baskı Paris (1976), s.166; Pinches I. A., “Haran” maddesi, *Dictionary of the Bible*, J. Hastings (ed), Edinburgh (1898-1904), c.2, s. 301.

⁸ Bkz. “Harranu” maddesi, I.J. Gelb, et.al. *Chicago Assyrian Dictionary*, University of Chicago Press (1956-), c.6, s.106.

⁹ Krş. Parpola, S., *Neo-Assyrian Toponyms*, Verlag Butzon and Bercker Kevelaer (1970), ss.152-153.

¹⁰ Bkz. Gibson, J.C.L., *Textbook of Syrian Semitic Inscription, 2: Aramaic Inscription*, Oxford Clarendon Press (1975), s.93.

¹¹ Tekvin 11:31, 12:4.

Babası Terah ise 205 yaşında Harran'da ölür.¹² Ayrıca Harran şehri, Kitab-ı Mukaddes'te Hz. Yakub ile ilişkili olarak da zikredilir. Buna göre Yakub, kardeşi Esav'ın ölüm tehdidinden kurtulmak amacıyla annesi tarafından Harran'a dayısı Laban'ın yanına gönderilir.¹³ Bundan başka bazı araştırmacılar, Eski Ahit'te geçen *paddan aram* (Aramî diyarı, Aramî yolu)¹⁴ terimin de muhtemelen Harran şehrini ifade ettiği görüşündedirler.¹⁵ Nitekim Tekvin'de yer alan. Yakub'un dayısı Laban'ın yanına gönderilişi ile ilgili ifadeleri incelediğimizde Harran ile Paddan-aram terimlerinin aynı yeri ifade etmekte olduğunu anlarız.¹⁶ Kitab-ı Mukaddes'te bu şekilde Harran'a aynı zamanda Paddan-aram (Aramî diyarı) isminin verililişi, muhtemelen Harran'da Aramilerin yerleşik olmaları nedeniyledir.

Harran isminin menşei konusunda çeşitli görüşler ileri sürülür. Klasik İslamî kaynaklarda, şehrin ismi olan Harran teriminin kökeniyle ilişkili olarak iki farklı görüş savunulur. Yakut el-Hamavî er-Rumî gibi İslam alimleri, bu terimin Kitab-ı Mukaddes'te yer alan İbrahim'in kardeşi Haran'ın isminden geldiği görüşündedirler.¹⁷ Öte yandan İbn Cübeyr gibi İslâm alimleri ise Harran teriminin "sıcak oldu. sıcaklaştı" anlamlarına gelen Arapça fiil kökü harra-yahirru'dan gelmiş olabileceğini savunurlar.¹⁸ Terimin menşei ile ilgili bu görüşlerin her ikisi de ciddi birtakım problemlerle yüz yüzedir. Öncelikle Kitab-ı Mukaddes'te yer alan İbrahim'in kardeşi Haran'ın ismi, Nahor'un torunu Aram ve Şem'in oğlu Elam'ın isimlerinde olduğu

¹² Tekvin 11:32.

¹³ Tekvin 27:42-43, 28:10.

¹⁴ Bkz. Tekvin 25:20, 28:5-6. Arapça ve Süryanca'da *faddân* ve Asurca'da *padânu* şeklinde mevcut olan *paddan* terimi "sürülen arazi, bahçe, yöre" gibi anlamlara gelmektedir. Asurca çivi yazısı tabletlerde *padânu* terimine bu anlamda sıkça rastlanılmaktadır. Asurca kitabelerde bu terim "Ülke" anlamına da kullanılmaktadır. Nitekim erken dönem Babil krallarından Agu-kak-rimi (yaklaşık olarak M.Ö. 1700) bir kitabede kendini "padan ve almanın kralı" olarak adlandırır. Bkz. Sayce, A.H., "Aram, Aremaens", *Dictionary of the Bible*, c.1, ss.138-139.

¹⁵ Bkz. Hallo, W.W., "Haran", *Encyclopaedia Judaica*, Jerusalem (1971), c.7, s.1328.

¹⁶ "Ve şimdi, oğlum, sözümü dinle ve kalk Haran'a, kardeşim Laban'ın yanına kaç" (Tekvin, 27:43. "Ve İshak, Yakub'u gönderdi ve Paddan-aram'a, Yakub ile Esav'ın anası Rebeka'nın kardeşi, Arami Betuel oğlu Laban'a gitti" (Tekvin, 28:5).

¹⁷ Yakut el-Hamavî er-Rûmî, *Mucemu'l-Buldân*, c.2, s.235; ed-Dımaşkî, *Nukbetu'd-Dehr fî Acâibi'l-Barr vel-Bahr*, s.191.

¹⁸ Bkz. İbn Cübeyr, age, s.254.

gibi, asıl itibarıyla bir yer ismidir. Kitab-ı Mukaddes yazarların diğer pek çok şahıs ismi konusunda olduğu gibi. İbrahim'in kardeşini bu yerle ilişkili olarak gördükleri için ona Haran ismini vermişlerdir. Ayrıca genellikle kabul edildiği gibi, Hz. İbrahim yaklaşık olarak MÖ 17. yüzyıl civarında yaşamıştır. Bu durumda onun kardeşi Haran da bu dönemde yaşamış olmalıdır. Öte yandan biz çeşitli vesikalar yoluyla gerek bu dönemde, gerekse bundan çok daha önceki devirlerde Haran'ın önemli bir yerleşim merkezi olduğunu ve isminin de Asurca *harrânu* olarak bilindiğini bilmekteyiz.¹⁹ Dolayısıyla yer ismi Haran'ın Kitab-ı Mukaddes'teki şahıs ismi Haran'dan daha önce olduğu kesindir. Aynı şekilde ikinci görüş de yani Harran teriminin Arapça bir fiil kökünden gelmiş olabileceği fikri de doğru olamaz. Zira Arap dilinin bölgeye girişinin çok çok sonraları olduğu tartışılmaz bir gerçektir.

Modern araştırmacılar E.F. Weidner ve A.T. Olmstead ise Haran isminin M.Ö. 17 ve 13. yüzyıllar arasında Fırat nehriyle Van gölü arasında uzanan dağlık bölgede hakim olan Hurri-Mitanni krallığının ismi olan *harri* ya da *hurri*'den gelmiş olabileceğini ileri sürerler.²⁰ S. Smith gibi diğer Asurologlarca da ifade edildiği gibi²¹ bu görüşün de doğru olması mümkün değildir, zira yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Asurca *harrânu* ismini taşıyan Harran şehri, Hurri-Mitanni krallığı öncesi dönemde de önemli bir yerleşim merkeziydi.

Diğer taraftan Harran isminin Asurcada yol, seyahat, ticari merkez ve kervan durağı anlamına gelen *harrânu* 'dan gelmiş olduğu ve Asurluların bu şehri ticaret şehri anlamına gelen *uru harrâan* olarak adlandırdıkları kesindir.

Sonraki dönemlerde Harran, Yunanlı yazarlarca Karran olarak adlandırıldı.²² Yunanlı yazarlar eserlerinde Harran halkından Kanaïos veya Karraenos terimleriyle bahsetmişlerdir. Nitekim Karran ismi (Karra şeklinde), imparator Septimius Severus dönemine ait yörede

¹⁹ Örneğin M.Ö. 18. yüzyıla ait olan bir tablette şehrin ismi *harrânu* olarak geçer. Bkz. Lloyd, S. and W. Brice, "Harran", *Anatolian Studies*, 1, 1951, s.87; Lewy, H., "Points of Comparison Between Zoroastrianism and the Moon-cult of Harran", in W.B. Henning (ed.), *A Locust's Leg; Studies in Honour of S.H. Taqizadeh*, London (1962), ss.139-140.

²⁰ Weidner, E.F., *Politische Dokumente aus Kleinasien*, Leipzig (1923), s.46 n.3; Olmstead, A.T., *History of Assyria*, New York and London (1923), s.38

²¹ Krş. Smith, S., *Early History of Assyria*, London (1928), ss.212, 384-385.

²² Fehervari, G., "Harran", *Encyclopaedia of Islam*, (New Edition), c.3, s.227.

bulunan bazı paralarda da görülmektedir.²³ Romalılar ise Harran'ı Carrhae olarak adlandırdılar. İmparator Caracalla dönemine ait paralarda Carrhae isminin CA şeklinde kısaltılmış olarak Roma paralarına işlenmiş olduğu bilinmektedir.²⁴

Hristiyan Kilise Babaları ise Harran'ı Hellenopolis, yani "putpe-rest şehir" olarak adlandırdılar.²⁵ Bu ismin takılışının nedeni Harran halkının paganist dini yapısıydı. Nitekim Harran halkı puta tapıcılıkla iç içe olan gezegen kültüne bağlılığını tarih boyunca hep devam ettirmiştir. İslamî döneme gelindiğinde Harran şehri yeniden asıl ismiyle anılmaya başlandı. Harran'ın Moğollarca yıkılışı sonrası Eski Harran'ın yanı başında kurulan ve bir zaman Akçakale ilçesine bağlı bir bucak olarak kalan yeni yerleşim merkezi Cumhuriyet döneminde Altınbaşak olarak adlandırıldı; ancak sonradan ilçe haline getirilerek tekrar Harran ismi kullanılmaya başlandı.

2. Antik Dönemde Harran

Harran'ın tarihte ilk kez ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu konusunda herhangi bir tarihi vesikaya sahip değiliz. Ancak Kuzey Mezopotamya ile ilgili bilinen en eski dönemlerden itibaren Harran'ın bir yerleşim merkezi olduğu açıktır. Harran şehrini kuranlar muhtemelen bölgenin yerel Sami kavimleridir. (belki de Eski Babillilerdir).²⁶ Harran ve civarında yapılan kazılarda da görüldüğü gibi, Asurlular öncesi dönemde Harran, Mezopotamya'nın ay kültürünün kuzeybatıdaki merkeziydi. Ay kültürünün güneydeki merkezi ise Ur şehriydi. M.Ö. üçüncü bin yılın ilk yüzyıllarından itibaren güneyde Ur kuzeyde ise Harran sadece birer kült merkezi değil, aynı zamanda yörede en güçlü pozisyonunda olan birer politik merkez konumundaydılar. Nitekim Harran yöresinde bulunan çeşitli kitabelerde, Kuzey Mezopotamya'nın yerel krallarının göreve atanmaları törenlerinin ya bizzat Harran'da bulunan ünlü ay tanrısı mabedinde yapıldığı, ya da Harran'ın ay tanrısı Sin adına yapılan çeşitli törenlerle bu atamanın gerçekleştiği vurgulanmaktadır. Buna karşılık güney Mezopotamya'da ise kralları kutsayan

²³ Bkz. Hill, G.F., *Catalogue of the Greek Coins of Arabia, Mesopotamia and Persia*, London (1922), s.LXXXIX.

²⁴ Bkz. Hill, age ss.LXXXVII, XC.

²⁵ Fehervari, age s.227.

²⁶ Pinches, age, s.301.

uluhiyet, Ur'da ikamet ettiğine inanılan ay tanrısı Nannar'dır (Sin'in güneydeki karşılığı).²⁷

Asur ve Babil dönemlerine ait tarihi vesikalarda yer alan şahıs isimleri de Harran ve yöresinde ay tanrısı Sin'in etkinliğini göstermektedir. Bu isimler incelendiğinde bölge halkı içerisinde birçok kişinin isminin, Sin ya da Si' terimiyle bir başka terimin yanyana getirilmesinden oluşturulan birleşik isim olduğu görülür. *Si'-iababa*, *si'-ahadi*, *si'-dikir*, *si'-nuri*, *si'simki*, *si'-saka* ve *manki-si'* gibi şahıs isimlerinde bulunan *si* terimi, ay tanrısı Sin'i ifade etmektedir.²⁸

M.Ö. ikinci bin yılda, kral Zimrilim zamanında (MÖ. 1777-1746) Harran, yerel yönetici Astidakim'in kraliyet merkeziydi.²⁹ Bu döneme ait olan bir vesikada işgalci bir Amori kavmi olan Banu İamina kabilesinin, bölgedeki diğer küçük krallıklarla Harran'ın Sin tapınağında yapmış olduğu bir antlaşmadan bahsedilir.³⁰ Burada söz konusu edilen tapınak ünlü E-hul-hul'dur. İsmi “sevinç evi, neşe mekanı” anlamına gelen E-hul-hul'un (Akadca tercümesi; *subat hidāti*)³¹ ne zaman ve kimin tarafından yapıldığı bilinmemekle birlikte yapılışının eski Babil dönemine kadar uzanabileceği kabul edilmektedir.

Hurri-Mitanni krallığı (MÖ 1500-1360) gücünün zirvesine ulaştığında Fırat havzasındaki bütün verimli bölgeleri kendi egemenlik alanına kattı. Böylelikle Kuzey Mezopotamya'nın diğer yerleşim bölgeleriyle birlikte Harran da Hurri-Mitanni krallığı topraklarına katılmış oldu.³² MÖ 14. yüzyıl ortalarında kral I. Şuppiluliuma döneminde (1385-1345) Hititler, Mitanni krallığının bölgedeki hakimiyetine son

²⁷ Lewy J., “The Late Assyro-Babylonian Cult of the Moon and its Culmination at the Time of Nabonidus”, HUCA, 19, 1945-1946 s.482. Bu dönemde Harran'ın “ay tanrısı Sin şehri” olarak anılmasına karşılık, güneyde Ur şehri de “ay tanrısı Nannar şehri” olarak adlandırılmaktadır. Bkz. Smith, S., *Babylonian Historical Texts*, London (1924), s.53; Jastrow, Jr. M., *Aspects of Religious Belief and Practice in Babylonia and Assyria*, New York and London (1911), s.114.

²⁸ Bkz. Johns, C.H.W., *An Assyrian Doomsday Book or Liber Cencualis of the District Round Harran in the Seventh Century BC*, Leipzig (1901), s.13. Johns, başta Babil dokümanlarında sondaki *n harfinin* yutulduğunu, örneğin *şahrin* teriminin, *şahri'* şeklinde yazıldığını belirtmektedir. Bkz. aynı eser, ss.13-14, 17, 30.

²⁹ Postgate, age, s. 123.

³⁰ Lewy, H., age, ss.139-140; Llody, S. and W.Brice, age, s. 87.

³¹ Postgate, age, s.124.

³² Bkz. Olmstead, age, s. 38.

verdiler ve Mitanni krallığı Hititlere bağlı bir devlet haline geldi. I. Şuppiluliuma'nın bu vesileyle Mitanni kralı Mattivaza ile yaptığı antlaşmada Harran halkından da bahsedilmektedir. Antlaşma metninde Harran halkı da dahil bölgedeki çeşitli şehirlerin halkının Şuppiluliuma'nın babasına isyan ettikleri ve Şuppiluliuma. krallığının başlangıcında onlara saldırdığında onların Mitanni kralı Tuşrata'ya (kral Mattivaza'nın babası) sığındıkları belirtilir; ayrıca bunların Hitit kralı tarafından ikna edilerek tekrar geri getirilecekleri vurgulanır.³³ Hitit kralı desteğindeki Mattivaza'nın Şutatarna'ya karşı taht mücadelesinde Harran halkı da Mattivaza'yı destekledi. Mattivaza ile Şuppiluliuma arasındaki antlaşmada Harran tanrıları Sin ve Şamaş'ın isimleri de yar aldı.³⁴

Asurlularla ilişkili olarak Harran'dan ilk kez I. Adad-Nirari dönemiyle ilgili tarihi metinlerde bahsedilir. Tarihi vesikalara göre Asur kralı I. Adad-Nirari'nin başarıları kendisini kısa zamanda Suriye bölgesine kadar götürdü. Böylelikle o, yaklaşık olarak MÖ 1310-1280 arasında Harran'dan Karkamış'a kadar olan bölgeyi toprakları arasına kattı. Bu şekilde Harran da Asurluların egemenliğine girerek, yerel bir yönetici (Turtan) tarafından idare edilen bir eyalet haline geldi.³⁵ Bu arada J.N. Postgate gibi bazı araştırmacılar I. Adad-Nirari'nin Harran'dan Karkamış'a kadar olan bölgeyi fethettiği iddiasını şüpheyile karşılarlar. Postgate, Harran'ın M.Ö. ikinci bin yılda hiçbir zaman Asur topraklarına katılmadığını iddia eder.³⁶ Harran. I. Adad-Nirari döneminde henüz Asur toprakları arasına katılmamış olsa bile, o döneme ait metinlerde "Harran diyarı" ya da "bölgesi" ifadesinin kullanılması Harran'ın o zamanda yörenin politik merkezi olduğuna işaret etmektedir.

I. Adad-Nirari'nin bölgeyi fethi sonrası bir Hurri olan Hani (Hanigalbat) kralı Şattuara³⁷ kuzeyde Asurlulara karşı harekete geçer

³³ Smith, *Babylonian Historical Texts*, s. 39; Postgate, *age*, s. 123.

³⁴ Smith, *Babylonian Historical Texts*, s. 39.

³⁵ Smith, *Early History of Assyria*, s.272, aynı yazar, *Babylonian Historical Texts*, s. 39. Krş. Luckenbill, D.D. *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, The University of Chicago Press, Chicago, (1926), c.I. s. 27.

³⁶ Postgate, *age*, s.123

³⁷ Bkz. Smith, *Early History of Assyria*, s.279. Asur Kralı I. Şalmaneser'in fethihlerinden bahseden tarihi vesikalarda, Şattuara'dan "Hitit ve Ahlami (Arami ordusu kendisiyle birlikte olan Hani (Hanigalbat) kralı" şeklinde bahsedilir. Krş. Luckenbill, *age*, c.1, s.40. Ahlami terimi hakkında geniş bir tartışma için bkz. Moscati, S., "The Aramaean Ahlamu", *JSS*, 4, 1959, ss.304-307.

ve Tur Abdin'den batıya doğru Asurluların kuzey sınırlarında yaşayanlar bu vesileyle Asurlulara karşı ayaklanırlar. Böylelikle I. Adad-Nirari'nin yöredeki zaferleri iptal edilmiş olur. Ancak kral I. Şalmaneser (M.Ö. 1280-1250) Taidi, Irridi, Tur Abdin, Eluhut, Sudi ve Harran'dan Karkamış'a kadar olan bölgeyi yeniden fethederek yöredeki Asur hakimiyetini tekrar pekiştirdiğini ifade eder.³⁸

Asurlular döneminde daha sonraları Harran'dan I. Tiglat-Pileser'in (yaklaşık olarak M.Ö. 1100) av seyahatleriyle ilişkili metinlerde bahsedilir. Bir vesikada I. Tiglat-Pileser, Harran ve Habur yöresine fil avı partisi düzenlediğini ve bir seferinde bu yörede on fil öldürdüğünü ve dört tanesini de canlı olarak yakaladığını anlatır:

"Harran'da ve Habur civarında on erkek ve güçlü fil öldürdüm; dört fili de canlı olarak yakaladım. Canlı fillerle birlikte ölü fillerin derilerini ve dişlerini şehrim Asur'a getirdim."³⁹

Tarihi vesikalarda ayrıca I. Tiglat-Pileser'in oğlu Aşur-Bel-Kala'nın da bu yöreye seferler ve av partileri düzenlediği anlatılır.⁴⁰

I. Tiglat-Pileser'in saltanatı sonrası dönemde Asurluların güç kaybetmesiyle Harran'ın zaman zaman Asur yönetiminden çıktığı ve çeşitli Asur krallarının burayı tekrar ele geçirmek amacıyla çeşitli seferler düzenledikleri görülmektedir. Örneğin Kral II. Adad-Nirari'nin seferleriyle ilgili metinlerde, bu kralın Harran yöresine askeri seferler düzenlediği belirtilmektedir.⁴¹ Muhtemelen Harran, kral III. Şalmaneser dönemindeki (MÖ. 859 - 824), Tilbarsip'in ele geçirilişi zamanında tekrar Asur İmparatorluğuna dahil edildi ve uzun süre Asurluların egemenliği altında kaldı.⁴² Kral III. Şalmaneser zamanında Harran çok önemliydi. Öyle ki Şalmaneser, Harran'ın ay tanrısı Sin'i kendi tanrıları arasına dahil etti ve Sin'in yerel tapınağı E-hul-hul'u restore etti. Ayrıca Harran yöresinin başkenti haline getirildi ve bir yönetici atandı.⁴³

Muhtemelen kral III. Tiglat-Pileser zamanında (MÖ 745-727) gerçekleşen Asur eyalet sisteminin yeniden organize edilmesi döne-

³⁸ Smith, *Early History of Assyria*, s.280; Luckenbill, age, c.1, s.40.

³⁹ Bkz. King, L.W., *First Steps in Assyrian*, London (1898), s.20; Luckenbill, age, c.1, s.86.

⁴⁰ Postgate, age, s.123.

⁴¹ Luckenbill, age, c.1, s.121; Smith, *Babylonian Historical Texts*, s.39.

⁴² Postgate, age, s.123; Luckenbill age, c.1, s.210.

⁴³ Bkz. Smith, *Babylonian Historical Texts*, s.40; Lloyd and Brice, age, s.88; Postgate, age, s.123.

minde de Harran hâlâ kuzeyin en önemli merkeziydi. Yeni düzenlemeye göre kuzeye iki yönetici (“sağın Turtan’ı” ve “solun Turtan’ı”) atandı. Bunlardan “sağın yöneticisi” baş yöneticiydi ve Harran eyaletinin sorumlusuydu.⁴⁴ Sargon hanedanı döneminde de Harran, bölgede hem dinî hem de stratejik önemini devam ettirdi. Kral II. Sargon zamanında (MÖ 721-705) Babil dışında iki önemli kent vardı. Bunlar kuzeydeki önemli kervan şehri Harran ve Harran’ın güneyinde yer alan ülkenin ilk başkenti Asur’du.⁴⁵

Kral Esarhaddon zamanında (MÖ 680 - 669) Harran, tahtta hak iddia eden Sasia’yı destekleyen isyancıların barınağı olmasına rağmen, ancak hem Esarhaddon, ay tanrısı Sin’e samimi olarak tapınan bir kraldı. Asur devlet adamlarının Asur krallarına yazdıkları mektuplar arasında yer alan bir tarihi vesikada, Esarhaddon’un batıya doğru yaptığı seferleri sırasında ay tanrısı Sin’e bağlılığını sergilemek üzere zaman zaman Harran’daki Sin tapınaklarına uğradığı belirtilir. Marduk-şum-usur’un, Esarhaddon’un Mısır seferiyle ilgili olarak kral Asurbanipal’a yazdığı mektupta, Esarhaddon’un Harran civarında sedir ağacından yapılmış ve içerisinde ay tanrısı Sin’i tasvir eden bir büstü bulunduran bir tapınağı ziyaret ettiği ifade edilir.⁴⁶ Esarhaddon’un ziyaret ettiği Harran civarındaki bu tapınak ünlü E-hul-hul olamaz. Zira çeşitli kaynaklardan bildiğimiz kadarıyla (örneğin Babil Kralı Nabonidus’un bir ifadesine göre⁴⁷) E-hul-hul, Harran’ın içerisinde olan bir tapınaktı; bunun ise Harran’ın dışında olduğu açıktır. Bu tapınak büyük ihtimalle, Esarhaddon’dan sonra kral olan Asurbanipal tarafından güzelleştirildiği anlatılan Harran’ın *bît akîti* tapınağı olabilir. Asurlular ve Babillilerde içerisinde *Akîtu*, yani Yeni Yıl festivali yapılan *Akîtu* tapınakları şehrin dışında olurdu ve bu tapınaklar tanrılar panteonunun zirvesinde bulunan tanrı için inşa edilirdi. Genellikle Nisan ayında kutlanan *Akîtu* festivalinde, kendisi için festi-

⁴⁴ Smith, *Babylonian Historical Texts*, s.40

⁴⁵ Bkz. Pallis, S.A., *The Antiquity of Iraq*, Copenhagen (1956); ss. 606-607. Krş Luckenbill, age, c.2, ss.25, 40, 51, 54-55, 60.

⁴⁶ Bkz. Waterman, L., *Royal Correspondence of the Assyrian Empire*, Ann Arbor, Part II (1930), ss. 140-141, Mektup: 923, Part III (1931), ss.261-262. Ayrıca bkz. Parpola, S., *Letters from Assyrian Scholars to the Kings Esarhaddon and Assurbanipal*, Part I (AOAT, Bd 5/1), Kevelaer (1970), ss. 82-83, No.117, Part II (AOAT, Bd 5/2), Kevelaer (1983), s.100; Pfeiffer, R. H., *State Letters of Assyria*, New Haven (1935), No.248.

⁴⁷ Krş. Gadd, C.J., “The Harran Inscriptions of Nabonidus”, *Anatolian Studies*, 8, 1958, s 49 (Hı, B, Col. II; 19-21).

val düzenlenen yüce tanrının timsali (büstü) şehirdeki ana tapınaktan alınır ve nehir yoluyla *bît akîti*'ye getirilirdi. Bu tören tanrının "Ölümler Nehri"ni geçerek öbür dünyaya gidişini sembolize ederdi.⁴⁸

Ayrıca tarihi vesikalarda yer alan ifadelere göre hem Esarhaddon hem de Asurbanipal hükümdarlıklarının başlangıcında "Harran'da ikamet eden tanrı Sin"den kraliyet tacını almak üzere Harran'a gittiler.⁴⁹ Asurbanipal, tahta geçer geçmez Harran'ın Sin tapınağı E-hulhul'da geniş çaplı restorasyon faaliyetlerinde bulundu ve en küçük kardeşi Asur-etil-şame-irsitim-ballitsu'yu baş rahip olarak tanrı Sin'in hizmetine adadı.⁵⁰ Ayrıca Asurbanipal, Akîtu festivalinin yapıldığı tapınağı yani *bît akîti*'yi (kral Esarhaddon'un Harran'a gelişinde Harran'ın hemen dışında görmüş olduğu söylenen tapınak) güzelleştirdi ve Harran'da iki yeni tapınak daha inşa ettirdi. Asurbanipal'in yaptırdığı bu tapınaklar ay tanrısı Sin için yaptırılan *Uzu-mu* ile ateş tanrısı Nusku için yaptırılan *E-melam-anna* tapınaklarıydı.⁵¹

Kral Asurbanipal sonrası Asurlular güç kaybetmeye başladılar. Bunun üzerine Asur hakimiyeti altında olan bölgeler birer birer Medlerin ve Neo-Babillilerin eline geçti. Yeni Babil imparatorluğunun kurucusu olan Nabopolassar (MÖ 626-604), MÖ 616'da Kablinu'yu işgal ettikten sonra, muhtemelen Harran'a doğru kaçmakta olan Asurluları izlemek üzere nehir boyunca kuzeye doğru bir ordu gönderdi. Bu ordu kuzeyde Balık bölgesinde bulunan üç şehri yağmaladı. Bunlar arasında bulunan Baliku, Harran eyaletinin önemli bir kentiydi. Ancak ordu bizzat Harran'a saldıramadan tekrar geriye döndü ve Nabopolassar'a katıldı.⁵² MÖ 612 Ağustos'unda kanlı bir savaş sonrası Asurluların metropolit şehri Ninova Babillilerin eline geçti ve şehirde taş üstünde taş bırakılmadı. Asur ordusundaki bir general olan II. Asur-Uballit (MÖ 611-606) Harran'a kaçtı ve orada kendisini Asur kralı ilan etti. Ayrıca II. Asur-Uballit, Mısırlıların desteğini kazanmak için bazı faaliyetlerde de bulundu.⁵³

⁴⁸ Akîtu festivali için bkz. Pallis S.A. *The Babylonian Akîtu Festival*, Copenhagen (1926); Black, J.A., "The New-Year Ceremonies in Ancient Babylon: 'Taking Bel by Hand' and A Cultic Picnic", *Religion*, 11, 1981, ss. 39-59.

⁴⁹ Bkz. Postgate, age, s.124; Lewy, H., age, s.140; Olmstead, age, s.495.

⁵⁰ Luckenbill, age, c.2, ss. 353, 377.

⁵¹ Bkz. Lewy, J., age, s. 455.

⁵² Bkz. Gadd, C.J., *The Fall of Nineveh*, London (1923), s.6.

⁵³ Pallis, *The Antiquity of Iraq*, s. 633. Krş. Luckenbill, age, c.2, s.420; Gadd, age, s.40.

Harran şehri bu döneme kadar birkaç yüzyıldır Asurluların kuzeybatıdaki başkentleri konumundaydı ve Ninova'dan Akdeniz sahillerine uzanan yol üzerinde stratejik bir konuma sahipti. Ayrıca Harran, yukarda da ifade ettiğimiz gibi Asur imparatorluğunun kuzey eyaletlerini yöneten iki yöneticiden (Turtan) biri olan baş yöneticinin oturduğu merkezdi. Kendisini son Asur kralı ilan eden general II. Asur-Uballit, muhtemelen bu eyalet yöneticilerinden biriydi. Her ne kadar Babil kaynakları, II. Asur-Uballit tarafından Harran'da kurulan yönetimi Subartu Krallığı olarak adlandırsa da Harran'daki krallık son Asur krallığından başka bir şey değildi. Bir diğer ifadeyle Ninova'nın düşüşü Asur imparatorluğunun sonu anlamına gelmiyordu. Nitekim ilerde de ele alacağımız gibi bir müddet sonra yarım kalan işi bitirmek ve Asurlulara nihaî darbeyi vurmak üzere Babilliler Harran'a saldırmışlardır.

Ninova'yı kaybeden Asurlular yeni bir kral etrafında merkezlerini Harran'a taşımışlardı. Bu yeni durum Harran şehri için çok önemli bir hadisedir. Zira tarih boyunca hep önemli bir merkez olan Harran, bu zamana kadar sadece yerel merkez ya da eyalet merkezi olarak kalmış, bir devlet başkenti olamamıştı. Asurluların yıkılış dönemine tesadüf eden çok kısa bir süre için de olsa, Harran'ın bir imparatorluğun başkenti olarak seçilmesi tarihsel açıdan komşularına karşı onun üstünlüğünü sergilemektedir.

"Nabopolassar Tarihi"ne göre, Babillilere karşı savaşta yenilen I. I. Asur-Uballit'in Harran'a kaçarak orada kendisini Asur kralı ilan etmesinden yaklaşık iki yıl sonra MÖ 610'da, Babilliler ve İskitlerden oluşan müttefikler ordusu Harran üzerine yürüdü. Mısırlılardan almış olduğu kısmi yardıma rağmen II. Asur-Uballit şehri savunmayı düşünmedi ve Fırat nehrini geçerek kendisini destekleyen Mısırlıların hakimiyeti altında bulunan bölgelere doğru kaçtı. Birleşik Babil-İskit ordusu Harran'a ulaştığında şehrin kapıları savaşmaksızın onlara açıldı; ancak yine de Harran yağmalanmaktan ve tahribattan kurtulamadı. Şehirle birlikte ünlü Sin tapınağı E-hul-hul da yıkılıp yağmalandı.⁵⁴ Şehrin böylelikle istila edilişi sonrası, Harran'da genellikle İskitlerin egemen olduğu anlaşılmaktadır. Nabopolassar, şehirde bir savunma garnizonu bırakarak kendisi Babil'e döndü.⁵⁵ II. Asur-Uballit, MÖ.

⁵⁴ Gadd age, s.41; Luckenbill, age, c.2, ss. 420-421; King, age, s.97; Smith, *Babylonian Historical Texts*, s.44.

⁵⁵ Gadd, age, s.41; Luckcnbill, age, c.2, s.421.

609'da Harran'ı Babil-İskit egemenliğinden kurtarmak için bir girişimde bulundu. Mısır ordusunca desteklenen Asur-Uballit nehri geçerek Harran'a doğru ilerledi ve şehri kuşattı. Kuşatma yaklaşık iki ay sürdü; ancak elle tutulur bir başarı sağlanamadı. Nihayet Nabopolassar, şehirdeki Babil-İskit müttefik güçlerinin yardımına yetiştirerek kuşatmacıları bozguna uğrattı.⁵⁶

Asurluların bu şekilde yıkılışı sonrası imparatorluk toprakları başlıca iki güç arasında paylaştırılmış oldu. Kuzeyde Medler. Asur bölgesiyle Kuzey Mezopotamya'yı istila ederken Babilliler ise özellikle II. Nabukadnezar (Buhtunnasr) zamanında (MÖ. 604-562) güneydeki bölgelerin tamamına, yani Babil, Suriye ve Filistin'e hakim oldular. Tarihî kaynaklara göre Nabopolassar sonrası dönemde Kuzey Mezopotamya ve Asur'a hakim olan Medler büyük ihtimalle Harran'ın da hakimi oldular.⁵⁷ Nitekim MÖ. 556 dolaylarında Medlerin Harran'ı kontrolleri altında tuttukları kesindir. Zira MÖ. 556 sonrası Babil Kralı olan Nabonidus'un ifadelerine göre, özellikle Kral Neriglissar döneminde (MÖ. 559-556) vuku bulan kargaşa ve düzensizlik ortamı nedeniyle Babillilerin, bu dönemde Harran üzerinde gerçek anlamda bir kontrolleri söz konusu değildi.⁵⁸

II. Nabukadnezar ın ölümünden (MÖ. 562) Nabonidus'un tahta çıkışına kadar olan sürede Babil kraliyet ailesi içerisinde yoğun bir kargaşa ve kaos ortamının varlığı görülmektedir. Yaklaşık sekiz yıl süren bu süre zarfında birçok yönetici değişikliği söz konusu oldu. Nihayet 555'te Harran asıllı bir Aramî olan Nabonidus Babil kralı olarak tahta geçti. Nabonidus'un yaklaşık yirmi yıl süren hükümlük dönemi (MÖ. 555-538), barış içerisinde geçen ve özellikle eski tapınakların restorasyon işlerine ağırlık verilen bir dönem oldu.⁵⁹ 1906'da Eski Harran'da yapılan kazılar sırasında bulunan bazı kitabelere göre, kral Nabonidus'un annesi Harran'ın ay tanrısı Sin'e tapınan bir rahibeydi ve bu kitabeler onun tarafından yazılmış ya da yazdırılmıştı. Julius Lewy gibi bazı yazarlar, Asur ve Babil rahibelerinin özellikle de baş rahibelerin evlenemeyecekleri ve dolayısıyla çocuk sahibi olamayacakları tezinden hareketle, bu kitabelerin yazarının kral Nabonidus'un annesi olamayacağını, muhtemelen Harran şehrinin bir

⁵⁶ Gadd, age, ss. 23, 41; Luckenbill, age, c.2, s.421.

⁵⁷ Bkz. Pallis, age, s.633.

⁵⁸ Krş. Gadd, "The Harran Inscriptions of Nabonidus", s.74.

⁵⁹ Pallis, age, s.634.

yöneticisi olabileceğini iddia ederler.⁶⁰ Ancak kitabede yer alan bir takım ifadeler bu iddiayı reddetmekte ve kitabelerin yazarı konumunda olan Şumua-Damga'nın (ya da Adda-Guppi) açıkça Nabonidus'un annesi olduğunu vurgulamaktadır. Örneğin bir ifadeyle şöyle denilir:

“Ben, Babil kralı Nabunaid'in (Nabonidus) annesi ve ilahların olan tanrılar Sin, Ningal, Nusku ve Sadarnunna'nın rahibesi bayan Adda-Guppi'yim.”⁶¹

Kitabelere göre Şumua-Damga, 104 yıllık uzun yaşamı içerisinde, kral Asurbanipal döneminden Nabonidus'un hükümdarlığının dokuzuncu yılına kadar devam eden süre zarfında ay tanrısı Sin'in rahibeliği görevini devam ettirmiştir.⁶²

Kral Nabonidus, krallığının üçüncü yılında (MÖ. 553-552) Harran'ın ünlü tapınağı E-hul-hul'u yeniden tamir etme işine koyuldu; zira hatırlanacağı üzere Nabopolassar döneminde müttefik Babil-İskit ordusunun Harran'ı Asurlulardan alması esnasında şehirle birlikte bu ünlü tapınak da tahrip edilmişti. Harran kitabelerinde yer alan ifadelerle göre, Nabonidus tapınağı tamir işine gördüğü bir rüya üzerine karar verir. Nabonidus şöyle der:

“Geceleyin tanrı Sin bana bir rüya gösterdi ve şöyle dedi: Harran'da bulunan Sin tapınağı E-hul-hul'u hemen inşa et, böylelikle ülkelerin hepsi senin ellerine sunulacak.”⁶³

Bu rüya üzerine Nabonidus E-hul-hul'u yeniden inşa eder ve mabet içersine başta Sin olmak üzere Harran'ın diğer (ikincil) tanrıların suretlerini yerleştirir:

“Sin tapınağı E-hul-hul'u yeniden inşa ettim; onun işini bitirdim. Kraliyet şehrim Şuanna'dan Sin, Ningal, Nusku ve Sadarnunna'nın ellerini tuttum ve onları sevinç ve neşeyle sürekli kendilerine tapılacak olan yere koyup yerleştirdim; önlerine cömertçe içecekler akıttım ve hediyeler verdim.”⁶⁴

Kitabelere göre bu restorasyon sırasında Nabonidus, Asurbanipal'ın Sin sureti önüne yerleştirmiş olduğu kitabeleri de görme fırsatı buldu.⁶⁵ Nabonidus; sadece tapınakları yeniden inşa etme ile

⁶⁰ Bkz. Lewy, J., age, s.407.

⁶¹ Gadd, age, s.47.

⁶² Bkz. Gadd, age, ss. 38, 49, 54.

⁶³ Gadd, age, s.57. Krş. King, age, s.98.

⁶⁴ Gadd, age, s.65. Krş. Smith, *Babylonian Historical Texts*, ss.44.

⁶⁵ Bkz. Smith, age, ss. 44-45, 52, 88; Gadd, age, ss. 49, 57, 65.

yetinmeyip, Harran şehrini baştan başa imar etti ve buna tanrı Sin'e hizmet eden annesi Şumua-Damga da bizzat tanık oldu.⁶⁶

Kitabelerde kral Nabonidus'un ay tanrısı Sin'e çok bağlı olan bir kişi olduğu vurgulanmaktadır. Kralın annesinin diliyle belirtilen ifadelerde Nabonidus'u krallığa bizzat tanrı Sin'in çağırıldığı vurgulanır. Nabonidus'un annesi Şumua-Damga bir kitabede şöyle demektedir:

“Tanrıların kralı olan Sin bana baktı ve rahmimden doğan biricik oğlum Nabunaid'i krallığa çağırdı; Mısır sınırlarından itibaren Sümer ve Akad krallığını, yukarı denizde ve hatta aşağı denizde olan bütün toprakları, burada onun (Nabonidus'un) ellerine teslim etti.”⁶⁷

Nabonidus'un Harran panteonunda yer alan tanrı Sin'e bu kadar bağlı olması Babil krallığının diğer bölgelerinde huzursuzluklara yol açtı. Zira yeni kral, Harra'nın Sin'ini krallığın diğer bölgelerinde panteonun başında bulunan tanrı Marduk'a tercih etmekteydi. Özellikle Babil'in Yeni Yıl bayramında yüce tanrı Marduk için düzenlenen Akîtu festivalini düzenlemeyi ihmal etmesi bardağı taşıran son damla oldu ve Babil krallığında yaşayan halk, kral Nabonidus'un aleyhine tavır almaya başladı. Bu yeni durum üzerine Nabonidus, Babil'i yönetme işini oğlu Belşazzar'a bırakarak Arabistan çölünde bulunan Teyma'ya dinlenmeye çekildi.⁶⁸

Nabonidus sonrası dönemde kuzeyde ve Batı Irak'ta yeni güç olarak Persler sahneye çıktı. Pers kralı Cyrus (MÖ. 539-530); Med'li Astyages'i tahtından indirerek Medlerin hakim olduğu bütün bölgelerde hükümrân oldu. Asur ve Kuzey Mezopotamya bölgesiyle birlikte Harran şehri de bu arada Perslilerin hakimiyeti altına girdi.⁶⁹

MÖ. 4. yüzyılda Makedonya kralı Büyük İskender (MÖ. 331-323), Yunan şehir devletlerini ve Pers imparatorluğunu fethederek Anadolü ve Mısır'dan Hindistan'a kadar olan bölgeye sahip olduğunda, Harran şehri de Yunan egemenliğine girmiş oldu. Bu tarihten itibaren Harran'a kültürel açıdan güçlü bir Yunan etkisi yerleşti. Bu dönemde Harran halkı dil olarak Süryanca konuşuyor olsa da pek çok yönden

⁶⁶ Gadd, age, s.53.

⁶⁷ Gadd, age, s.49.

⁶⁸ Bkz. Pallis, age, s.634.

⁶⁹ Pallis, age, s. 634.

Yunan kültürünün ve Yunanca'nın etkisi altındaydı.⁷⁰ Harran'ın bu özelliği ileriki zamanlarda, özellikle İslamî dönemde Helenizmle yerel kültürler arasında iletişim kurma açısından Harranlı bilim adamlarının aracılık yapmalarına imkan sağlamıştır.

Büyük İskender sonrası dönemde İran, Babil ve Suriye bölgesine Seleucid hanedanı (MÖ. 312-64) hakim oldu. Dolayısıyla bu dönemde Harran şehri de Seleucid yönetimine girdi.

3. Düşüş ve Yıkılış Dönemi

MÖ.1. yüzyılın ortalarından itibaren Filistin ve Suriye bölgelerinde Roma hakimiyeti söz konusu oldu. Dolayısıyla Harran şehri de Romalıların etkinlik alanları içerisine girdi. Harran ve çevresinde bulunan Roma dönemine ait paralar Harran'ın oldukça erken dönemlerden itibaren bir Roma kolonisi olduğunu göstermektedir. Harran yöresinde bulunan bu paralar dönem itibarıyla Roma imparatoru Marcus Aurelius Antonius (MS. 161-180) zamanından III. Gordion (MS. 238-243) zamanına kadar uzanmaktadır.⁷¹

Bu dönemde Harran, batıya hakim olan Roma (ve sonraları onun halefi olan Bizans) ile doğuya hakim olan İran (Arsakidler ve Sasaniler) arasında bir sınır kenti konumundaydı ve bu nedenle sık sık bu iki güç arasında cereyan eden savaşlara sahne oldu ve zaman zaman bunlar arasında el değiştirdi. M.Ö. 55 yılında general Crassus komutasındaki bir Roma ordusu İranlılar tarafından Harran civarında yenilgiye uğratıldı ve ilk çarpışma sonrası Crassus güçlü bir garnizon kenti olan Harran'a çekildi. Komutanlardan Octavius ise Harran civarındaki tepelik bölge Sinnaca'ya kaçtı. Tarihi vesikalara göre Crassus son olarak Sinnaca dolaylarında İranlılara karşı direndi; ancak kesin yenilgiye uğraması üzerine orayı da terk ederek kaçmak zorunda kaldı.⁷² Böylelikle yöredeki diğer yerleşim merkezleriyle birlikte Harran da Arsakid (Part) hanedanı yönetimindeki İran'ın eline geçmiş oldu. İranlıların bölgedeki hakimiyetine son vermek için MS 164'te imparator Lucius Verus (MS. 161-169) bir sefer düzenledi. İmparator bu

⁷⁰ Bkz. Browne, E.G., *A Literary History of Persia*, Cambridge University Press (1964, c.I, s. 304.

⁷¹ Bkz. Hill, age, ss. LXXXVBI, XC, 82-90.

⁷² Bkz. Segal, *Edessa and Harran* s.10; Lloyd and Brice, age, s.89. J. B. Segal, Romalıların bu yenilgisine Urfa (Edessa) kralının neden olduğunu savunur. Segal, age, s.10.

seferinde, Roma'nın eski bir kolonisi konumunda olan Harran'ı kuşatmak ihtiyacını hissetmedi ve Harran tekrar Roma egemenliğine girdi. Bu nedenle Harran, Romalılarca "Roma'nın Dostu" lakabıyla anılmaya başlandı.⁷³ İlerde de değineceğimiz gibi Harran, sonraki dönemlerde yeniden tekrar tekrar İranlılarla Romalılar arasında cereyan eden savaflara sahne olmuştur.

Romalılar döneminde Harran tarihi açısından iki önemli husus dikkati çekmektedir. Bunlardan birincisi MÖ. 4. yüzyılda Harran'ın yanı başında kurulan Edessa (Urfa) ile Harran arasında gittikçe artan ve Edessa'nın lehine olarak gelişen bir rekabet ortamıdır. Seleucidler döneminde Harran'a göre nispeten dağlık bir bölgede garnizon kenti olarak kurulan Edessa (Orhay) şehri, stratejik konumu nedeniyle sonraki dönemlerde hızla gelişmeye başladı. Özellikle Hıristiyanlığın yörede hızla yayılmaya başladığı MS. 2. yüzyıldan itibaren Edessa, Hıristiyanlığın Suriye bölgesindeki merkezi haline geldi ve Kuzey Mezopotamya'da güçlü bir etkinlik alanını oluşturdu. Doğal olarak bu durum M.Ö. 3. bin yıldan itibaren bölgenin önemli bir merkezi olan Harran'ı rahatsız etti. Zira Edessa'nın hem stratejik hem de dini açıdan önemli bir merkez olarak ortaya çıkması ve hızla gelişmesi, Harran'ın bölgedeki insiyatifini kaybetmesi anlamına geliyordu. Süryani yazarlara göre Edessa'da MÖ. 2. yüzyıldan itibaren otonom bir şehir krallığı mevcuttu.⁷⁴ Bu krallık özellikle Abgar hanedanının hükümrانlığı döneminde hızla gelişti. "Yüce" lakaplı kral VIII. Abgar döneminde (M.S.177-212) Edessa şehri hem sosyo-kültürel ve mimari yönden bölgede göz alıcı bir yere sahipti, hem de politik açıdan yörede etkili bir merkezdi.⁷⁵ Böylelikle güç dengesinin Edessa lehine dönmesi karşısında Harran bu komşusuyla umutsuz bir rekabete girdi. Bu dönemden itibaren Harran'la Urfa'yı çoğu zaman ayrı kamplarda görmek mümkündür. Edessa ya da Urfa. İslam öncesi dönemde siyasi yönden genellikle Romalılara karşı İran'la ortak hareket ederken. Harran ise Roma'nın sadık bir müttefiki olmuş ve yukarıda da vurguladığımız gibi "Roma'nın Dostu" lakabını almıştı. İslami dönemde de Harran'la Urfa arasındaki bu durum devam etmiş; Haçlı seferleri döneminde Urfa halkının Haçlılarla işbirliği yapmasına karşılık Harranlılar Müslümanlarla ittifaka önem vermişlerdir.

⁷³ Segal, age, s.1 l.

⁷⁴ Bkz. Segal, Edessa 'the Blessed City'; ss.16 vd.

⁷⁵ Bkz. Drijvers, *Cults and Beliefs at Edessa*, ss.13-14.

Bu dönemde dikkati çeken bir diğer husus ise MS. 2. yüzyıldan itibaren yörede hızla yükselen Hristiyanlığa karşı Harran paganizminin kendisini korumaya çalışmasıdır. Başta da ifade ettiğimiz gibi antik zamanda Harran, bölgedeki şöhretini her şeyden önce sahip olduğu pagan külte, özellikle de ay tanrısı Sin liderliğindeki gezegensel tanrılar panteonuna ev sahipliği yapmasına borçluydu. Hristiyanlığın kentte hakim din haline geldiği MS. 2. yüzyıla kadar Urfa şehri de yöredeki diğer yerleşim merkezleri gibi yıldız ve gezegen kültünün hakim olduğu bir merkezdi. Temel kült aynı olmakla birlikte, Harran'dan farklı olarak Urfa panteonunun başında gezegenlerden Jüpiter'i sembolize eden Bel (hakim ve rab tanrı olan Ba'al) ve Merkür'ü temsil eden Bel'in oğlu ilahi katip Nebo (Nabu) bulunmaktaydı. Ayrıca verimlilik tanrıçası Atargatis (İştar, Venüs) kültü de Urfa'da çok önemliydi ve tanrıça adına şehir içerisinde bu kültün sembolü olan kutsal balıklarla dolu havuz yapılmıştı.⁷⁶ Dolayısıyla bu dönemde Urfa'da, Harran'ın pagan kültüne karşı ciddi herhangi bir tehdit unsuru söz konusu değildi. Zira her ne kadar panteonun zirvesinde Sin'den başka tanrılar olsa da Urfa'daki kült, yörede Harran'ın baş temsilciğini yaptığı paganist yıldız gezegen kültünden farklı bir yapıda değildi. Aynı şekilde yörede bulunan ve MS. 164-165 tarihini taşıyan Süryanca kitabelerden anlaşıldığı kadarıyla, Milattan sonraki ilk iki yüzyılda Urfa ile Harran arasında (Urfa'nın güneydoğusunda, Harran'ın ise kuzeydoğusunda) ay tanrısı Sin'in önemli bir kült merkezi olan Sumatar, Harran kadar Urfa krallığının da bir tapınak merkezi olmuştu. Burada bulunan kitabelerde, Urfa krallığına bağlı birçok yöneticinin isimleri geçmekte ve bunların *mar alahe* lakabını taşıyan Harran'ın en önemli tanrısı Sin'e bağlılıkları vurgulanmaktadır.⁷⁷

MS. 2. yüzyıldan itibaren Hristiyanlığın Urfa'da hızla yayılma-ya başlamasıyla ve özellikle geleneksel inanca göre kral VIII. Abgar'ın Hristiyanlığa geçişiyle⁷⁸ paganizm ve yıldız-gezegen kültü Urfa krallığında hızla inişe geçti. MS. 2. ve 3. yüzyıllarda (154-222/3) yaşayan Süryani yazar Bardaisan'ın ifadelerine göre, kral Abgar Hristiyanlığa girdikten sonra Urfa'da paganist adet ve uygulamaları ya-

⁷⁶ Eski Urfa'daki bu kültler için bkz. Drijvers, age, ss.40-121.

⁷⁷ Sumatardaki Sin kültü için bkz. Gündüz, Ş., "Arkeolojik Bulgular Işığında 2. Yüzyıl Sumatar mar alahe Kültü", *OMÜİFD*, 6, 1992, ss.149-159.

⁷⁸ Bkz. Bardaisan, age, s. 59. Ayrıca kral Abgar'ın Hristiyanlığa davet edilmesi ve Hristiyan oluşuyla ilgili en meşhur rivayet için bkz. Addai, the Apostle, *The Teaching of Addai*, tr. by G. Howard, Scholars Press (1981).

saklamaya başladı.⁷⁹ Bu dönemden itibaren Urfa, hem Suriye bölgesinde Hristiyanlığın merkezi oldu. hem de MS. 3. yüzyıldan itibaren Bardaisan ve Marsion ekolleri gibi Hristiyan heterodoksisinin oldukça rağbet gördüğü bir yer haline geldi.⁸⁰ Hristiyanlığın bu dönemde hızla yayılışı sadece Urfa'yla sınırlı kalmadı; kısa zamanda Hristiyan misyonerlerin çabalarıyla Suruç (Batnae) ve Samasota gibi civar yerleşim bölgelerinin birçoğunda Hristiyanlık hakim olmaya başladı. Hristiyan misyonerler Harran gibi yörede yüzyıllardır paganizmin merkezi olan bir şehri de ihmal etmediler. Bu durum, zaten stratejik açıdan insiyatifi komşusu Urfa'ya kaptırmış olan Harran'ı hiç memnun etmedi. Zira daha önce de belirttiğimiz gibi Harran, sahip olduğu paganist yıldız ve gezegen kültü sayesinde, çok erken dönemlerden itibaren yörede önemli bir saygınlık kazanmıştı. Dolayısıyla yörede paganizmin gerilmesi ve onun yerine yıldız gezegen kültürünü reddeden Hristiyanlığın yerleşmesi. paganist Harranîlerin aleyhine olan bir gelişmeydi. Bu nedenle Harran Hristiyanlığa karşı şiddetle direndi. Yanı başında bulunan Urfa krallığının resmî dini olmasına rağmen Hristiyanlık, Harran'a hiçbir zaman hakim olamadı. Hatta Harran'daki son pagan tapınağının yıkıldığı ve Harran şehrinin yerle bir edildiği 13. yüzyıla kadar Harran halkı yıldız ve gezegen kültüne sıkı sıkıya sarıldı; Hristiyanlığa hiç bir ödün vermedi. Çalışmamızın başında da ifade ettiğimiz gibi, Harran'ın bu paganist yapısı nedeniyle Hristiyan yazarlar onu "Putperest şehir" anlamına gelen Hellenopolis olarak adlandırdılar. 4. ya da 5. yüzyılda Harran'ı ziyaret ederek şehirle ilgili izlenimlerini anlatan Egeria (bir Hristiyan kadın yazar) şunları söyler:

"Şehrin kendisinde, şehir surlarının dışında ikamet eden birkaç rahip ve keşiş dışında bir tek Hristiyan bulamadım; hepsi de putpè-resttiler."⁸¹

Romalıların Harran'a hakim oldukları dönemde putperest Roma imparatorları, Harran yöresine uğradıklarında tıpkı Asur ve Babil dönemlerinde olduğu gibi, buradaki meşhur ay tanrısı tapınağını ziyaret

⁷⁹ Bardaisan, age, s. 59, Örneğin kral Abgar'ın yasakladığı paganist adetlerden birisi, tanrıça Atargatis (İştar, Venüs) için yapılan, erkeklerin hadım olmaları töreniydi.

⁸⁰ Bkz. Drijvers, H.J.W., "The Persistence of Pagan Cults and Practices in Christian Syria", in N. Garsoian, et. al, (ed.), *East of Byzantium: Syria and Armenia in the Formative Period*, Dumbarton Oaks (1982), s. 38.

⁸¹ Segal, J B., "Mesopotamian Communities from Julian to the Rise of Islam" *Proceedings of the British Academy*, 41, 1955, s.124. Ayrıca bkz. aynı yazar, "Two Syriac Inscriptions From Harran", *BSOAS*, 20, 1957, s.520.

edip tanrı Sin'i tazimetmeden gitmezlerdi. Nitekim MS. 217'de imparator Caracalla (MS. 211-217), Harran'daki ay tapınağını ziyaret edip ay tanrısına ibadet ettikten sonra ikametgahına dönerken kendisine karşı düzenlenen bir suikastte öldürüldü.⁸² Yine Caracalla'dan yaklaşık bir buçuk yüzyıl sonra, Harran şehrini o zaman daha önemli bir konumda olan Edessa (Urfa)'ya tercih ederek Harran'ı ziyaret eden imparator Julian da tıpkı Caracalla gibi Harran'daki meşhur ay tapınağına giderek ay tanrısı Sin'e ibadet etti.⁸³

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi bu dönemde Harran, Romalılarla İranlılar arasında sık sık el değiştirdi. MS. 241'de Harran, Sasani kralı I. Şapur (ö. 72) tarafından alındı; ancak bir yıl sonra İranlılar geri çekilmeye zorlandı ve şehir tekrar Roma hakimiyetine girdi.⁸⁴ MS. 359'da kral II. Şapur (Ö.379) zamanında Sasaniler, Kuzey Mezopotamya'ya doğru yeni bir taarruzda bulundular. MS. 4. yüzyılda yaşayan Romalı büyük tarihçi Ammianus Marcellinus (MS. 350-395), bu olay vesilesiyle Harran surlarının zayıf durumuna işaret eder.⁸⁵ MS. 363'te imparator Julian. MÖ. 4. yüzyılda Büyük İskender'in yaptığı gibi ordularını İran ve Hindistan üzerine sevk etmek amacıyla bölgeye geldiğinde Harran'a uğradı ve ay tanrısı Sin'e şükranlarını sundu. Julian'ın orduları Harran'da iki kola ayrılarak iki ayrı yöne doğru sefere çıktılar.⁸⁶ MS. 502-503'te ise bir Sasani ordusu savaşmak üzere Harran üzerine yürüdü. Harran halkı belirli bir mukavemetten sonra Sasanilerle anlaşmak zorunda kaldı. MS. 6. yüzyılın başlarında yazan Süryani yazar Joshua the Stylite, bu olayla ilgili olarak Harran halkının korkudan Sasanilerle savaşmadıklarını iddia eder.⁸⁷ MS. 6. yüzyılda imparator Justinian (M.S. 527-565) Harran surlarını tekrar tamir ederek güçlendirdi.⁸⁸

2. halife Hz. Ömer döneminde İyaz İbn Ğanem komutasındaki İslam ordusu 639'da Urfa, Nusaybin ve Harran da dahil olmak üzere

⁸² Bkz. Stuart, J.H.. *The Roman Empire*, London (1908), s. 262.

⁸³ Bkz Drijvers, "The Persistence of Pagan Cults and Practices in Christian Syria", s.37; Segal, "Mesopotamian Communities from Julian to the Rise of Islam", s.124.

⁸⁴ Bkz. Stuart, age, ss.288-289.

⁸⁵ Ammianus Marcellinus, *The Later Roman Empire (A.D. 354-378)*, tr. by W Hamilton, Penguin Books (1986), s.156

⁸⁶ Segal, *Edessa and Harran*, s.16; Lloyd and Brice, age, s.81.

⁸⁷ Krş. Wright. W, (ed. and tr), *Chronicle of Joshua the Stylite*, Cambridge University Press (1882), s.50:

⁸⁸ Lloyd and Brice, age, s.90.

bütün Mezopotamya'yı fethetti.⁸⁹ Harran'ın fethinden bahseden klasik İslam kaynakları bu dönemde Harran'ın politik yönden Urfa'ya bağımlı olduğundan bahsederler. Yine bu kaynaklar fetih sırasında Harran halkının iki gruptan, yani Nıbtîler ve kolonici Rumlardan oluştuğunu vurgularlar.⁹⁰ Buradaki Nıbtî teriminin, MÖ. 2. yüzyılla MS. 3. yüzyıl arasında Kuzey Arabistan'daki Petra merkez olmak üzere Ürdün havzası ve Petra'da yaşayan Nebatîlerle (Nebatlılar) bir ilişkisinin olmadığı açıktır. Öte yandan klasik İslamî kaynakların Nıbtî terimiyle genellikle Arap olmayan Süryanî halkı kastetmekte oldukları bilinmektedir. Nitekim Mes'udî bir eserinde Süryanîlerin Nıbtîler olduğunu belirtir.⁹¹ İyaz İbn Ğanem' Urfa gibi Harran'ı savaşmaksızın İslam topraklarına katarak Harran halkıyla belirli bir miktar cizye üzerinde bir anlaşmaya vardı.⁹²

Dört halife dönemi sonrası Harran, politik ve askerî yönden Emevî hanedanının koyu bir destekçisi oldu. Nitekim Hz. Ali ile Muaviye arasındaki çekişmede Harranlılar da Kays kabilesi gibi Muaviye'yi desteklemişlerdi.⁹³ Harran halkının kendilerine karşı olan bu yakınlığı nedeniyle Emevîler Harrana karşı özel bir ilgi gösterdiler. Örneğin II. Ömer ismiyle meşhur olan halife Ömer İbn Abdulaziz (682-720) Harran'da bir tıp okulu kurdurdu.⁹⁴ Ayrıca Harran, son Emevî halifesi II. Mervan'ın hilafeti döneminin (744-750) sonlarında Emevîler devletine başkentlik yaptı. Halife II Mervan. Şam'da artan baskılar karşısında ikametgâhını ve devlet merkezini kendisine çok daha yakın bulduğu Harran'a taşıdı. Ayrıca Harran'ı yeni baştan imar etmek ve geliştirmek için elinden geleni yapmaktan kaçınmadı. Bir rivayete göre Harran'da ikametgâh olarak inşa ettirdiği yalnızca saray için yaklaşık on milyon dirhem harcadı. Abbasilerin gelişerek İran'ı ve Mezopotamya'nın büyük bir bölümünü ele geçirmeleri üzerine II. Mervan, 12.000 kişilik bir orduyla Harran'dan hareket etti. Ancak 750'de Abbasiler karşısında yenilmekten kurtulamadı. Bu yenilgi son-

⁸⁹ Bkz. el-Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, s.179; Taberî, *Târihu'r-Rusâl ve'l-Mulûk*, c.2, s.197.

⁹⁰ Bkz. Ebû Yusuf, age, s. 43.

⁹¹ Krş. el-Mes'udî, *Kitâbul-Tenbîh ve'l-İsrâf*, s.31.

⁹² el-Belâzûrî, age, s.179; Taberî, age, c.2, s. 197.

⁹³ Segal, *Edessa and Harran*, s.20.

⁹⁴ Fehervari, age, s.228.

rası Abbasi ordusu Harran'a girerek hilafet sarayını yağmaladı ve yakıp yıktı.⁹⁵

Böylelikle Harran yaklaşık 1350 yıl sonra, yeniden bölgenin yıkılmak üzere olan bir diğer büyük devletine başkent olma görevini ifa etti. Ancak ne gariptir ki MÖ. 7. yüzyılda Asur devletinin son başkenti olarak tarihte geçtiği dönemin çok kısa sürmesi gibi Harran'ın Emevi devletinin başkenti oluşu da çok kısa bir süreyi kapsadı. Her iki dönemin sonunda da Harran halkı acı bir sonla yüz yüze kaldı ve şehir düşmanlarca yağmalanıp yıkıldı.

Abbasiler döneminde Harran, Harun Reşid dönemine (763-809) kadar fazla bir önem arz etmedi. Kaynaklarda yer alan ifadelerden Harun Reşid döneminde Harran'ın su sıkıntısı çektiği ve halifenin şehrin yakınında bulunan Cullab nehrinden Harran'a kadar bir kanal inşa ettirerek su sıkıntısını önlemeye çalıştığı anlaşılmaktadır.⁹⁶ Çalışmamızın önceki bölümlerinde, Harran'ın Asurlular zamanında içerisinde fillerin yaşadığı sulak ve verimli topraklara sahip olan bir yer olduğunu ifade etmiştik. Oysa az önce değindiğimiz gibi İslamî döneme gelindiğinde ise Harran genelde su sıkıntısı çeken bir şehir olarak karşımıza çıkmaktadır. Kesin olmamakla birlikte M.S. 3. yüzyılda yaşadığına inanılan ancak İslamî dönem öncesi yaşadığı açık olan Harran'lı Bâbâ da eserinde Harran'ın su problemine işaret etmektedir. Bâbâ, bir ifadesinde Harran'ın suyunu Urfa'lıların aldığını ancak ilerde geleceği beklenen ilahi kişinin (Mehdinin) döneminde Harran'a ait olan suyun Urfa'dan alınarak tekrar Harran'a döndürüleceğini vurgular.⁹⁷ Harranlı Bâbâ'nın işaret ettiği, Urfalıların Harran'ın suyunu alması ya da gasbetmesi olayının İslam öncesi dönemde ne zaman ve nasıl gerçekleştiği konusunda maalesef herhangi bir bilgimiz yoktur; ancak tarihte belirli bir dönemden itibaren Harran'ın şiddetli su sıkıntısı çektiğini çok iyi biliyoruz. Ayrıca bu noktada, kaçınılmaz olarak kendimize şu soruyu soramadan da edemiyoruz: Acaba bir zamanlar topraklarında filleri barındırabilecek kadar doğal zenginliklere sahip olan Harran, nasıl oldu da kuraklık, susuzluk ve aşırı sığağa mahkum oldu? Bu soruya nehir yataklarındaki muhtemel değişimler ya da doğal çölleşme

⁹⁵ Bkz. Holt, P. M. (ed), *Cambridge History of Islam*, Cambridge University Press (1979), c.2. s.707; Hitti, P. K., *History of the Arabs*, London (1937), ss.284-285.

⁹⁶ Bkz. Fehevari, age, s.228.

⁹⁷ Bkz. Gündüz, Ş., "Harranlılarda Peygamberlik ve "Harranlı Bâbâ", *İnsan Bilimleri Araştırmaları: Yeni Harran Çevresi*, 7-8, 1994, s.12.

ve erozyon gibi çeşitli açıklamalar getiren bir takım cevaplar verilebilir; ancak elde somut bazı deliller olmadıkça bütün bunlar spekülasyondan öteye gidemez.

Harun Reşid'in oğullarından halife Me'mun dönemi sonrası Harran'lı paganlar dinsel kimlik ve yapıları yönünden bir anda dikkatleri üzerlerine çekmeye başladılar. Yaygın bir rivayete göre Halife Me'mun, M.S. 830'da hayatının son seferi olan Bizans seferine çıktığında yolu üzerinde bulunan Harran'a uğradı. Kendisini karşılayanlar arasında özel giysileri ve saç tipleriyle paganist Harranlılar da vardı. Me'mun, onlara kim olduklarını sorduğunda, önce kendilerinin cizye hukukuna tâbi olan Harranlılar olduklarını söylediler; ancak bu cevabın Me'mun'u tatmin etmemesi üzerine paniğe kapıldılar. Sonunda Me'mun, paganist Harranlılardan ya Müslüman olmalarını ya da cizye karşılığı İslam devletinde yaşamak istiyorlarsa - Allah'ın Kur'an'da isimlerini andığı dinî gruplardan birine girmelerini istedi; aksi takdirde Bizans seferinden döndüğünde hepsini kılıçtan geçireceğini söyleyerek onları ölümle tehdit etti. Bunun üzerine paganist Harranlılardan bir kısmı Hristiyan ya da Müslüman oldu; kalanlarsa o anda Güney Mezopotamya'da yaşayan ve dışı kapalı bir cemaat yapısına sahip olduklarından fazla dikkati çekmeyen Sabîîlerin ismini kendilerine adapte ederler ve bundan itibaren Sabîîler ismiyle anılmaya başladılar.⁹⁸

Halife Me'mun sonrası dönemden itibaren Harran'lı birçok bilim adamı İslam imparatorluğunun büyük şehirlerinde meşhur oldu. Bunlar gerek Abbasiler döneminde gerekse Abbasiler sonrası kurulan çeşitli İslam devletlerinde tıptan edebiyata ve astronomiden çeviriye kadar pek çok alanda parlak başarılar sergilediler. Bu şekilde İslam aleminde meşhur olan ilk Harranlı bilim adamı ünlü Sâbit ibn Kurrâ'dır. Harran doğumlu olan Sâbit ibn Kurrâ (835-900), mensubu olduğu Harran paganizmi konusunda bazı teolojik görüş farklılıkları nedeniyle Harran'ı terk etti ve Bağdat'a göçtü. Sâbit, Bağdat'ta felsefe, tıp ve Yunanca ve Süryanca'dan Arapçaya tercüme sahalarında meşhur bir kişi olarak zamanın halifesi Mu'tedi Billah'ın dikkatini çekti. Nihayet halife onu saraya kabul etti. Sâbit ibn Kumâ din değiştirmesi konusunda yapılan bütün ısrarlara rağmen Harran paganizmini asla

⁹⁸ Bkz. İbnü'n- Nedîm, *Kitabu'l-Fihrist*, s.320 Ayrıca krş. el-Bîrûnî, *The Chronology of the Ancient Nations*, s.315; el-Havârizmî, *Mefâtîhu'l-Ulûm*, s.36; Hamza el-İsfahânî, *Târîhu Sîni Mulûku'l-Arz ve 'l-Enbiyâ*, s. 7.

terk etmedi ve bir paganist olarak öldü.⁹⁹ Sâbit ibn Kurrâ'dan sonra pek çok Harranlı bilim adamı halifelerin saraylarında yer aldı. Bunlar arasında Abbasi halifeleri Râzî Billah, Muttakî Lillah, el-Müstekfî ve el-Mutî Lillah dönemlerinde tıp ve tarih sahalarında meşhur olan Sâbit ibn Sinan (ö. 975) ile halife el-Mutî' Lillah ve Muizzuddevle ibn Büveyh dönemlerinde edebiyat sahasında meşhur olan İbrahim ibn Hilal (925-995) özellikle en meşhur olanlarıydı.¹⁰⁰ Ayrıca Hilal ibn İbrahim, Hilal İbnü'l-Muhassin, el-Battânî ve Ebu Cafer el-Hazîn er-Riyâzî gibi meşhur kişiler de Harran menşeli bilim adamları arasındaydılar.¹⁰¹

İslamî dönemde Harranlı bilim adamlarının faaliyet gösterdikleri iki önemli merkez vardı. Bunlar kendi şehirleri olan Harran ile İslam imparatorluğunun başkenti Bağdat'tı. Bu bilim adamları Harran'da felsefe ve tercüme faaliyetlerine ilaveten Emevi halifesi II. Ömer tarafından kurdurulan tıp okulunda tıp sahasıyla ilgilendiler. Bağdat'ta ise, yukarıda da belirttiğimiz gibi birçok Harran'lı bilim adamı yaptıkları başarılı çalışmaları sayesinde, bizzat halifelerin sevgi ve sempatisini kazandılar.¹⁰² Hatta bunlardan bazıları (örneğin Muizzuddevle ibn Büveyh döneminde İbrahim ibn Hilal el-Harrânî) devlet sekreterliği görevi gibi İslam devletlerindeki çeşitli üst mertebelere kadar yükseldiler. Bu Harranlı paganist bilim adamlarından çoğu sonradan din değiştirerek Müslüman oldu. Ancak ünlü Sâbit ibn Kurrâ gibi bazı Harranlılar, bütün ısrar ve telkinlere karşı kendi mahalli inançlarına sıkı sıkıya sarıldılar ve Müslüman olmayı reddettiler. Hatta Sâbit ibn Kurrâ, sarayda halifenin huzurunda yapılan münazaralarda kendi yıldız ve gezegen kültürüne dayalı paganist inanç sistemini hararetle savunmaktan da kaçınmadı.¹⁰³ Böylelikle İslamî dönemde parlak bir de-

⁹⁹ Yâkut el-Hamavî er-Rumî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, Kahire (1924), c.2, s.397; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, c.2, ss.81-82.

¹⁰⁰ Bkz. Yâkut el-Hamavî er-Rumî, age, c.2, s.397; ez-Ziriklî, age, c.I, ss. 73-74, c.2, s.81.

¹⁰¹ Ahmed Emin, *Duha'l İslâm*, Beyrut (t.y.) c.I, ss.258-259. Ayrıca bkz. Marguet, Y., "Sabéens et Ihwân al-Safâ," *Studia Islamica*, 24, 1966, ss. 35-80; 25, 1966, ss.77-109.

¹⁰² Bkz. Hitti, age, s.314; Segal, J.B., "Pagan Syriac Monuments in the Vilayet of Urfa", *Anatolian Studies*, 3, 1953, s.111.

¹⁰³ Sâbit ibn Kurrâ bir konuşmasında şöyle der: "Eziyet ve işkenceler yoluyla çoğu kişinin yanlışla boyun eğdirilmesine karşın, Tanrı'nın kudretiyle babalarımız bütün bunlara göğüs gerdiler ve cesurca konuştular. Bu kutlu şehir asla Nâsûrîlik (Hristiyanlık) kırıyla kirlenmedi. Bizler bu dünyada muhteşem bir şekilde saygı

vir geçiren Harranlı paganistlere Müslüman idareciler MS. 9. yüzyıldan itibaren inanç ve ibadetlerini açıktan temsil etme hürriyeti tanıdılar.¹⁰⁴

Her türlü paganizme karşı amansız bir savaş vermekte olan İslam alemi içerisinde, yıldız ve gezegen kültüne dayalı paganist bir dini temsil eden Harranlıların böylesine meşhur olmaları ve dinlerinin gereği olan ibadetlerini açıktan yapma serbestisine sahip olmaları, o dönemde yaşayan gerek Müslüman gerekse Hristiyan ya da Yahudi yazarların dikkatlerinin onların üzerinde yoğunlaşmasına neden oldu. Bu nedenle Milel-Nihal yazarlarından tarihçilere, coğrafyacılar, biyografi yazarlarına kadar birçok bilim adamı “Harran’lı Sabiiler” adı altında Harran’lı paganistlerin dinleri ve sosyo-kültürel yapılarıyla ilişkili çeşitli bilgiler verdiler.

Harranlıların meşhur ay tanrısı Sin kültü, İslami dönemde de bütün özellikleriyle devam etti. Ortaçağa ait klasik kaynakların verdikleri bilgilere göre Sin, “tanrıların tanrısı” ve “tanrıların efendisi” lakaplarıyla Harran panteonunun zirvesinde olma özelliğini sürdürdü.¹⁰⁵ Nitekim Sin kültürünün Harran yöresindeki öneminden dolayı Harran civarında bulunan Salemsin (Sanem Sin) ve Sinnaka gibi çeşitli yerleşim merkezleri, tanrı Sin’in isminden hareketle isimlendirildiler. Ayrıca Harran’lı Bâbâ’nın kitabında yer aldığı gibi, bizzat Harran’ın kendisi de “Sin Şehri” olarak adlandırıldı.¹⁰⁶ Kaynaklarda yer alan ifadelerde, Harranlı putperestlerin Harran ve civarında *deyr kadî*, *el-mudarrak* (ya da *el-mudavver*), *mağlitiyâ* ve *beytu’l-buğdâriyyin*

---

gösterilen paganizmin varisleri ve bizden sonra gelecek olanlara aktarıcılarıdır. Paganizm hatırına, ümitle çilelere katlananlar ne şanslıdır. Paganizmin iyi insanları dışında, kim dünyayı oturulur hale getirip şehirlerle doldurdu? Limanları kim inşa etti; nehirleri kim korudu? Gizli ilimleri kim açığa çıkardı? Tansal bilgiyi veren ve gelecek olaylarla ilgili ilmi öğreten ilahi hükmet, paganizmin bilge kişileri dışında kime indi?... Paganizmin bütün bu semereleri olmaksızın dünya boş ve yoksul bir yer olur acı bir yokluk ve ıstapla kuşatılırdı. Bar Habraeus, *The Chronography*, tr. A.E.W Budge London (1932), s.153.

¹⁰⁴ Segal, *Edessa The Blessed City*, s.206

¹⁰⁵ Bkz. İbnu’n-Nedîm, age, s.325; Şehristânî, *Kitâbu’l-Milel ve’n-Nihâl*, s.203; ed-Dımaşkî, age, s.47.

¹⁰⁶ Bkz. el-Birûnî, age, s.187; Gündüz, “Harranilerde Peygamberlik ve “Harran’lı Bâbâ” s.13.

isimlerini taşıyan çeşitli tapınaklarda kendi tanrılarına (özellikle ay tanrısı Sin'e) tapınmayı sürdürdükleri ifade edilmektedir.¹⁰⁷

Yine bu dönemde Harran halkı, Eski Mezopotamya'nın en çarpıcı özelliklerinden birisi olan sihir, büyü ve kehanetle uğraşmayı da devam ettirdi. Kaynaklarda yer alan çeşitli ifadelerde, bu dönemde sihir, büyü ve kehanet konularında Harran halkının yörede meşhur olduğu anlatılır.¹⁰⁸

MS. 990-1081 yılları arasında Suruç, Harran ve Rakka'ya Numeyrî hanedanı hükmetti. Hamdânîlerden Sâidud-Devle'nin Harran'daki vekili olan Vassâb ibn Sâbık en-Numeyrî, 990'da Harran'da bağımsızlığını ilan etti. Böylelikle Numeyri, hanedanının kurucusu olan Vassâb 1019'da vefat etti ve Rakka, Suruç ve Harran'ın yöneticisi olarak yerine oğlu Şabîb geçti.¹⁰⁹

Ünlü coğrafyacı Dimaşkî, Hicrî 424'te (MS. 1032) Mısırlıların, yani Fâtîmîlerin Harran'daki ay tapınağını ele geçirdiklerini söyler. Ayrıca daha sonraları, muhtemelen Dimaşkî'yi kaynak olarak kullanan Hamavî (13. yy) de Alevîlerin (Fâtîmîlerin) Hicrî 424'te Harran'ı ele geçirdiklerini ve oradaki ay tapınağını zapt ettiklerini; Harranlı Sabîîlerin bunun zaptından sonra başka bir tapınaklarının kalmadığını ifade eder.¹¹⁰ Ancak diğer yönden Şam'ın hemen kuzeyine kadar bir etkinlik sağlamakla birlikte, bu tarihte (1032'de) Fâtîmîlerin bu yörede (Harran civarında) faaliyet gösterdikleri hakkında herhangi bir delil yoktur.¹¹¹

Babasından sonra Harran yöneticisi olarak onun yerine geçen Şabîb, kısa bir müddet Bizans'a vergi ödemek zorunda kaldı. Ancak, Haleb'i ele geçiren Fâtîmîlere bağlı yönetici Dizbırn'nin çağrısı üzerine Şabîb, Hicrî 429'da (MS. 1037) Fâtîmîlerin egemenliğini tanıdı.¹¹²

Şabîb'in 1039'daki ölümü sonrası onun hükümran olduğu topraklar ikiye ayrıldı. İbn Şeddâd'ın ifadesine göre Şabîb'in oğlu Hasan Suruç'ta hüküm sürerken. Şabîb'in iki kardeşi olan Mutain ve Kavâm

¹⁰⁷ Bkz. İbnu'n-Nedîm, age, ss.322, 325-327; ed-Dimaşkî, age, ss.43, 191; el-Mes'ûdî, *Murâcu'z-Zeheb ve Ma'âdinu'l-Cevher*, c.4, ss.62-63.

¹⁰⁸ Örneğin bkz. Bar Habraeus, age, s.110.

¹⁰⁹ Bkz. Rice, D.S., "Medieval Harran", *Anatolian Studies*, 2, 1952, ss. 74-75, 77.

¹¹⁰ Rice, age, s.43, Krş, ed-Dimaşkî, age, s.191.

¹¹¹ Rice, age, s.44.

¹¹² Rice, age, s.44.

ise Harran ve Rakka'da hüküm sürdü.¹¹³ Öte yandan 1059 yılı öncesi Harran'da ne kadar hüküm sürdüğü tam olarak bilinmemekle birlikte Şabîb'in diğer oğlu olan Manî'nin, 1059'dan 1063'teki vefatına kadar Harran'da yöneticilik yaptığı kesindir. Babası gibi Manî de Fâtîmilere bağlı kaldı. Numeyrî hanedanına bağlı yöneticiler, Manî'nin ölümünden sonra yaklaşık 20 yıl daha Harran'da hükümler oldular; ancak bu süre zarfında kimlerin yöneticilik yaptığı tarihi kaynaklarda kaydedilmedi.¹¹⁴

MS. 1081 yılında Şerefu'd-Devle, Harran'ı ele geçirdi ve Yahya ibnu's-Şatîr'i oraya yönetici olarak atadı. 1083'te Şerefu'd-Devle Şam'ı kuşatmakla meşgulken Harran halkı ona karşı isyan etti. İsyanı Harran kadısı ile şehrin yöneticiliğini bir Türk emire teklif etmek suretiyle onun yardımını sağlayan bir Numeyrî olan İbn Useyr yönetiyordu. Ancak bu isyan başarısızlıkla sonuçlandı ve Şerefu'd-Devle isyanı şiddetli bir şekilde bastırarak Harran halkını acımasızca cezalandırdı. Böylelikle Yahya ibnu's-Şatîr yeniden şehre yönetici olarak atandı ve Şerefu'd-Devle'nin vefat tarihi olan 1085'den sonra da bu görevi devam ettirdi. Daha Sonra Selçuklu hükümdarı Melik Şah Harran'a ulaştı ve Harran'ı Şerefu'd-Devle'nin oğlu Muhammed'e hizmetinin karşılığı olarak tahsis etti. Bu arada şehirde yönetici olarak Yahya İbnu's-Şatîr'in görevi de yeniden onaylanmış oldu.¹¹⁵

12. yüzyıla gelindiğinde Harran ve Urfa'nın da içinde bulunduğu Kuzey Mezopotamya bölgesi, Selçuklular ve daha sonra Eyyubîler gibi İslam devletleriyle Haçlı orduları arasında cereyan eden güç mücadelelerine sahne oldu. Bu mücadelelerde Harranlılar genellikle Müslümanlarla müttefik olarak kalırken, Urfa'nın Hristiyan yöneticileri Haçlıları desteklediler. Ayrıca bu dönemde Urfa'lı yöneticiler, Haçlılar vasıtasıyla sürekli Harran üzerinde hakimiyet kurmanın yollarını da aradılar. Bu dönemde vuku bulan çeşitli olaylardan Urfalıların kendilerini Harran'ın doğal yöneticileri olarak gördüklerini anlıyoruz. Örneğin 1104'te Urfalılarınca desteklenmiş olan bir Haçlı ordusu Harran düzlüklerine ulaştığında, orduda bulunan Urfalı yönetici Harranlıların şehrin anahtarını Haçlı komutanlara vermesini engelledi. Zira, kay-

---

¹¹³ Rice, age, ss.78-79.

¹¹⁴ Bkz. Rice, age, ss. 55, 57, 82.

¹¹⁵ Rice, age, ss. 82-83.

nakların verdiği bilgilere göre Urfa'lı yönetici Harran'ı kendi otorite sahası içerisinde görmektedir.¹¹⁶

1119'da ve daha sonra 1123'te iki kez Selçuklular Harran'ı Haçlıların elinden kurtardılar.¹¹⁷ 1127'de Selçukluların hizmetindeki bir Türk olan İmaduddin Zengi, Musul yöneticisi oldu ve aynı yıl otorite sahasını Sincar, Nusaybin ve Ceziretu'l-Ömer'den Harran'a kadar genişletti.¹¹⁸ 1149'da (Süryani tarihî vesikaya göre 1153'te) Nureddin Zengi, Harran yönetimini kardeşi Musul atabeyi İmaduddun Zengi'den devralarak Harran'da bir dizi imar faaliyetinde bulundu ve şehri güzelleştirdi. Ayrıca Nureddin, Harran'ın Cuma mescidini genişleterek yeniden gözden geçirdi.¹¹⁹

Yahudi yazar Tudelalı Rabbi Benjamin, 1160'da Harran'ı ziyaret etti ve eserinde Harran'la ilgili izlenimlerini anlattı. Rabbi Benjamin, şehirde yaklaşık yirmi kadar Yahudi olduğunu ve Ezra adına yapılan bir sinagogun bulunduğunu ifade etti.¹²⁰ Ondan yaklaşık yirmi yıl sonra ise seyyah İbn Cübeyr, Harran'ı ziyaret etti. Harran'da bir okul ve iki hastanenin bulunduğunu vurgulayan İbn Cübeyr, eserinde o zamanki Harran'ı şöyle tasvir eder;

“Bu (Harran) hiçbir güzelliği olmayan bir şehirdir. Yakıcı sıcaklığı serinletecek herhangi bir gölgeliği yoktur. Suyu tazelikten eser tanımaz ve meydanları ve dış mahallelerinin ögle güneşinin sıcaklığından yanması hiç bitmez.”¹²¹

İbn Cübeyrin ziyareti sırasında Harran'da hükümrân olan kişi Muzafferuddin İbn Zeyneddin Gökbörü'dür. Gökbörü, 1181'de şehir yönetimini hizmetlerine karşılık olarak devralmıştı ve Eyyubî hükümdarı Salahaddin Eyyubî'ye bağlıydı.¹²² Salahaddin, 1191'de Harran'ı kardeşi el-Mâlik el-Âdil'e verdi. Harran'da oğlu Kâmil tarafından temsil edilen Adil, Harran'daki kaleyi yeniden inşa ettirdi.¹²³ 1202-1228/29 tarihleri arasında ise Eyyubîlere bağlı bir diğer yönetici olan

¹¹⁶ Bkz. Tritton, A.S. (tr.), “The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle”, *JRAS*, 1933, s.79.

¹¹⁷ Krş. Tritton, age, ss. 87-92.

¹¹⁸ Holt, age, c.I, s.200.

¹¹⁹ Bkz. Fehervari, age, s.228; Tritton, age, s.302.

¹²⁰ Bkz. Gerrans, B. (tr.), *Travels of Rabbi Benjamin, Son of Jonah, of Tudela*, London (1783), s.92.

¹²¹ İbn Cübeyr, age, s.254. Ayrıca bkz. aynı eser, s.256.

¹²² Bkz. İbn Cübeyr, age, ss. 256-257; Fehervari, age, s.228.

¹²³ Fehervari, age, s.228; Rice, age, s.45.

Eşref Musa Harran'da yöneticilik yaptı. Eşref Musa'nın ölümünden sonra şehrin yöredeki önemi iyice azalmaya başladı.¹²⁴

Moğollar tarafından kendi topraklarında sürüldüklerinden dolayı Kuzey Mezopotamya'ya doğru göç eden Harizmîler 1237'de Harran'ın yeni hakimleri oldular. Ancak Harizmîler şehirde bulunan kaleye sahip olamadılar. Zira kale, Sincar'ı başkenti ilan eden Eyyubîlerden el-Malik es-Salih tarafından elde tutuluyordu. Ancak bir müddet sonra Musul yöneticisi Bedreddin Lulu'nun Sincar'ı kuşatması üzerine, el-Malik es-Salih Harizmîlerin yardımına müracaat etti ve bunun için kaleyi Harizmîlere vermek zorunda kaldı. Daha sonra 1240'da Halebli Malik Nasır, Harizmîleri hem şehirden hem de kale-den sürüp çıkararak şehirde yeniden Eyyubîlerin hakim olmasını sağladı.¹²⁵

1242'de bir malî teftiş amacıyla İbn Şeddâd, Harran'a gönderildi. Harran'ın Moğollar tarafından yıkılması sonrası eserini yazmış olan İbn Şeddâd, yıkılmadan önce Harran'ın Diyâr-ı Mudar'ın başşehri olduğunu söyler.¹²⁶

1259/60'da Moğollar Harran'ı kuşattılar. Hülagu, kale dışındaki şehrin mahallelerini savaşmaksızın teslim aldı; kalede bulunanlar ise direndiler. Bunun üzerine şiddetli bir saldırı başlatan Hülagu, kısa zamanda kaleye de sahip oldu. Böylelikle tamamıyla şehri ele geçiren Moğollar şehirde görülmemiş bir tahribat yaparak taş üstünde taş bırakmadılar. Şehirdeki son pagan tapınağı da yıkılarak harabeye çevrildi.¹²⁷ Harran'ın Moğollar tarafından yıkılışını anlatan İbn Şeddâd konuyla ilgili şunları söyler:

“Moğollar, halkı Mardin'e ve civardaki diğer yerleşim bölgelerine sürdüler. Cuma mescidini yıktılar, şehrin kapılarına duvar çektiler ve şehri boş bir kabuk gibi bıraktılar.”¹²⁸

Böylelikle Harran, J.B. Segal'ın da ifade ettiği gibi “bir şehir olarak ölüme mahkum edilmişti.”¹²⁹ Harran'ı bu şekilde yerle bir ettikten sonra Moğollar, şehrin kendileri açısından fazla bir stratejik önemi

¹²⁴ Rice, age, s.45.

¹²⁵ Rice, age, s.45.

¹²⁶ Rice, age, ss. 36-37.

¹²⁷ Bkz. Bar Habraeus, age, s.435; Rice, age, s.45.

¹²⁸ Rice, age, s.45.

¹²⁹ Segal, *Edessa and Harran*, s.25.

olmadığı düşüncesiyle onu savunmak ya da askeri yönden güçlendirmek için herhangi bir girişimde bulunmadılar.

Harran'ın Moğollarca istila edilerek yakılıp yıkılması ve şehirdeki son pagan tapınağının da yerle bir edilmesi bir bakıma, MÖ. üçüncü bin yıldan beri sarsılmaz bir kale gibi Harran'da varlığını devam ettiren ve Harran'a bölgede komşularını kışkandıracak kadar görkemli bir şöhet kazandıran Harran paganizminin bir daha ortaya çıkmayacak şekilde ortadan kaldırılması anlamına geliyordu. Bu olayla birlikte eski Harran şehri ve onun yıldız ve gezegen kültüne dayalı dini tarihe karışmış oldu.

Moğolların 1303'te Memluk ordusunca bozguna uğratılmasından sonra, Harran da dahil Kuzey Mezopotamya Memlukluların eline geçti. Ancak virane durumda olan eski yerleşim merkezi yeniden imar edilmedi. Yıkık kalenin güneybatı duvarlarında bulunan bir yazmadan anlaşıldığı kadarıyla kale, 1315 civarında çeşitli nedenlerle kullanılmıştır.¹³⁰

---

¹³⁰ Bkz. Fehervari, age, s.228.

VII

Harrânîlerde Peygamberlik ve “Harranlı Bâbâ”

Antik zamanlarda güneyden kuzeye ve batıdan doğuya ulaşan ticaret yollarının kesiştiği bir noktada bulunan ve bu nedenle Asurca *harrânu*, yani “kervan şehri” olarak adlandırılan Harran¹, tarihte MÖ 3500 yıllarından itibaren sahip olduğu şöhreti bir ticaret şehri olması kadar halkının temsil ettiği dinî geleneğe borçludur. Bilinen en eski tarihten MS 13. yüzyılda Moğollar tarafından yerle bir edilişine kadar Harran, gezegensel varlıkların tanrılaştırılması esasına dayalı olan pagan kültün temsil edildiği bir yer olageldi. Civar dinî geleneklerin etkisiyle zaman zaman bazı yeni yorumlama ve değerlendirmeler olmakla birlikte, Harran halkı pagan külte tarih boyunca hep bağlı kaldı. Romalılar tarafından Carrhae olarak adlandırılan Harran, bu pagan özelliği nedeniyle ortaçağ Kilise Babalarının “Hellenopolis” yani “putperest şehir” diye isimlendirilirdi²

¹ Bkz. Parpola, S., *Neo-Assyrian Toponyms*, ss.152-53; Labat, R., *Manuel d'épigraphie akkadienne*, s.166.

² Bkz. Fehervari, G. “Harran”, c.3, s.227; Hill, G.F., *Catalogue of the Greek Coins of Arabia, Mesopotamia and Persia*, ss.xxxvii vd.

1.Harrânîler

Harran halkı ortaçağ Arap yazarlarınca çeşitli isimlerle isimlendirildi. Onlarla ilgili olarak kullanılan en yaygın isim, yaşadıkları şehre atfen kendilerine verilen *el-harrâniyyûn* (Harrânîler) ismidir.³ Ayrıca onlar çeşitli yazarlarca *el-keldaniyyûn* (Keldaniler) ve *en-nibtiyyûn* (Nebatlılar) gibi isimlerle de isimlendirildiler.⁴ Bu arada meşhur İslâm alimi el-Bîrûnî'nin ifadesine göre Abbasi halifesi Me'mun dönemi öncesi onlar (Harranîler) dinî yapılan nedeniyle komşularınca basitçe "putperestler" ve "paganlar" olarak da adlandırılmışlardı.⁵

Bundan başka Harrânîler Abbasi halifesi Me'mun dönemi sonrasında kaynaklarda "Harran'lı Sâbiîler" olarak yaygın şekilde yer almaya başladılar. Bîrûnî, İbnü'n-Nedim ve Hamza el-İsfahânî ve el-Havârizmî gibi yazarlar, Harran'lı paganların Sâbiî ismini, sonraki bir dönemde Abbasiler devrinde adapte ettiklerini nakletmektedirler. İbnü'n-Nedim, onların halife Me'mun'un ölüm tehdidinden kurtulabilmek için Sâbiî ismine sığındıklarını vurgulamakta, el-Bîrûnî ise Sâbiî ismiyle anılmadan önce onların yörede Harrânîler yada basitçe putperestler olarak tanındıklarını belirtmektedir. Kur'an'ın Sâbiîlerin kimliğiyle ve Harran tarihiyle ilişkili yapılan çalışmalar, ortaçağ Arap yazarlarınca da desteklenen, Harrânîlerin sonraki bir dönemde Sâbiî ismini almış oldukları görüşünü ortaya koymaktadır.⁶

Harrânîlerin dinleriyle ilgili ilk elden kaynaklar başlıca üç grupta toplanabilir. Bunlardan birincisi Harrânîlere ait olan yazılı kaynaklardır. Bunlardan İbn el-Nedîm'in el-Fihrist'inde naklettiği "Beş Sır Kitabı"⁷ İbn Vahşiyye'nin aramca bir nüshadan Arapçaya tercüme ettiği-

³ Örneğin bkz. el-Makdisî, *Kitâbu'l-Bed'u ve't-Târih*, s.4, s.22; el-Bîrûnî, *The Chronology of Ancient Nations*, ss.186, 188; İbnü'n-Nedim, *Kitâbu'l-Fihrist*, s.318.

⁴ Bkz. Hamza el-İsfahânî, *Târihu sinî Mâläku'l-Ard ve'l-Enbiya*, s.7; İbn el-Nedim, age, s.318; Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harac*, s.43.

⁵ el-Bîrûnî, age, s.315.

⁶ Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Gündüz, Ş., "Kur'an'daki Sâbiîlerin Kimliği Üzerine Bir Tahlil ve Değerlendirme", *Türkiye 1.Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Samsun, (1992), ss.43-81; Aynı yazar, *The Knowledge of Life*, ss. 15-52, 125-187

⁷ Bkz.İbnü'n-Nedim, age, ss.326-327.

“Fellâhatü’n-Nıbtıyye”⁸ ve yine Aramcanın bir dialektinden Süryanca ve Arapçaya kısmen tercüme edilen “Bâbâ’nın Kitabı” en önemli yazılı kaynaklar, arasında zikredilebilir.⁹ Orijinal nüshaları elimizde olmamakla birlikte Süryanca ya da Arapça çevirilerine sahip olduğumuz bu yazılı kaynaklar, Harrânîlerin inançları, ibadetleri ve diğer özellikleriyle ilgili ilk elden bilgiler ihtiva etmektedir. Harran dini eli ilgili ikinci kaynak, Harran ve civar bölgelerde yer alan ve günümüze kadar gelen çeşitli arkeolojik bulgu ve kalıntılardır. Harran ve Harran civarındaki yapılan kazılarda elde edilen ve Harran dininin çeşitli tarihi devirlerdeki yapısıyla ilgili önemli bilgiler taşıyan Asurca (çivi yazısı) ve Süryanca kitabeler, kazı ve incelemeler sırasında yörede ele geçirilen çeşitli figür ve kabartmalarla tapınak ve mezar kalıntıları Harrânîlerle ilgili ilk elden bilgiler veren arkeolojik materyal olarak, zikredilebilir. Harrânîlerin dini yapısıyla ilgili önemli olan üçüncü tür kaynak ise, Harrânîlerin inanç ve ibadetleriyle ilgili bilgiler veren Arapça Süryanca ve İbranca kaleme alınmış çeşitli ortaçağ kaynaklarıdır. Bu kaynaklar Harrânîlerin ortaçağdaki dini yapılarıyla ilgili çeşitli gözlem, görüş ve değerlendirmeleri ihtiva ederler.

a. Harran Panteonu, Yıldız ve Gezegen Kültü

Yıldız ve gezegen kültü tarih boyunca Harran dininin en çarpıcı karakteristiği olmuştur.¹⁰ Asur ve Babil dönemlerinden İslâmi dönemlere kadar yedi gezegenle ilişkili tanrılar (Sin, Şamaş, İştâr ya da Atargatis, Mara Samya ya da Ares, Girgis, Bel ve Nabu ya da Nabıg) ve bunların ailelerinden oluşan tanrılar grubu (Sin’in eşi Ningal, ateş tanrısı Nusku ve Nusku’nun eşi Sadarnünna gibi) Harran panteonuna hakim oldu. tanrılar panteonunun zirvesinde sürekli olarak ay tanrısı Sin vardı. Harrânîlerin Sin kültü ve bu kültü temsil eden E-hul-hul, Uzumu ve Deyr Kâdî gibi Harran’daki meşhur tapınaklar, Asur ve Babilliler döneminden itibaren Harran’ı ve Harrânîleri bölgede şöhrete kavuşturan şeylerdi. Öyle ki yöredeki krallıklar arasında yapılan antlaşma ve sözleşmelerde Harran’ın ay tanrısı Sin’in adı yer alıyor; hatta bazı

⁸ Bkz. el-Macrîû, *Ġâyetu’l-Hakîm ve Ehakku’l-Neticeteyni bi’t-Takdîm*, Leipzig (1933), ss.179 vd.

⁹ Bu kaynağın Türkçe çevirisi bu çalışmanın sonunda verilecektir.

¹⁰ Harranîlerin teolojisi ile ilgili olarak bkz. Gündüz, Ş., *The Knowledge of Life*, ss.137-57.

antlaşmalar Harran'daki meşhur Sin tapınağında yapıliyordu.¹¹ Sin, Harran'ın en büyük tanrısı olma özelliğini asırlar boyu devam ettirdi. Asur ve Babiller döneminde Sin, Harranlılarca *ilu şa ilâni* (tanrıların tanrısı), *şar ilâni* (tanrıların kralı) ve *bel ilâm* (tanrıların efendisi, rabbi) olarak adlandırıldı.¹² Ayrıca o, bu dönemde civar toplumlarca *bel harrânu* (Harran'ın rabbi) olarak tanınıyordu.¹³ Sin bu özelliğini Romalılar döneminde de sürdürdü. Harran yöresinde bulunan ve MS 2. yüzyıla ait olan Süryanca kitabelerde Sin *mar alâhe* (tanrıların efendisi, rabbi) olarak adlandırıldı.¹⁴ Harran'ın 7 yüzyılda Müslümanlarca fethedilmesiyle İslâm kültürü etkisine giren Harrânîlerin inanç sisteminde, ay tanrısı Sin hâlâ gezegensel tanrılar panteonunun zirvesindeydi. Bu dönemde de o, önceki devirlerdeki lakaplarına uygun olarak *ilâhu'l-âlihah* (tanrıların tanrısı) ve *rabbu'l-âlihah* (tanrıların rabbi) olarak adlandırıldı.¹⁵

Harrânîler, Sin'in başkanlığındaki gezegensel tanrılar panteonu yanı sıra, ikinci dereceden önemli olan diğer tanrı ve tanrıçalara da inanç sistemlerinde yer verdiler. Harran teolojisinde ikinci derece öneme sahip olan bu tanrılar, genellikle Harran civarındaki toplumların tapındıkları tanrısal güçlerdi. Örneğin, çöldeki Araplar tarafından yaygın olarak tapılan Allat ve Uzza, Mezopotamya bölgesinin bitki tanrısı Tammuz (Dumuzi), cin ve şeytanlar tanrısı Şamal (ya da Salûğa), şans tanrısı Gad, yağmur tanrısı Adadi ve yazı, hikmet ve kader tanrısı Nabu bunlar arasında sayılabilir.

Harrânîlerin ibadet sistemleri ise bu tanrılar adına kurban kesmek, adaklar adamak, tanrılar adına yapılan mabedlerde çoğu zaman o tanrıları sembolize eden heykeller önünde çeşitli tapınma törenleri düzenlemek ve ayrıca bu tanrılar adına yılın muhtelif zamanlarında çeşitli bayram ve merasimler tertip etmekten ibaretti. Bundan başka bü-

¹¹ Bkz. Lewy, H., "Points of Comparison Between Zoroastrianism and the Moon-Cult of Harran", ss.139-40; Lloyd, S. and W. Brice, "Harran", s.87; Luckenbill, D.D., *Ancient Records of Assyria and Bâylonia*, s.267.

¹² Lewy, H., age, s.141.

¹³ Tallqvist, K., *Akkadische Götterepitheta*, Helsinki (1938), s.443; Gibson, J.C.L., *Textbook of Syrian Semitic Inscriptions; v. II, Aramaic Inscriptions*, Oxford (1975), c.2, s.93.

¹⁴ Bkz. Gündüz, Ş., "Arkeolojik Bulgular Işığında 2. Yüzyıl Sumatar mar alâhe Kültü", *OMÜİFD*, 6, 1992, ss.149-159.

¹⁵ Bkz. İbnün Nedim, age, s.325; Şehristânî, *Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihal*, s.203; ed-Dimaşkî, *Nukbetu'd-Dehr fî Acâbil'l-Berr ve'l-Bahr*, s.47

yü, sihir ve astroloji Harrânîlerin ibadetleri arasında önemli bir yer tutuyordu.

b. Harrânîlerde Monoteist Yaklaşımlar

Harrânîlerle ilgili bilgiler aktaran bazı klasik kaynaklar, Harrânîlerin tarih boyunca sıkı sıkıya bağlı kaldıkları bu paganist yapıları yanı sıra Ortaçağda yaşayan Harrânîlerin inanç sistemlerinde bir çeşit monoteizme de yer verdiklerini ifade ederler. Buna göre onlar her şeyin üzerinde olan yüce bir yaratıcının varlığını kabul ederler. “İlk neden olarak adlandırılan ve tam olarak kavranılamaz ve tanımlanamaz olarak görülen bu yüce varlık, sadece yaratma gibi önemli işleri yapan, yarattığı varlıklarla ilgili işleri ise diğer tanrısal güçlere bırakan bir varlıktır.¹⁶ Böylelikle gezegensel tanrılar, varlıklarla (özellikle insanla) bu yüce yaratıcı arasında aracı ilahlar görevini ifa ederler. Ayrıca ortaçağda Harrânîler ilk neden olan yüce varlıktan çıkan beş aslî ilahî unsura da inanırlardı. Bunlar akıl, nefis ya da ruh, düzen, şekil ve zaruretler.¹⁷ Harrânîler, ilk neden olan yüce varlık ve ondan zuhur eden bu aslî unsurların ancak bir takım araçlar vasıtasıyla insanlarla ilişki kurabileceklerine inanır ve bu vasıtaların ise onlar adına inşa edilen tapınaklar ve bu tapınaklarda onları temsil eden putlar olduğunu kabul ederlerdi. Nitekim ed-Dımaşqî ve el-Mes’ûdî gibi çeşitli İslâm alimleri eserlerinde onların bu tapınakları hakkında bilgi verirler.¹⁸

Harrânîlerin bir çeşit monoteist yaklaşım sayılabilecek bu dini yapıları daha önceki dönemlerde görülmez. Ortaçağ Harrânîlerinin inanç sistemlerinde yer alan yüce varlık olarak “ilk neden” ve bundan zuhur eden aslî unsurlar tasavvuru ile Yunan kültürü ve özellikle Yeni Eflatunculuk akımı arasındaki ilişki açıktır.¹⁹ Harran ve civar bölgeler MÖ 4. yüzyılda Büyük İskender’in fetihleriyle Yunan egemenliği altı-

¹⁶ İbn el-Nedîm, age, s.318; el-Makdisî, age, C.4, s.22; el-Dimaşqî, age, s.47; el-Bîrûnî, age, s.187

¹⁷ Şehristânî, age, ss. 250-51; el-Mes’ûdî *Murûcu’z-Zeheb ve Ma’âdînu’l-Cevher*, c.4, ss.61-62

¹⁸ Bkz. ed-Dimaşqî, age, s.39; el-Mesûdî, age, c.4, ss.61-62

¹⁹ Eski Yunan geleneğiyle Harrânîlerin dini doktrinleri arasındaki ilişki için bkz. Tardieu M., “Sâbiens Coraniques et ‘Sabiens’ de Harran”, ss.1-44. Ayrıca bkz. Peters, F.E., “Hermes and Harran: The Roots of Arabic-Islamic Occultism”, in M.M. Mazzaoui, et. al. (ed.), *Intellectual Studies on Islam Essays Written in Honor of Martin B. Dickson*, Salt Lake City (1990), ss. 185-215

na girmiş ve sonraki dönemlerde Harran önemli bir Yunan ve Roma kolonisi haline gelmiştir. Öyle ki Abbasiler döneminde yaşayan ünlü İslâm hukukçusu Ebû Yusuf, Harran'dan bahsederken buranın halkının Nibtîler (Süryanca konuşan halk) ve Rumlardan oluştuğunu söyler.²⁰ Yine Harrânîler, Yunan kültürüyle olan yakın irtibatları nedeniyle İslâmî Dönemde Yunan felsefesi ve kültürünün İslâm alemine aktarılmasında önemli rol oynamışlardır. Dolayısıyla ortaçağ Harrânîlerinin, inanç sistemlerinde mevcut olan -bu bir çeşit- mono-teist yaklaşımı, Yunan kültürünün bir etkisi olarak almış olabilecekleri kuvvetli bir ihtimaldir.

2. Harrânîlerde Peygamberlik

Çeşitli kaynaklar ortaçağda yaşayan Harrânîlerin, tanrısal güçlerle insanlar arasında aracılık yapan çeşitli peygamberlere inandıklarını aktarırlar. İbnü'n-Nedim ve el-Maqqdisî'nin verdiği bilgilere göre, Harrânîler peygamberin zihnen ve bedenlen kusursuz ve mükemmel olması gerektiğine inanırlar. Onlara göre peygamber, kendisine sorulan her soruya anında ve yeterli cevap verebilmeli ve kişiye içinden geçirdiği şeyi haber verebilmelidir. Ayrıca peygamber, yağmur duası yaptığında duası kabul edilen bir kişi olmalı ve gerektiğinde dua ile hayvan ve bitkilerden belaları defedebilmelidir.²¹

Harrânîlerde peygamberlik fikri ortaçağdan önceki dönemlerde görülmemektedir. Az sonra da göreceğimiz gibi, onların peygamber olarak kabul ettikleri kişilerin genellikle Eski Yunan filozofları veya Eski Yunan mitolojisinde yer alan figürler olması, Harrânîlerin peygamberlik konusundaki tasavvurlarını, Yunan kültürü etkisine girdikleri dönem sonrasında edindiklerine işaret etmektedir.

a. Hermes Kültü

Harrânîlerle ilgili Ortaçağ kaynaklarının verdikleri bilgilere göre, Harrânîlerin peygamberleri arasında en önemli olanlarından birisi Hermes'tir. Kaynaklarda ismi *hermîs*, *hermesu'l-herameseh* ya da *hermusu'l-muneccim* gibi çeşitli şekillerde telaffuz edilen Hermes, Harrânîlerce iki büyük önder ve öğretmenden birisi olarak kabul edi-

²⁰ Ebû Yusuf, age, s.43

²¹ İbn el-Nedim, age s. 319; el-Maqqdisî, age,c.4, s.24.

lir.²² Hermes'in yanı sıra kabul edilen diğer büyük önder ve öğretmen ise az sonra ele alacağımız Agathodaimon'dur. Harrânîler, Hermes'in kendilerine gerçeği öğrettiğine ve toplum yaşantısıyla ilgili hukuki sistemi onlara verdiğine inanırlar. Peygamber olması yanı sıra Hermes Harrânîlerce bu çeşit tanrı olarak da kabul edilir. Nitekim *el-Fihris*'te *hermesü'l-ilâh* (tanrı Hermes) Harrânî tanrılarından birisi olarak zikredilir.²³ Yine Süryani yazar Bar Salibi, Hermes'in Harrânîlerin tanrısı olduğunu vurgular.²⁴ İslâmî kaynaklarda genellikle Hz. İdris ile özdeşleştirilen Hermes Yunan mitolojisinde yer alan bir figürdür. Yunan mitolojisinde Hermes ismiyle ilişkili iki figür bulunur. Bunlardan birincisi ruhlara kılavuzluk yapma ve tanrıların elçisi olma görevini sürdüren tanrı Hermes'tir. O aynı zamanda verimlilik tanrısıdır.²⁵ Yunan mitolojisinde yer alan ikinci figür ise adı hakkında pek çok kitap yazılmış olan Hermes Trismegistus'dur. Geleneksel anlayışta Hermes Trismegistus (Üç kez büyük Hermes), sihir yazmaları ve felsefi kitaplardan oluşan ve "Hermetik Literatür" olarak adlandırılan yazılı koleksiyonun yazarı olan, eski zamanlarda yaşamış Mısır'lı bir rahip olarak kabul edilir. Ancak modern araştırmalar, Hermes Trismegistus'un mitolojik bir şahsiyet olduğunu ve elimizde bulunan Hermetik literatürün ismi bilinmeyen pek çok yazar tarafından kaleme alınmış bir koleksiyon olduğunu ortaya koymaktadır.²⁶ Hermetik literatürde ortaya konan dinî felsefi sistem olan Hermetisizm'e göre Hermes iki çarpıcı özelliğe sahiptir: Birincisi o, tanrıların mesajını taşıyan bir elçidir; ikincisi ise Hermes hikmeti öğreten bir öğretmendir.²⁷ Hermes Trismegistus'un bu özelliklere sahip olması ve onun Mısır'la irtibatlı bir kişi olarak görülmesi, Eski Mısır'da tanrıların kاتب ve hikmet tanrısı olan Thoth'un, Yunanlılar tarafından kendi tanrıları Hermes'le özdeşleştirildiğine ve bazen "üç kez büyük" (Trismegistus) lakabıyla adlandırıldığına işaret etmektedir.)

²² İbn el-Nedîm, age,s. 318; ed-Dımaşkî, age, s.44; el-Birûnî, age, s.187; el-Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, s.324.

²³ İbn el-Nedîm, age, s.322.

²⁴ Rosenthal F. "The Prophecies of Bâbâ the Harranian", in W.B. Henning (ed), *A Locust's Leg: Studies in Honour of S.H. Taqizadeh*, London (1962), s.228.

²⁵ Bkz. Parrinder, G., *A Dictionary of Non-Christian Religions*, Buckinghamshire (1971), s.121

²⁶ Yates, F.A., *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition*, London (1964), ss.2vd.

²⁷ Drijvers, H.J.W., "Bardaisan of Edessa and the Hermetica", *JEOL*, 21, 1970, s.195.

Ortaçağ Harrânîlerince peygamber olarak kabul edilen Agathodaimon da Yunan mitolojisinde yer alan bir figürdür.²⁸ Hermetik yazılara göre Agathos Daimon, Hermes'e hocalık yapan tanrısal bir varlıktır. Harrânîlerin diğer peygamberleri gibi Agathodaimon da bir filozof-peygamber görünümündedir.²⁹

b. Diğer Peygamberler

Harrânîlerin bir diğer peygamberi ise Arânî'dir.³⁰ İsmi Şehristânî tarafından Arâdi ve Avâzî şeklinde telaffuz edilen³¹ Arânî'nin kim olabileceği konusunda günümüz araştırmacıları çeşitli görüşler ileri sürerler. (Örneğin Harrânîlerle ilgili 19. yüzyılın sonunda iki ciltlik muhteşem bir çalışma yapılmış olan D. Chwolsohn, Arânî'nin, Orfik (Orphic) kültün kurucusu olarak kabul edilen mitolojik şahsiyet Orpheus olabileceğini ileri sürer.)³² W. Scoot ise Arânî'nin, geleneksel olarak Haran'ın kurucusu olarak kabul edilen Haran (İbrahim'in kardeşi) olabileceği üzerinde durur.³³ Bunların dışında Arânî'nin eski bilge kişi Heron ya da Eski Mısır'ın güneş tanrısı Horus ile özdeş olabileceği de ileri sürülmüştür.³⁴ Arânî'nin kimliği konusunda bunların dışında başka bir alternatif daha düşünülebilir. Harrânîlerin peygamberlerinin hemen hemen tamamının Eski Yunan kültürüne ait kişiler olması Arânî'nin de Yunan mitolojisine ait bir şahsiyet olabileceği fikrini güçlendirmektedir. Bundan hareketle Arânî, Yunan mitolojisinde önemli bir figür olan Uranüs ya da Ouranus'un isminin Arapça bir telaffuzu da olabilir.³⁵

Harrânîlerin peygamberlik inancından bahseden Ortaçağ kaynakları Yunan filozofları Solon, Plato ve Pythagoras'ın da

²⁸ Şehristânî, age, ss.202/240-241; el-Birûnî, age, s.315; İbn el-Nedîm, age, s.318; Bar Hebraeus, *Târihu Muhtasarî'd-Duvel*, Beyrut (1890), s.12; İbn Hazm, *Kitâbu'l-Fasl fî'l-Mîl ve'l-Ehvâi ve'n-Nihâl*, c.1, s.35

²⁹ Bkz. Scott, W. and A.S. Ferguson, *Hermetica*, Oxford (1936), c.4, s.254. Agathadaimon'a atfedilen felsefi görüşler için bkz. Şehristânî, age, s.241.

³⁰ İbn el-Nedîm, age, s.318; el-Mes'ûdî, *Kitâbu't-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s.161.

³¹ Şehristânî, age, s.250.

³² Chwolsohn, D., *Die Ssabier und der Ssabismus*, c.1, s.800.

³³ Scott, W. and A.S. Ferguson, a.g.e, c.4, s.249

³⁴ Bkz. Tardieu, M., *Les Paysages Reliques*, Louvain, Paris (1990), s.160 n. 101; Dodge B., *The Fihrist of al-Nadîm*, New York, London (1970), c.2, s. 746 n.5

³⁵ Uranus Yunan mitolojisinde yeryüzü tanrıçası Gaia'nın kocası ve oğludur. Bkz. Carlyon, R., *A Guide to the Gods*, New York (1982), s.182

Harrânîlerce peygamber olarak kabul edildiğini naklederler.³⁶ Ayrıca İbn Hazm Yudasaf'ı da Harrânîlerin peygamberleri arasında zikreder.³⁷ Açıkça anlaşılacağı gibi Yudasaf, Buddha'nın isminin Arapça telaffuzundan ibarettir. Bundan başka, kaynaklarda Asklanyus olarak geçen Yunan mitolojisindeki kahraman ve şifa tanrısı Asclepius, ismi Aratas olarak zikredilen Sicilyalı şair Aratus ve yine ismi Aribasis olarak telaffuz edilen Eski Yunanlı yazar Oribasius da Harrânîlerin peygamberleri arasında zikredilirler.³⁸

el-Mes'ûdî'nin Harrânîlerin peygamberleriyle ilgili listesinde yer alan bir diğer isim ise Amirus'tur.³⁹ Chwolsohn, Amirus'un şair Homer olabileceğini düşünür.⁴⁰ Öte yandan Amirus'un kimliğiyle ilgili bir diğer ihtimal ise MÖ 4. yüzyılda yaşamış olan Yunanlı yazar Messinalı Euhemerus'tur. Euhemerus rivayete göre Hind Okyanusu'nda bir adayı ziyaret etmiş ve orada üzerinde tanrıların işleri yazılı olan bir altın sütun görmüştür.⁴¹

İbn Hazm'ın Harrânîlerin peygamberleri ile ilgili listesinde Aylûn da yer alır.⁴² Şehristânî tarafından Harrânîlerin peygamberi olarak zikredilen A'yân (yada Ayânî) ile muhtemelen aynı şahsiyet olan Aylûn, Yunan mitolojisinde Zeus ve Leda'nın kızı olan Helen'e işaret edebilir.⁴³

Son olarak el-Bağdâdî Dür ve Tayus'un da Harrânîlerin peygamberlerinden olduklarını ifade eder.⁴⁴ Bu isimlerin kimlere işaret ettiği konusunda bir şey, söyleyebilmek şu anki bilgilerimiz kadarıyla oldukça zor olmakla birlikte büyük ihtimalle bu isimler de Yunan mitolojisinde yer alan bazı figür ya da şahsiyetlerle ilişkili olabilir.⁴⁵

³⁶ İbn el-Nedîm, age, s.318; Şehristânî, age, s.250; el-Bağdâdî' *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s.279; el-Bîrûnî, a.g.e, ss.187,315; Chwolsohn, D., age, c.2, s. 527, Bîrûnî ve İbn Hazm, Solon'un ismini Savâr olarak telaffuz ederler.

³⁷ İbn Hazm, age, c.1, s.35

³⁸ Bkz. İbn Hazm, age, c.1, s.35; el-Mes'ûdî, *et-Tenbih*, s.161

³⁹ el-Mes'ûdî, age, s.161

⁴⁰ Chwolsohn, D., age, c.2, ss.782, 795

⁴¹ Hammond, N.G.L and H.H. Scullard, *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford (1970), ss.414-415.

⁴² İbn Hazm, age,C,ss.35,115.

⁴³ Şehristânî, age, 250. Helen için bkz. Hammond, N.G.L.and H.H. Scullard, age, ss.492-493

⁴⁴ el-Bağdâdî, *el-Fark*, s.279

⁴⁵ Örneğin Tayus, Sabine kralı Tatius yada Eski Mısır tanrısı Thoth'la ilişkili olabilir.

Harrânîlerin peygamberlerinden bahseden klasik İslâmî kaynaklar bu peygamberlerden bazılarını Kur'an'da zikredilen çeşitli peygamberlerle özdeşleştirirler. Örneğin yukarıda da vurguladığımız gibi Hermes genellikle Hz. İdris ile özdeşleştirilir. Ayrıca Agathodaimon Hz. Adem'in oğlu Şit ile, Aylûn ise Hz. Nuh ile özdeşleştirilir.⁴⁶ Ancak bu özdeşleştirmeler İslâm alimlerinin kendi görüşlerinden ibaret olup Harrânîlerin gerçek fikirlerini yansıtmamaktadır. Zira gerçekte Harrânîler, Kur'an'da isimleri zikredilen peygamberlerden Hz. Adem'in dışında hiç kimseyi peygamber olarak kabul etmezler. Örneğin onlar, kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla paganizme karşı oldukları gerekçesiyle Nuh ve Şit'e karşıdılar. Onlar, Nuh'un bir çiftçi olduğuna, paganizme karşı çıktığına, asla putlara tapmadığına ve bu nedenle dövülüp hapsedildiğine inanırlar.⁴⁷ Aynı şekilde onlar, Şit'in de ay tanrısına tapınma konusunda babası Adem'e karşı çıktığına ve ona isyan ettiğine inanırlar.⁴⁸ Öte yandan Harrânîler, Adem'i över ve onun bir peygamber olduğunu kabul ederler. Onlara göre Adem ay tanrısının (Sin'in) elçisidir ve insanları aya tapınmaya davet etmiştir. Ayrıca onlar Adem'in insanlara çiftçiliği öğrettiğine de inanırlar. Bundan başka Harrânîler Adem'in Hindistan'dan Babil'e yaptığı bir mitolojik seyahatten de bahsederler.⁴⁹ Adem ile ilgili düşünülen bu seyahat, çeşitli Eski Yunan şahsiyetlerinin başta Hindistan olmak üzere çeşitli yerlere yaptıkları seyahatleri akla getirmektedir.

Harrânîler; İbrahim, Yakub, İsmail, Salih, Hud, Şuayb, ve Hz. Muhammed'in peygamberliğini de kabul etmezler.⁵⁰ İbrahim'le ilgili olarak onlar şuna inanırlar. İbrahim sünnet mahallinde oluşan bir hastalık nedeniyle toplumunu terketti; zira bu bir çeşit dinî kirlenmeydi ve bu durumda olan herkes toplumdan dışlanıp uzaklaştırılmıştı. Sonra İbrahim hastalıklı olan deriden kurtulmak için sünnet oldu ve bu durumda putlara ibadet edilen tapınaklardan birine girdi. İçerde o şöyle bir ses işitti "Ey İbrahim, sen bizden bir günahla ayrıldın; şimdi iki günahla döndün. Uzaklaş ve bir daha asla aramıza gelme!" Bunun üzerine İbrahim öfkeleni, tapındaki putları kırdı ve toplumunu terketti. Harrânîler, İbrahim'in bu hareketinden sonra yaptığına piş-

⁴⁶ Bkz. İbn Hazm, age, C.1, ss.35, 115; el-Şehristânî, age ss.202, 241; el-Dınaşqî, age, ss. 34,44; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbâr'l-Beşer*, Vogel (1831), ss.14,148.

⁴⁷ Bkz.Maimonides, *The Guide of the Perplexed*, Chicago (1963),ss.515-16

⁴⁸ Aynı eser, s.516

⁴⁹ Aynı eser,ss.515-16

⁵⁰ İbn Hazm, age,c.1, s.35.

man olduğuna, tevbe ettiğine ve tevbesine karşılık olarak oğlunu gezegen Satürn'e kurban etmek istediğine inanırlar.⁵¹

c. Harranlı Bâbâ ve *Bâbâ'nın Kitabı*

Kaynaklarda "Harranlı Bâbâ" ya da "Harran'ın tanrısı Bâbâ" olarak zikredilen Bâbâ da Harrânîlerin peygamberleri arasında yer almaktadır. Bâbâ'dan Harrânîlerin peygamberlerinden birisi olarak bahseden el-Bîrûnî, eserinin bir başka bölümünde onun ismini Mâbâ olarak zikreder.⁵² Fakat bu açıkça bir yanlış yazmadan ibarettir. Süryani yazar Dionysius Bar Salibi ve İbnü'l-Adim de eserlerinde Bâbâ'dan bahsederler ve Bâbâ'ya ait olduğunu söyledikleri bir kitaptan çeşitli bölümlerin tercümesini verirler.⁵³ Bar Salibi, Bâbâ'yı "Harran'ın tanrısı" olarak adlandırır; ancak daha sonra Harranlı putperestlerin onu bir peygamber olarak gördüklerini ifade eder. Diğer yünden İbn el-Adim ise Bâbâ'dan sadece "Harranlı Bâbâ" olarak bahseder.)

Bâbâ'nın kim olduğu ve ne zaman yaşadığı konusunda çeşitli görüşler ileri sürülür. Klasik yazarlarca Bâbâ'ya atfedilen kitapta yer alan ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla Bâbâ Harranlı bir kişidir. Ancak Harrânîler tarafından peygamber olarak kabul edilen bu şahsın gerçekte Harran'da yaşamış olan bir kişi mi yoksa, Hermes ve Agathodaimon gibi diğer Harran peygamberlerinin durumuna benzer şekilde, eski Yunan kültüründe yer alan bir şahsiyet mi olduğu konusu açık değildir.

Çeşitli kaynaklarda Bâbâ ismi sıkça rastlanan bir isimdir. Örneğin bu isim Dura-Europos'daki Semitik yazmalarda bb ve Yunanca yazmalarda Bâbâ şeklinde şahıs ismi olarak görülür.⁵⁴ Ayrıca Bâbâ ismini taşıyan bir Eski Mısır tanrısı ve Lagaş şehrinin sulama ve bereket tanrısı Ningursu'nun eşi olan bir Sümer tanrıçası da mevcuttur.⁵⁵ Yine Bâbâia isimli bir Suriye tanrıçası da bilinmektedir.⁵⁶

⁵¹ El- Bîrûnî, age, s.187.

⁵² Bkz. el- Bîrûnî. age,ss.187, 315

⁵³ Rosenthal, F.,age, ss.221, 228

⁵⁴ Frye, R.N., et.al., *Inscriptions from Dura-Europos*, New Haven (1955), ss.172, 178, 180, 183.

⁵⁵ Bkz. Pritchard. J.B., *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Princeton (1955), ss. 15, 217, 390.

⁵⁶ Bkz. Jalabert, G., et.al., *Inscriptions grecs et latines de la Syrie*, Paris (1955), C.4, s.119.

İbnü'l Adim, Bâbâ'nın Hicretten 367 yıl önce yaşamış olduğunu belirtir. Bu durumda o, MS 3. yüzyılda yaşamış olabilir. Bar Salibi ise Bâbâ'nın ne zaman yaşadığı ile ilgili bir tarih vermemekle birlikte, o-nun Bâbâ ile ilgili olan ifadelerinden Bâbâ'nın Hristiyanlık öncesi bir devirde yaşamış olduğu düşüncesini taşıdığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Bâbâ'nın yaşadığı dönemle ilgili olarak kesin bir şey söylemek oldukça zordur. Ancak Bâbâ'ya atfedilen kitaptaki ifadelerde İslâmi döneme herhangi bir atıfta bulunulmaması ve bu döneme ait herhangi bir olay ya da kişiden bahsedilmemesi, Bâbâ'nın bu eseri İslâmi dönem öncesi bir zamanda yazmış olduğuna işaret edebilir.

Harıranlı Bâbâ tarafından yazılan ve “Bâbâ'nın kehaneti” ya da “Bâbâ'nın kitabı” olarak adlandırılan bu kitap, Harrânîlerin dinî literatürleri arasında önemli bir yere sahiptir. Bu kitapla ilgili olarak elimizde biri Arapça diğeri Süryanca olan iki değişik kaynak mevcuttur. Bunlar İbnü'l-Adim (1192/93-1262) tarafından yazılan *Buğyatu't-Taleb fi Tarihi Haleb* ve 12. yüzyılda eserini kaleme alan Dionysius Bar Salibi'ye ait “Against the Muslims” (Müslümanlara Karşı) başlıklı eserdir. Bu kaynaklar, Bâbâ'nın Kitabı'ndan sadece belirli kısımların Arapça ya da Süryanca tercümelerini verirler.⁵⁷

İbn Adim, Bâbâ'dan yaptığı alıntılara başlamadan önce, Bâbâ'nın kitabının yedi bölümden oluştuğunu ifade eder ve kitabın sadece dördüncü ve altıncı bölümlerinden bazı alıntılar yapar. Bar Salibi ise Bâbâ'nın kitabının hacminden bahsetmeksizin, bu eserin sadece birinci ve ikinci kitaplarından bazı alıntılar yapar; eserin birinci kitabının ‘vahi’ olarak adlandırıldığını vurgular. Açıkça anlaşılacağı gibi İbn Adim'in, bölümler olarak bahsettiği kısımları, Bar Salibi bu kısımları kitaplar olarak adlandırır.

İbn Adim'in ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla o, kendi döneminde Harran hatibi (vaizi) olan İbn Teymiyye'nin⁵⁸ kendisine gönderdiği Bâbâ'nın kitabının Arapçaya tercüme edilmiş bir nüshasından

⁵⁷ Bâbâ'nın kitabının türkçe çevirisi bu çalışmanın sonunda verilecektir.

⁵⁸ Burada ki İbn Teymiyye, meşhur İslam âlimi Takiyuddin Ahmed İbn Teymiyye'nin (1263-1328) önceki akrabalarından birisi olmalıdır. İbn Teymiyye ailesi, Moğol istilasına kadar uzun yıllar Harran'ın merkez caminde hatiplik ve mürsidlik görevini ifa ettiler. 1192/93-1262 yılları arasında yaşayan İbnü'l Adim'in kendi döneminde yaşadığına işaret ettiği gibi İbn Teymiyye, Takiyuddin Ahmed'in dedesi Mecdüddin İbn Teymiyye (v.1254) ya da Takuyiddin Ahmed'in kuzenlerinden Abdulkahir İbn Teymiyye (v. 1272/73) olabilir.

bu alıntılar yapar. İbn Adim, elindeki nüshamn baştan sona Arapça gramer hataları ve dil yönünden bozuk ifadelerle dolu olduğunu vurgular. Bu da İbn Adim'in eline geçen Arapça nüshanın bir başka dil-den (muhtemelen Aramca ya da Arami dillerin birinden) çevrilmiş olduğunu göstermektedir. Kitabın asıl dilinin Süryanca olabileceği de kuvvetli bir ihtimaldir; zira Süryanca çok erken dönemlerden itibaren Harran ve yöresinin hakim dili olmuştur.⁵⁹

Hem İbn Adim hem de Bar Salibi'nin Bâbâ'nın Kitabı'ndan yaptıkları alıntılarda naklettikleri kısımlar, bu iki yazar tarafından özellikle seçilmiş olan bölümlerdir. İbn Adim'in eseri *Buğyatu't-Taleb fi Tarihi Haleb* (Haleb tarihi hakkında istenilen şey) Suriye yöresiyle ilgili olarak kaleme alınmış coğrafik bir çalışmadır. Dolayısıyla İbn Adim, Bâbâ'nın Kitabı'ndan sadece bu yörenin tarihi ve coğrafyası ile ilgili olan kısımları özellikle alarak çalışmasında nakletmektedir. Öte yandan Bar Salibi tarafından yazılan "Yahudilere Karşı" ve "Müslümanlara Karşı" başlıklı eserlerin ana konusu ise, başlıklardan da anlaşılacağı gibi Hristiyanlığın diğer yaygın dinlere karşı müdafaasıdır. Dolayısıyla bu Süryani yazar, "Müslümanlara Karşı" başlığını taşıyan ve İslâm'a karşı temel Hristiyan dogmalarının savunulmasını konu alan eserinde. Bâbâ'nın Kitabı'ndan sadece, Hristiyan inancında önemli olan Mesih fikri ile ilişkili olarak gördüğü ifadeleri nakletmiştir. Bar Salibi'ye göre Bâbâ, tıpkı kahin Balaam⁶⁰ gibi İsa Mesih öncesi dönemde yaşamış olan bir kahindir ve eserinde açıkça İsa Mesih'in adını anmamakla birlikte onun geleceğinden, tebliğinden ve havarilerinden (talebelerinden) bahsetmektedir. İşte Bar Salibi, Bâbâ'nın Kitabı'nda bu fikri destekler mahiyette gördüğü ifadeleri eserinde nakleder ve yaptığı alıntılarının sonunda, bu alıntılarda geleceğinden bahsolunan kişinin İsa Mesih olduğunu iddia eder.

Bâbâ'nın Kitabı apokaliptik bir metin görünümündedir; gelecekte bu kitap vuku bulacak olan olaylarla ilgili olarak yaptığı kehanetleri konu edinir. Bâbâ, kendisine vahyedilen bu bilgileri aslında başkalarına anlatmak istemediğini; ancak bunları kendisine vahyeden

⁵⁹ Harran ve yöresinde bulunan ve MS 2. yüzyıla ait olan Süryanca kitabeler, Süryanca'nın o dönemde bu yörenin hakim dili olduğuna işaret etmektedir.

⁶⁰ Beor'un oğlu Balaam, Kitab-ı Mukaddes'e göre Aram bölgesinde bulunan Pether'de yaşayan ve tanrı Yahve'nin yüceliğini kabul eden bir kahindir. Kitab-ı Mukaddes'te onunla ilgili olarak İsrail oğularının lanetlenmesi için dua etme konusunda bir hikaya anlatılır. Bkz. Sayılar:22, 23, 24.

yüce tanrı Mara Samya'nın. bu vahiylerin yazılmasını ve böylelikle diğer insanlara iletilmesini emrettiğini belirtir. Dolayısıyla vahyolunan bu bilgileri isteği dışında diğer insanlar için ifade ettiğini vurgular.

Bâbâ'nın Kitabı'yla ilgili elimizde mevcut olan kısımlar, bu kitabın oldukça az bir bölümünden ibaret olup kitapla ilgili teferruath tam bir değerlendirme yapmamıza imkan sağlamamakla birlikte, elimizde bulunan bu kısımlarda iki husus ilk anda dikkati çekmektedir. Bunlardan birincisi Harran paganizminin temel karakteristiklerinin esere hakim oluşudur. Eserde Harrânîlerin gezegen kültüne işaret eden çeşitli ifadeler yer alır. Harran "Sin şehri" olarak adlandırılır.⁶¹ Başta da belirttiğimiz gibi Sin, Harran panteonunun zirvesinde yer alan Harran'ın meşhur ay tanrısıdır. Harrânîlerin gezegensel tanrılarından bir diğeri olan Mara Samya (kör rab), yani Mars, Bâbâ tarafından "Rablerin Rabbi" olarak isimlendirilir.⁶² Bâbâ, kendisine bu bilgileri vahyeden yüce tanrı olarak nitelediği Mara Samya'nın kudretiyle ileride, Harran'daki doğu ve batı yönleri arasında yer alan kapıda bir tapınak inşa edileceğini bildirir. Ayrıca Bâbâ, Harran'da bulunan Azzûz tapınağından bahseder ve bu tapınakta tanrılar için yapılan kurban törenleri ve adaklarla ilgili bazı hususlara değinir. Azzûz muhtemelen tanrıça Atargatis'in (Venüs) tapınağıdır. Zira Venüs (ez-Zuhre), ortaçağ Harrânîlerince Baltî⁶³ ve Tar'ata isimleri yanı sıra Uzûz olarak da adlandırılmaktadır.⁶⁴

Bâbâ'nın Kitabı'nda (özellikle Bar Salibi tarafından nakledilen bölümlerde) dikkati çeken hususların ikincisi ise çok erken dönemler-

⁶¹ İslam âlimi el-Bîrûnî de Harran'ın Sin kültünden bahseder ve Harran şehrinin aya nisbet edildiğini belirtir. Bkz. el-Bîrûnî, age, ss.187, 205.

⁶² Mara Samya, İslâmî dönemde yaşayan politeist Harranilerce Laris ya da Aris adıyla tapılan gezegen Mars'ın Süryanca lakabıdır. Bu lakab, Harranîlerin tanrılarından bahseden çeşitli kaynaklarda el-ilâhu'd-darîr, el-ilâhu'l-amâ (kör tanrı) veya rabbu'l-a'mâ (kör rab) olarak zikredilir. Bkz. İbn el-Nedîm, age, ss.321, 322, 325; el-Macritî, age, s. 226

⁶³ Baltî (ya da Balthâ) muhtemelen "hanımefendi" anlamına gelen Asurcadaki Belit'in bir yöresel telaffuzundan ibarettir. Babil pentaonunda yer alan ana tanrıça Ninlil, Belit ile(tanrılarının hanımefendisi) olarak adlandırılırdı. Ninlil kültü sonradan İştâr (Venüs) kültüyle birleştirilmiştir. Bkz. Zimmern, H., "Babylonians and Assyrians", in ERE, c.2, ss.310-311.

⁶⁴ Bkz. el-Bîrûnî, age, s.316; İbn el-Nedîm, age, s.324. tanrıça Venüs'e, eski Araplar Uzza, Harran'ın komşusu Urfalı putperestler ise Tar'ata ya da Azizos adları altında tapınmışlardır. Bkz. Necm:19, İbnü'l-Kelbî, *Kitâbu'l-Asnâm*, ss.18vd; Drijvers, H.J.W., *Cults and Beliefs at Edessa*, ss.146vd.

den itibaren yöreye hakim olan Gnostik gelenekle ilişkili bazı yaklaşımların yer almasıdır. Örneğin ilgili kısımda Bâbâ, her şeyden önce var olan, yok olmayan, tam olarak kavranılamayan ve her şeyden yüce olan kudretli Işık'tan ve Işık Bilgisi'nden bahsetmektedir. Ona göre kurtuluş, bu yüce ışığı bilmek, tanımak ve ona ibadet etmekle mümkündür. Onu tanımayan kişiler dalalet ve kötülük içerisindeyler; ayakları asla sabit olarak yere basmaz. Işık Bilgisi'ni tanıyarak kurtuluşa ulaşan kişiler ise, Bâbâ tarafından "ışık ve nur nesli" olarak isimlendirilirler.

Bâbâ'nın Kitabı'nda Harran'ın klasik pagan kültürle birlikte zaman zaman yer alan bu ifadeler, onun Yunan kültürü ve Hermetik literatür aracılığıyla bölgeye giren Gnostik geleneğin etkisinde kalmış bir kişi olduğunu göstermektedir. Zira, yüce varlığın "her şeyden önce var olan ve yok olmayan ışık" olarak nitelenmesi, kurtuluşun yüce ışık bilgisine ulaşmakla mümkün olabileceği düşüncesi ve kurtuluşa nail olanların "ışık ve nur nesli" olarak isimlendirilmesi, Gnostisizmin hakim olduğu bütün dînî-felsefî geleneklerde görülen ortak bir özelliktir.⁶⁵

Öte yandan Yunan kültürü ve Hermetisizmin bölgede etkin hale gelmesinden sonra, Harranlı putperestler arasında çeşitli fikir ayrılıklarının ortaya çıktığı ve zamanla aralarında bazı mezheplerin oluştuğu bilinmektedir. Örneğin İslâm alimlerinden Şehrîstânî ve Abdulkâhîr el-Bağdâdî, Harrânîlerden bahsederlerken onların arasında mevcut olan çeşitli fikir ayrılıklarına ve mezhepleşmelere de dikkat çekmektedirler.⁶⁶ Nitekim, ünlü Harranlı putperest Sâbit ibn Kurrâ'nın Harran'daki dindaşlarıyla çeşitli fikir ayrılıklarına düştüğü ve bu nedenle Harran'ı terk ettiği pek çok kaynak tarafından anlatılmaktadır.⁶⁷ Harrânîlerin mezhepleriyle ilgili bilgiler veren kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla, Harrânîler arasında mevcut olan bu fikir ayrılıkları genellikle felsefî mahiyettedir. Bu da Yunan kültürü ve Hermetik literatür aracılığıyla yörede etkili olan çeşitli görüş ve düşüncelerin Harranlı

⁶⁵ Gnostisizimdeki bu özellikler ile ilgili olarak bkz. Jonas, H., *The Gnostic Religion*, Beacon Hill (1958), ss.57-58; Filoraina, G., *A History of Gnosticism*, ss.44, 45.

⁶⁶ el-Bağdâdî, *Usûlu'd Dîn*, ss.324-325; Şehrîstânî, age, ss.224vd.

⁶⁷ Bkz. Yâkut el-Hamavî er-Rûmî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, Kahire (1924), c.2, s.397; Bar Hebraeus, *The Chronology*, tr. E.A.W. Budge, London (1932), ss.152-153; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, c.2, ss.81-82

putperestler üzerinde meydana getirdiği etkileri yansıtmaktadır.⁶⁸ Yine Harrânîlerin peygamberlerinden bir çoğunun Plato ve Pythagoras gibi Yunan filozofları ve Hermes ve Agathodaimon gibi Hermetisizmde önemli olan mitolojik figürler olması, Yunan kültürü ve Hermesizmin Harranlı putperestler üzerinde olan etkisini göstermektedir. Dolayısıyla gerek bu harici akımlardan etkilenenlerle eski Asur ve Babil döneminin klasik paganizmini savunan muhafazakar Harranlılar arasında, gerekse harici kültürlerden etkilenen Harranlıların kendi aralarında zamanla kaçınılmaz olarak çeşitli görüş ayrılıkları zuhur etmiş ve ayrılıklar zamanla birtakım mezheplerin teşekkülüne neden olmuştur. İşte Bâbâ'nın Kitabı. Harran'da klasik Harran paganizmiyle Gnostik geleneği meczetmiş olan bir ekolün görüşlerini yansıtmaktadır.

Bâbâ'nın Kitabı'nda işlenen ana tema, Bâbâ'nın gelecekte vuku bulacak olan bazı olaylarla ilgili olarak halkını uyarması ve bilgilendirmesidir. Bar Salibi'nin naklettiği bölümlerde Bâbâ, ileride Harran'ın yabancı güçlerce işgal edileceğinden, pek çok Harrânî'nin katledileceğinden ve bu katliam nedeniyle ünlü tapınak Azzûz'un bir "şehidler evi" haline geleceğinden bahseder. Ayrıca o, Azzûz'un bu güçlerce yerle bir edileceği kehanetinde bulunur. Bâbâ, Harrânîler üzerine inecek olan bu felaketin, onların günahları nedeniyle olacağını ve onlar dine samimi bir şekilde yönelinceye kadar selamete kavuşamayacaklarını vurgular. Bar Salibi'nin Bâbâ'nın Kitabı'ndan yaptığı alıntıların sonlarına doğru Bâbâ, güneyden büyük bir kişinin geleceğini, Harran'a ve meşhur tapınak Azzûz'a hakim olacağını söyler. Ona göre bu kişi kendisine tabi olanlara karşı iyi davranacak, ancak kendisine karşı çıkanlara aman vermeyip onları kılıçtan geçirecektir. Bâbâ, bu kişinin takipçilerinin ise aşağılık ve adi insanlar olacağını vurgular. İbn Adim'in naklettiği bölümlerde de Bâbâ, güneyden ünlü bir kralın komutasında Habeşlilerin hızla yükselerek kuzeye doğru ilerleyeceklerini, Nubianların ülkesiyle Mısır'ı fethettikten sonra Filistin ve Ürdün üzerine yürüyüp buraları ele geçireceklerini belirtir. Bâbâ, Habeşlilerin bu fetihleri sırasında kendilerine karşı koyanları kılıçtan geçireceklerini, ancak rahipler şehri Mabbug (Halep) ve Harran'ın emin beldele olacağını vurgular. Bâbâ'nın "gök halkı" ya da "semavi halk" olarak isimlendirdiği Habeşliler, ismi yüce olan krallarının komutasında Harran'a geldiklerinde Harran halkının gücü ve kudretinin en üst seviyeye çıkacağı belirtilir. Bâbâ'ya göre gök halkı o kadar güçlü ola-

⁶⁸ Bkz. Drijvers, H.J.W., "Bardaisan of Edessa and the Hermetica", ss.194-195.

caktır ki onlardan bir kişi rakiplerinden yüzyirmi kişiyi, yirmi kişi ise ikibin kişiyi kolaylıkla saf dışı bırakacaktır. Bâbâ, gök halkının tanrısı tanımayanlara, haksızlıktan saparak kötü arzularının yoluna girmiş olanlara ve kendilerine (gök halkına) hürmet etmeyenlere karşı kızgın olacağını belirtir. Bâbâ'nın ifadelerinden, ancak Harran halkıyla Haleb şehrinin gök halkının öfkesinden emin olacağı anlaşılmaktadır. Ayrıca Bâbâ, gök halkının hakimiyeti döneminde Harran'ın gelişeceğini, surlarının yeniden onarılacağını ve yeni tapınaklar yapılacağını bildirir. Yine bu dönemde Harran'ın eskiden beri rakibi olan Urfa'nın yerle bir edileceği vurgulanır. Urfalıların Harran'dan alınarak Urfa'ya götürülen su da böylelikle tekrar Harran'a getirilecek ve yerle bir edilmiş Urfa'dan taşlar getirtilerek Harran onarılacaktır. Böylelikle geçmişte Harran ve Harrânîlere komşularınca yapılmış olan haksızlıklar da giderilmiş olacaktır.⁶⁹

Yukarıda da değindiğimiz gibi Bar Salibi, güneyden geleceği vurgulanan bu kralın İsa Mesih, bu kralın takipçilerinin ise Mesih'in havarileri olduğunu iddia eder. Ona göre Bâbâ, böylelikle İsa'nın geleceğini önceden haber vermektedir. Bar Salibi'nin bu iddiasını metinde yer alan ifadeler doğrultusunda değerlendirdiğimizde, bunun doğru olmadığı anlaşılır. Zira Bâbâ, güneyden gelecek olan bu kral ve onun harikulade meziyetlere sahip olan maiyetinin Mısır, Filistin ve Ürdün'den sonra bizzat Harran'a hakim olacağını ve onun döneminde Harran'ın gelişip güçleneceğini belirtir. Oysa Urfa'ya hakim olmalarına rağmen Hristiyanlar tarih boyunca asla Harran'a hakim olamamışlardır. Öte yandan tarihi gelişmeleri göz önüne aldığımızda Bâbâ'nın bahsettiği bu muzaffer gücün İslâm ve Müslümanlar olabileceği fikri daha doğrudur. Zira Bâbâ'nın bu muzaffer güçle ilgili yaptığı tanımlamalar İslâmî dönemle daha fazla uyumaktadır. Ancak kanaatimize göre, Bâbâ'nın Kitabı'nda güneyden geleceği belirtilen bu kral ve onun maiyetini oluşturan gök halkıyla ilgili bu bilgiler Harrânîlerin mehdilik tasavvurunu yansıtmaktadır. Mehdi tasavvurunun bütün Ortadoğu toplumlarında yaygın bir şekilde mevcut olduğu bilinen bir gerçektir.⁷⁰ Dolayısıyla mehdilik fikriyle haşır neşir olan bir çevrede yaşayan Harrânîler arasında da bu fikrin mevcut olması

⁶⁹ Bu şekilde sağlanacak olan adalet sadece Harran için değil civar şehirler için de sağlanacaktır. Örneğin, metne göre Sumaysat şehri yok edilecek ve Gözene'den alınarak Sumaysat'a götürülen su da böylelikle tekrar asıl yerine döndürülecektir.

⁷⁰ Dinler de mehdilik tasavvuru için bkz. Sarıkcıoğlu, E., *Dinlerde Mehdi inancı ve Tasavvurları*, Samsun (1997)

oldukça doğaldır. Bâbâ, Harran halkının iyiliği bırakarak kötülüğe meyledeceğini, tanrının yolundan uzaklaşacağını, bunun sonucu olarak da yabancı güçlerin Harran'a saldırarak Harran'ı yakıp yıkacaklarını ve taş üstünde taş koymayacaklarını belirtir. Öyle ki ünlü tapınak Azzûz bir kan gölü ve şehidler evi haline gelecektir; zira işgalciler tapınakta ibadet edenleri de kılıçtan geçirecektir. Ayrıca tapınakta da taş üstünde taş bırakılmayacaktır. Bâbâ'ya göre Harran ve Harrânîler açısından zulüm, işkence ve eziyetin had safhaya ulaştığı bir dönemde, güneyden ismi yüce olan bir kral harikulade bir kudret ve kuvvete sahip bir orduyla gelecek, Mısır, Filistin ve Ürdün'le birlikte Harran'ın rakibi konumunda olan Urfa gibi bütün şehirleri yakıp yıkarak cezalandıracaktır. Bu kral adaleti tesis etmenin yanı sıra, tanrı tanımayanları, dalaletle düşmüş olanları ve kendisinin emirlerine karşı çıkanları kılıçtan geçirerek yok etmek suretiyle dinî ve ahlaki yapıyı da tesis edecektir. Bu kralın döneminde Harrânîler altın bir çağ yaşayacaklardır. Güç ve kudretleri had safhaya çıkacak, yeni tapınaklar ve surlar yapılacak; buna karşılık rakipleri ise zelil edilecektir. Bu kral sadece Harran'da değil diğer bölgelerde de yapılan haksızlıkları ortadan kaldıracaktır.

Görüldüğü gibi burada zulüm, işkence ve kötülüğün arttığı, dinî ve ahlakî değerlerde gerilemenin had safhaya çıktığı bir dönemde gelerek kötülüğü ortadan kaldıran, hakkı ve adaleti tesis eden bir kurtarıcıdan, yani bir mehdiden bahsedilmektedir. Bâbâ elimizde mevcut olan metinde bu kurtarıcının bir mehdi olacağını açıkça zikretmemekle birlikte, onunla ilgili verilen bilgiler onun bir mehdi olacağını ortaya koymaktadır.

3. Bâbâ'nın Kitabı (Metin)

(İbn Adîm'in eserinde Arapça tercümesini naklettiği nüsha)

Harran'ın hatibi İbn Teymiyye, Harranlı Sabîî Bâbâ'nın kitabını bana gönderdi. Bu kitap yedi bölümden oluşur ve yazar onda gelecekte neler olacağından bahseder. Bâbâ'nın bu hitabını Hicretten 367 yıl önce yapmış olduğu söylenir.

Dördüncü bölümde Bâbâ şöyle der : Ve gizli sırlar bana açıklan-

---

* Bu çeviride, Bâbâ'nın kitabının F. Rosenthal'ın "The Prophecies of Bâbâ the Harranian" başlıklı çalışmasında mevcut olan İngilizce tercümesi (ss.221-25, 228-31) esas alınmıştır.

dı. Ruhum tedirginleşti ve bahsettiğim şeyden dolayı kalbim korku içerisindeydi. Konuştum; çünkü gelecek zamanda neler olacağını açıklamak ve bildirmek konusunda Rablerin Rabbi tarafından konuşmakla emrolundum. Yani :

Güneydeki (kıbledeki) halkın en mükemmeli olan Habeşler seçecekler ve onların ismi yüce olan kralları binek hayvanları, mayyetleri, yılanlar gibi olan sütunları ve hızla koşan vahşi hayvanlar gibi olan erkanı ile birlikte sayısız kişiden oluşan kudretli bir orduyla gelecek. Onlar batı yönünden gelecekler. Onların sayısı kum ve çekirgele-
rin sayısı gibi olacak. [... *iki satır eksik*] para ve harcamalar. Kâiple-
rinde baba ve çocuk için bir acıma olmayacak. Onların orduları ve askerleri uçarak geçen ve yerleşim alanlarına ulaşan çekirgeler gibi toplanacaklar. Onlar, Nubianların ülkesini ve Mısır topraklarını ele geçirecekler ve oradan Şam'a giderek orayı yağmalayacak ve yıkacaklar. O, Ürdün nehrine gelecek; Filistin'i geçecek ve Fırat'ta kamp kuracak. Mabbug olarak adlandırılan rahipler şehri yani Halep, güvenli olacak. Sonra o, sana, Harran'a gelecek. Sen de huzur ve güvenliği tadacaksın. Gök halkı senin ortanda ikamet edecek. (Böylelikle) Harran halkının gücüne kudreti en üst dereceye çıkacak. Onlar savaşacaklar ve karayı ve denizi sıkı bir otoriteyle boyunduruk altına alacaklar. Bir kişi yüzyirmi kişiyi, yirmi kişi ise ikibin kişiyi sürüp çıkaracak. Şartlarını kabul etmeyen ve onların söyledikleri şeyi dinlemeyenlerin hepsi öldürülecek.

Altıncı Bölümde o (Baba) şu beyanatı yaptı: Ahfaz krallığı sona erdiğinde çok savaş olacak ve yeryüzünde çok kan akıtılacak. Batıda günlerce süren şiddetli savaşlar olacak. O halde, görkemli şehirler size yazıklar olsun! Yaptıklarıyla yeryüzünü kirletecek necis gruplar, tanrı'yı tanımayan ve gök halkına hürmet etmeyen, gerçekten saparak kötü arzularının yoluna girmiş olan ve bu nedenle gök halkının kendilerine kızgın olduğu kimselerden dolayı, ey köyler ve kasabalar sizlere yazıklar olsun! Mükemmel krallığın mekanı olan görkemli Şam, sana yazıklar olsun! Surların nasıl da yıkılacak ve çarşın nasıl da yerle bir edilecek! Güneş şehri Baalbek sana yazıklar olsun! Senin ortanda bulunan tılsımların güçleri nasıl da Harran'ın doğusundaki dağa, Bnecuk dağına aktarılacak ve sen harap olurken, yıkımın sesleri sende işitilene kadar senin güzel kokun ve kurbanların nasıl da değişecek. Bununla birlikte rahipler şehri olan Mabbug, yani Halep, sana bir otoriter kişi gelecek ve senin ortanda ikamet edecek. Surlarını yükselte-

cek, çarşını çevirecek ve senin ortanda bulunan suya (kaynağa) sahip olacak. Kısa bir süre sonra o (bu kişi) sende alınacak. İşte o zaman sana yazıklar olsun! Sen ne kadar da çok savaşlar ve kavgalar göreceksin! Sumaysat, sana yazıklar olsun!

Ayrıca o bir diğer paragrafta şunları söyledi: Edessa'nın (Urfa'nın) yok edileceğini ve Harran'dan alınan suyun tekrar Harran'a dönderileceğini hakikaten söylüyorum. Sumaysat yok edilecek ve Gözene'ye ait olan suyu onlar güneye (kibleye) götürecekler.

Bu bölümde o (Bâbâ) ayrıca şunları söyledi: Edessa'nın (Urfa'nın) taşları Harran'a taşınacak ve onlardan Harran için bir sur ve duvar yapılacaktır. Doğu ve güney arasında yer alan kapıda bir tapınak inşa edilecek ve bu Kör Rabbimizin (Mara Samya = Mars) kudretinden kaynaklanan emirler doğrultusunda yapılacaktır. O, bu şeyleri (olayları) size bildirmemi emredendir. Mabbug'un, yani Haleb'in rahipler tarafından canlandırılacağını ve bütün yeryüzünde huzur ve güvenliğin olacağını söylüyorum.

Biz bu paragraftan önceden bahsetmiş ve Harran surlarından bir kısmının 652 yılında yıkıldığını belirtmiştik. Bu durum, surların zarar gören kısmının tekrar yapımı için Harran'a Edessa (Urfa) surlarından taşlar nakletmeyi gerektirdi. Harran hatibi, bu bilgiyi bana aktardı ve ben bu kitaptan, bütün gramer hataları ve yanlış dil yapılarıyla birlikte yukarıdaki alıntıları naklettim.

(Dionysius Bar Salibi'nin eserinde yer alan Süryanca nüsha) *Harran'ın tanrısı Bâbâ'nın Kehaneti*

Harran'da yaşamış olan, kitabı putperestler tarafından dikkatle okunan ve onlar tarafından bir peygamber olarak adlandırılan Bâbâ'nın sözlerini dinle. Putperestler ona bütün filozoflardan daha fazla saygı gösterir ve ona sığınır. O (Bâbâ) kehanetini kahin Balaam'ın yaptığı gibi ilahî gücün onaylamasıyla açıkladı ve Mesih hakkında açıkça konuştu. "Vahiy" olarak adlandırılan birinci kitabında o şunları söyledi

Bunlardan bahsetmek istemedim; ancak ileride olacak olan bu şeyler hakkında yazmam, isteğim dışında istendi. Bunlar vuku bulacakken gözyaşları ve pişmanlık olacak. Zira (varlık itibarıyla) yeryüzünden önce olan ışık (nur) yeryüzüne geldi ve insanlık onu bilmeksizin yeryüzü aleminde gözüktü. Ondan sonra o tekrar (kendi mekanına)

döndü ve herkesten gizli olan kudretin yanında bulunan yücelerdeki yerine gitti. Ve o kendi yerindeyken Harran'ın sözde sakinleri gelecek ve Sin şehrinin halkı, “o gök çocuklarından gelen bir hikmet değil (sadece) Bâbâ'nın bir deliliğidir” diyecekler. İçerisinde bütün yücelik var olan Azzûz'u sarsan onlar, orada (Azzûz'da) ikamet edenleri sürecek ve orası bir şehidler evi haline gelecek; diğer bütün yerler ise bir utanç yeri olacak.

Aynı kitaptan .{Zira ölümsüz olan Işık Bilgisi, yok olmayan kurbanlar ve semada ikamet ederek göğü ve yeri kontrol eden bozulmayan nur yeryüzünde gözükecek. Hayat ondadır; zira herkes onda sığınak bulur. Harran'da yaşayanlar yalancıydılar. O, olmuş ve olan her şeydir ve o her şeyden öncedir. Hikmet onda ikamet eder ve onda oturur. Bu nurdan başka hiçbir şey varlığa sahip değildir.

Yeryüzü, yeryüzü! Yalan içme, ancak, gözükken var olan, yok olamayan yücelere ulaşan ve yıllardır yeryüzüne hizmet eden ışığı tanı! Kısaca, kötülük onların günahları nedeniyle gelecek ve onlar gözükken ışığı tanıyınca ve ona dosdoğru bir şekilde ibadet edinceye kadar onların ayakları sabit olmayacak.

Aynı kitaptan Ve onlar tatlı sözler söyleyecekler “Gel, yere kapanalım ve yeryüzünün yaratıcısı olan tanrı'ya ibadet edelim!” Ve yeryüzünde bir büyük ve kutsal tapınak olacak ve bütün halk tam bir sevgi içerisinde tanrı'ya bir kurban getirecekler.

İkinci kitaptan Onlar ummadıkları yerden fıskıran ışına (şuaya) bakacaklar. O (şua) onların yerinden görünüyor olacak. O kavranamayan nur, yücelik hususunda kendine has bütün teçhizatıyla belirecek (görünecek) ve yeryüzünde ikamet eden herkes, gizlenmiş olup da açığa çıkarılan ihtişamın kudretini fark edecek.

Zihnen kendimi bana şunlar söyleniyor gibi hissettim: Işık ve nur nesli, kazanç ve kayıp, var oluş ve düşüş için yeryüzünden doğdu.

Eyvah, eyvah! Zira bir müddet sonra Roma'daki Kapitol** gibi yüce ve görkemli olan aranızdaki tanrıların evinden hiç bir taş diğeri üzerinde kalmayacak. (Bundan) ürperip titreme, zira ışının nurunu tanıyorsan (bil ki) önemli olan bir çok şey yok olacak. Rabbin ışını açık şekilde yeryüzüne inecek ve ışığın yükselişine kadar onlar işaretsiz kalacaklar. İran halkı (bu) ışın için hediyeler getirerek gelecekler. Mü-

** Eski Roma'nın meşhur Jüpiter tapınağı

kemmel olan ilâhî rehberliktir ve olağanüstü olan yeryüzünde gözükecek olan mucizedir. O, sözcükler ve kavrayış üstü bir şeydir. O, kavranılmaz ve anlaşılmaz bir şeydir. Bundan sonra dünya bir müddet barış içinde bulunacak. Doğu krallığı harekete geçirilecek. O (bu krallık) yükselecek ve Yudah şehrini yok edecek. Kendilerine [...] dediğim bu mucizevi nesil nedeniyle Abor (Eber)*** tutsak edilecek ve Babil kölelik altında hizmet edecek. Ondan sonra Batı kralları yükselecek ve ülkemize kadar gelecekler. Onlar Azzuz'un ortasında kurban kesecek ve (tanrılara) çeşitli hediyeler sunacaklar. Onlar, dini ilga etmenin yollarını arayacaklar. Ancak böyle (olduğunu) söyleyemeyecekler, zira onlardan sonra gelen diğer kişiler inanacak ve (öylece) hükmedecekler.

Sonra Bâbâ, uzun bir zaman sonra güneyden büyük bir ismin geleceğini ve Azzuz'un ortasında oturacağını söyledi. O, kendisine tabi olanları şereflelendirecek, ancak sözlerine ehemmiyet vermeyenlerin hepsi üzerinde ise kılıç hükmedecek.

Sonra Bâbâ (bu kişinin) arkadaşları ile ilgili şunları söyledi. Onun arkadaşları, ki bunlar onun takipçileridirler, aşağılık kişilerdir.

O (Bâbâ) açıkça Mesih'in havarilerinin aşağılık ve basit kişiler olduğunu ifade etti. O (Mesih) onları gönderdi ve onlar bütün yeryüzüne dağıldılar. Kendisiyle birlikte olan ilâhî gücün yardımıyla onlar, yüce ve mucizevi işler yaparak bütün insanlığı yakalayıp hayata getirmeye muktedir oldular.

Kahin yeryüzündeki ihtişam nesli hakkında ayrıca şunları da söyledi: Her şeyden öte ve her şeyde ikamet eden bu mucize gerçekleşti.

*** Eber, Kitabı Mukaddes'te birkaç anlamda kullanılan bir terimdir. Bu terim, İbraniler'in atası olan bir kişinin veya bazı rahiplerin ismi olarak kullandığı gibi Beniyamin oğulları kabilesinde iki soy için de isim olarak kullanılmaktadır.

VIII

Nag Hammadi Literatürü ve “Adem’in Vahyi”

1. Nag Hammadi Literatürü

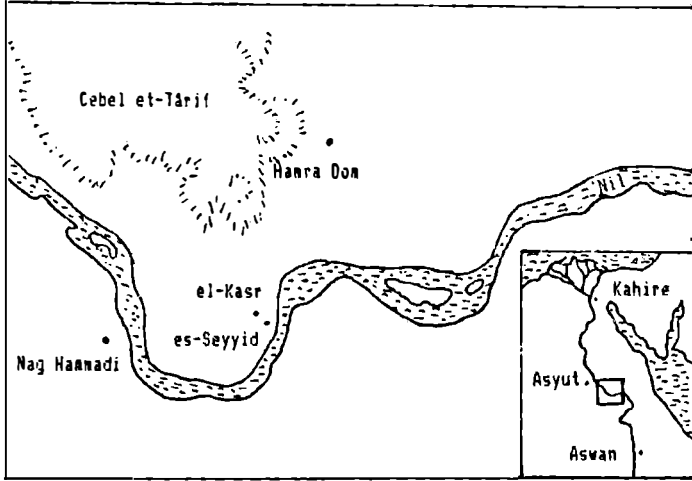
Nag Hammadi, Yukarı Mısır bölgesinde modern Asyut şehrinin güneyinde ve Nil nehri kıyısında yer alan bir kasabanın ismidir. 20. yüzyılın ilk yarısına kadar bilimsel çalışmalar açısından fazla bir önem arzetmeyen Nag Hammadi, yüzyılın ikinci yarısından itibaren başta Dinler Tarihçileri olmak üzere, pek çok değişik alandaki bilim adamlarının çalışmalarında sıkça kullandıkları bir terim oldu. Şüphesiz ki Nag Hammadi bu şöhretini 1945’te o yörede tesadüfen bulunan ve kültür dünyasında geniş yankılar uyandıran yazılı bir koleksiyona borçludur.

Aralık 1945’te Nag Hammadi’ye yaklaşık 10 km uzaklıktaki el-Kasr köyünde çiftçilik yapan Halife ve Muhammed Ali adlı iki kardeş, tarlalarına atmak üzere nitratlı toprak getirmek amacıyla Cebelü’t-Târif’e (Târif Dağı) giderler¹ Cebel et-Târif eteklerinde yeralan

---

¹ Bkz. Harita

Hamra Dom'un muhtemelen kuzeybatısındaki bölgede bulunan bir mağarada toprağı kazarken, toprağı gömülü vaziyette olan bir küp bulurlar. Define buldukları sevinciyle küpü kıran kardeşler küpün içerisinde papirüs sayfalara yazılı bir çok kitap bulurlar. Kardeşlerden Muhammed Ali kitapları bir şeye sararak alır ve evine götürür. Muhammed Ali daha sonra kitaplardan bir kısmını incelemesi için Nag Hammadi'deki bir Kıptî rahibe verir. Ancak rahibin kayınbiraderi bunları Kahire'ye götürür ve satar. Neticede bunlar Kahire'deki Kıptî Müzesine ulaşır. Bu arada kitapların büyük bir kısmı Muhammed Ali'nin el-Kasr'daki evindedir. Muhammed Ali'nin ölümü sonrası karısı evdeki bu metinlerden bir kısmını ateş yakmak için kullanır; bazı sayfalar ise yırtılır veya çeşitli yollarla kaybedilir. Evde kalan son kitaplar ise birkaç Mısır Lirasına komşulara satılır. Bu kitaplar daha sonra çeşitli araçlar vasıtasıyla Mısır'da faaliyet gösteren çeşitli yabancı antika eser kaçakçılarının eline geçer. Kaçakçılar, bu kitapları çeşitli yollarla Batı'ya kaçırarak satarlar (örneğin Nag Hammadi

Nag Hammadi'nin yer aldığı bölge

Literatürü'nün 1. cildini oluşturan fragmentler Zürih'teki Jung Enstitüsü'ne satılır). Daha sonraki yıllarda Kahire Kıptî Müzesi, Batı'ya kaçırılan Nag Hammadi Literatürü'ne ait bu kitapları, bunları elinde bu-

lunduran kuruluşlara yüklü bir para ödemek koşuluyla geri getirerek, Nag Hammadi metinlerinden elde kalan parçaları bir merkezde toplamayı başarır²

Bu kitaplar, bilim adamlarının büyük çoğunluğunca bulunduğu yöreye en yakın kasaba olan Nag Hammadi'nin isinine atfen "Nag Hammadi Literatürü" olarak adlandırıldı. Ancak bir grup Batılı bilim adamı ise bu kitapları, el-Kasr ve es-Seyyid köylerinin bulunduğu yöreye verilen eski bir isim olan Chenoboskion ismine atıfta bulunarak "Chenoboskion Literatürü" şeklinde isimlendirdi. Fakat bu isim fazla tercih edilmedi. Günümüzde bu metinler üzerinde çalışma yapan hemen her bilim adamı, bu metinleri Nag Hammadi Literatürü olarak isimlendirmektedir³

Şu an elimizdeki Nag Hammadi metinleri 13 ciltlik bir literatürden ibarettir. Papirüs sayfalara yazılı durumda olan bu literatürün 11 ciltlik bölümü deri ile kaplanmış durumdadır. Kaplı durumda olmayan ve fragmentler halinde bulunan 12. cildin ise, literatür ilk keşfedildiğinde tamamı durumda olduğu, ancak sonradan elden ele dolaşırken bazı kısımlarının yok edildiği tahmin edilmektedir.⁴ 13. cilt ise sadece birkaç sayfadan ibarettir. Bu kitapları oluşturan papirüs sayfaların bir kısmı oldukça iyi muhafaza edilmiş ve mükemmel durumda iken, diğer bir kısmı çok kötü vaziyettedir. Sayfalarda bazen oldukça büyük tahribata (kopma, yırtılma, çürüme veya güvelenme gibi) rastlanmakta, bu da ilgili metinlerin yeterince anlaşılıp okunmasına engel teşkil etmektedir.›

Tamamı 1150 sayfa civarında olan Nag Hammadi Literatürü, 52 müstakil kitapçıktan oluşur⁵ 10. cilt haricinde bu literatürü oluşturan diğer 12 cildin her birinde birden fazla kitapçık yer alır. Bu 52 kitapçıktan bazıları birbirinin kopyası veya bir diğer varyasyonu durumundadır. Böylelikle 4 metnin iki nüshası, bir metnin ise üç nüshası bulunmaktadır. Dolayısıyla Nag Hammadi Literatürü bize 46 orjinal

² Bkz. Robinson, J.M., "Introduction", in *The Nag Hammadi Library in English*, ed. J.M. Robinson, E.J. Brill (1988), ss. 22vd; Rudolph, K., *Gnosis. the Nature and History of an Ancient Religion*, ss. 35-38.

³ Bkz. Rudolph, K., age, s.42

⁴ Bkz. Foerster, W., *Gnosis, A Selection of Gnostic Texts*, s.3.

⁵ Bazı araştırmacılar bu sayıyı 51 veya 53 şeklinde verirler (Bkz. Foerster, W., age, s. 4; Rudolph, K., age, s.44; Robinson, J.M., age, s.10). Bu ihtilaf herhangi bir başlık taşımayan dağınık sayfalar halinde olan bazı fragmentleri sınıflama zorluğundan kaynaklanmaktadır.

metin sunmaktadır. Bu 46 metinden sadece birkaç tanesinin değişik nüshaları Nag Hammadi Literatürü'nün keşfi öncesi elimizde mevcuttu. Nag Hammadi Literatürü'nde üç nüshası mevcut olan *John'un Gizli Kitabı* (*The Apocryphon of John*) ile 3. cildin 4. kitabını oluşturan *İsa Mesih'in Hikmeti* (*The Wisdom (Sophia) of Jesus Christ*) adlı metnin, Nag Hammadi'den başka Berlin Gnostik Papirüs Metinleri'nde de değişik nüshaları bulunmaktadır. Bu metinlerin de yazıldığı dil Nag Hammadi'deki gibi Kipticedir⁶ Ayrıca Nag Hammadi Literatürü 6. ciltte yer alan 7. kitap *Şükran Duası* (*The Prayer of Thanksgiving*) ve 8. kitap *Asclepius* daha önceden elimizde Latince tercümesiyle mevcut olan Hermetik literatür *Asclepius*'un çeşitli bölümlerinin değişik varyasyonlarıdır. *Şükran Duası*'nın Yunanca Hermetik literatür *Papyrus Mimaout*'ta da bir diğer varyasyonu bulunmaktadır⁷ Son olarak Nag Hammadi Literatürü'nün 12. cildinin 1. kitabı olan *Sextus'un Hükümleri* (*The Sentences of Sextus*)'nin bu Kiptice nüshadan başka Latince, Süryanca, Ermenice, Gürcüce ve Yunanca çeşitli değişik nüshaları da mevcuttur⁸ Nag Hammadi Literatürü dışında diğer kaynaklarda da nüshaları mevcut olan bu 5 kitapçık bir tarafa bırakılırsa Nag Hammadi'deki diğer 41 metin başka hiçbir kaynaktan nüshalarına rastlanmayan orijinal metinler durumundadır.

Bununla birlikte, Nag Hammadi Literatürü'ndeki *Filip İncili* ve *Gerçeklik İncili* gibi bazı kitaplara MS 2. yüzyıldan itibaren, heretik Hristiyan ekollerine karşı reddiyeler yazan Irenaeus gibi Kilise Babalarının eserlerinde bazı atıflarda bulunmaktadır⁹ Ancak Nag Hammadi metinlerinin keşfine kadar, Kilise Babalarının çoğu zaman sadece ismen atıfta bulunulan bu kaynaklara ulaşma imkanı yoktu. Nag Hammadi Literatürü'nde bu kaynaklarla ilgili nüshaların mevcut

⁶ Bkz. Giversen, S., *Apocryphon Johannis*, s. 17; Robinson, J.M., *The Nag Hammadi Library in English*, s. xiv. Berlin Gnostik Papirüs Metinleri ayrıca 2. orijinal Gnostik metni de (*The Gospel of Mary* ve *The Act of Peter*) ihtiva etmektedir. Nag Hammadi dışındaki diğer Kiptice literatür için bkz. Yamauchi, E.M., *Gnostic Ethics and Mandaean Origins*, Cambridge (1970), ss.11-13.

⁷ Bkz. Brashler, J. (and others), "The Prayers of Thanksgiving" and "Asclepius", in *The Nag Hammadi Library in English*, ss. 328, 330.

⁸ Bkz. Wisse, F., "The Sentences of Sextus", in *The Nag Hammadi Library in English*, s.503.

⁹ Örneğin Gerçeklik İncili (*The Gospel of Truth*), 2. yüzyıl Kilise Babası Irenaeus tarafından heretik Valentinian ekolüne ait bir kitap olarak bahsedilmektedir. Krş. Attridge, H.W., G.W. MacRae, "The Gospel of Truth", in *The Nag Hammadi Library in English*, s. 38.

olması, bilim dünyasına bu metinlerle Kilise Babalarının reddetmek amacıyla bu metinlerden yaptıkları bazı alıntıların karşılaştırılması imkanını da sağladı.

Editörler ve çevirmenler tarafından Nag Hammadi Literatürüne ait metinlerin tamamına birer başlık verilmiş olmasına rağmen, gerçekte bu metinlerden 15 tanesinin başlığı yoktur. Bunlardan beşinin sayfalarında herhangi bir eksik olmamasına rağmen bir başlığa rastlanmamaktadır. Diğer metinlerin ise başlangıç veya son bölümleri kayıp olduğundan bunların başlıkları bilinmemektedir¹⁰

Nag Hammadi metinleri üzerinde linguistik açıdan yapılan araştırmalar sonucu, bu metinlerin tamamının Yunancadan Kıpticeye çevrilmiş olduğu anlaşılmıştır¹¹. Bazı metinlerin tercümeleri çok iyi şekilde yapılırken, bazı metinler ise oldukça bozuk bir şekilde tercüme edilmiştir. Bu da tercümeleri yapanların, bazı metinleri anlamakta veya çevirirken ifade etmekte zorluk çektiklerini göstermektedir. Bu metinleri yazanlar, bunlara sahip olanlar veya toprağa gömenler hakkında hiçbir malumat yoktur. 13 ciltlik bu literatürün yazarları (veya bunları kopya edenler) bilim adamlarınca ancak metinlerdeki yazı farklılıklarından tanınmaya çalışılmaktadır¹²

Nag Hammadi Literatürü'nü oluşturan çeşitli metinlerde MS 4. yüzyıla bazı atıflarda bulunmaktadır. Bu da araştırmacıları bu metinlerin yaklaşık olarak 4. yüzyılın ortalarında kopya edildiği ve MS 400 yılları civarında toprağa gömüldüğü düşüncesine sevk etmektedir¹³. Ancak, her halükarda, bu metinlerin çok daha önceleri Yunanca'dan Kıpticeye çevrilmiş olduğu açıktır. Zira daha önce de belirttiğimiz gibi bu metinlerden bazıları MS 2. yüzyıldan itibaren bazı Kilise Babalarınca da zikredilmektedir. Ayrıca bu kitapların bir kısmının Hristiyanlıkla ilgili hiçbir unsur ihtiva etmemesi ve Hristiyanlık öncesi bir Gnostisizm anlayışını yansıtmaması, J.M. Robinson ve K. Rudolph gibi bazı bilim adamlarının ilgili metinlerin Hristiyanlık öncesi dönemlere ait olabileceği düşüncesine sevk etmiştir¹⁴

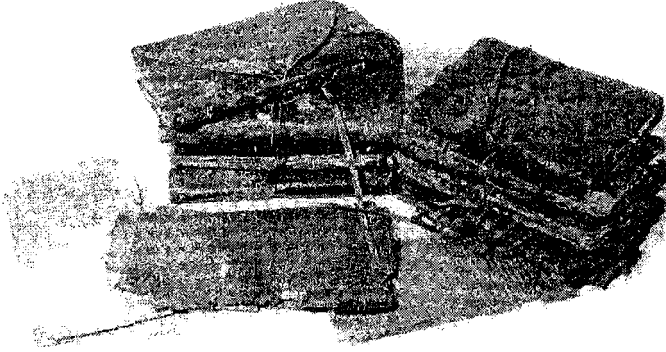
¹⁰ Bkz. Foerster, W., age, s.6.

¹¹ Bkz. Robinson, J.M., "Introduction", in *The Nag Hammadi Library in English*, s.2.

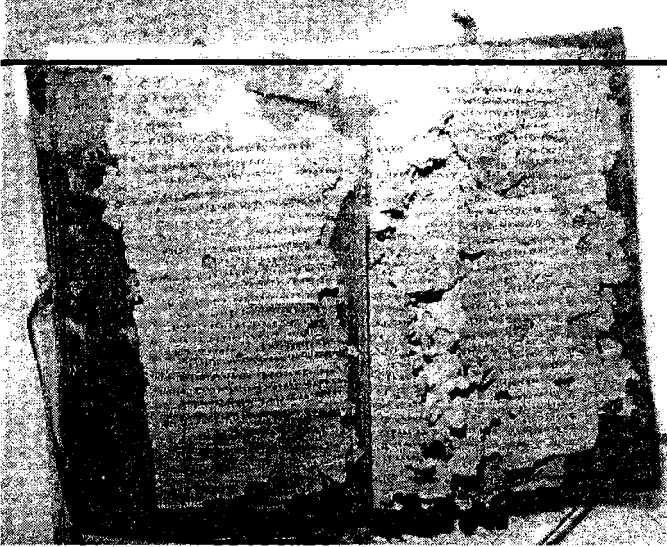
¹² Bkz. aynı eser, s.15; Foerster, W., age, s.5.

¹³ Bkz. Rudolph, K., age, ss.42-43; Yamauchi, E.M., *Pre-Christian Gnosticism, A Survey of Proposed Evidences*, London (1973), ss. 101-102.

¹⁴ Bkz. Yamauchi, E.M., age, ss.108-109.

Nag Hammadi Literatürünü oluşturan kitaplardan bir görünüm

Nag Hammadi Literatürünün dördüncü cildinde yer alan John'un Gizli Kitabı'nın bir kaç sayfası

Her ne kadar Nag Hammadi Literatürü, J.M. Robinson'un da vurguladığı gibi¹⁵, literatür alanında yüzyılımızın en önemli keşfi olmasa da bu literatür başta Gnostisizm olmak üzere pek çok sahada yapılan araştırmalara yeni bir boyut kazandırdı. Nag Hammadi Literatürü'nün bulunuşu öncesi Gnostisizmle ilgili bilgilerimiz, Sâbiî ve Mani kaynakları ile Hermetisizm ve Yahudiliğe ait bazı metinler bir tarafa bırakılırsa, genellikle MS 2. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan Hristiyan Kilise Babalarının ifadelerine dayanıyordu. Kilise Babaları, Gnostisizmi Hristiyanlık içerisinde filizlenip ortaya çıkmış olan bir heretik akım; dolayısıyla Kilise tarihi içinde değerlendirilmesi gereken bir ekol olarak görüyorlardı¹⁶ Nag Hammadi metinleriyle birlikte Gnostisizmle ilgili tarihî yönden oldukça erken devirlere kadar uzanan bazı orijinal ilk elden metinlere ulaşılmış oldu. Hatta bazı Kilise Babalarının reddetmek amacıyla zaman zaman atıflarda bulunduğu metinlerin asılları da böylelikle elde edilmiş oldu ve Kilise Babalarına ait ifadelerin sağlamlasının yapılabilmesi imkanı doğdu.

Öte yandan Nag Hammadi metinlerinden bazılarının Hristiyanlıkla ilgili herhangi bir unsur taşıyor olması, Gnostisizmle Hristiyanlığın ilişkisi problemine dayalı olan eski tartışmalara yeni bir hız da getirdi. Gnostisizmin Hristiyanlık öncesi dönemlerde var olduğunu ve Hristiyanlıktaki "Redeemed Redeemer (Kurtarılmış Kurtarıcı) figürü" gibi Gnostik unsurların Hristiyanlık öncesi Gnostik geleneklerin etkisiyle Hristiyanlığa girdiğini savunan K. Rudolph, A. Böhlige ve J.M. Robinson gibi bazı araştırmacılar, Hristiyanlıkla doğrudan ilgili hiç bir unsur taşımayan bu metinlerin Hristiyanlık öncesi Gnostisizm fikrini açıkça desteklediğini savundular¹⁷ Buna karşın Gnostisizmin Hristiyanlık içerisinde gelişen bir akım olduğu görüşünü savunan E.M. Yamauchi gibi bilim adamları ise, Nag Hammadi'deki bu metinleri, özellikle metinlerin tarihî açıdan Hristiyanlık öncesi döneme ait olduklarını gösteren açık bir delil olmamasını ön plana çıkararak, Yeni Ahit Gnostisizmi doğrultusunda açıklamaya çalıştılar¹⁸

Nag Hammadi Literatürü'nü oluşturan metinler çeşitli sınıflamalara tabi tutulabilir. Zira bu metinler, genelde Gnostik kültüre da-

¹⁵ Krş. Robinson, J.M., "Gnostisizm and the New Testament", in *Gnosis*, ed. B. Aland, Göttingen (1978), s. 142.

¹⁶ Bkz. Jonas, H., *The Gnostik Religion*, ss. 32-33.

¹⁷ Bkz. Yamauchi, E.M., age, ss. 102vd; Robinson, J.M., H. Koester, *Trajectocies through Early Christianity* Philadelphia (1971), s. 263.

¹⁸ Krş. Yamauchi, E.M., age, ss. 103-116.

yalı bir temele sahip olsa da kendi aralarında tam bir homojen yapı oluşturmazlar. Çok az da olsa bazı metinler doğrudan Gnostisizmle ilgili değildir. Dolayısıyla Nag Hammadi metinleri iki ana grupta toplanabilir: (i) Gnostik metinler ve (ii) tam bir Gnostik karakter taşımayan metinler. Gnostik olmayan metinler arasında 6. cildin 5. kitabını oluşturan Plato'nun Rebutic'inden bölümler (Plato, Republic 588a-589b), 12. cildin 1. kitabı olan Sextus'un Hükümleri (The Sentences of Sextus) ve 7. cildin 4. kitabı olan Silvanus'un Öğretileri (The Teachings of Silvanus) gibi felsefi yazılar veya hikmet öğretileri sayılabilir.¹⁹ Gnostik metinler de kendi aralarında çeşitli gruplara ayrılabilir: (i) Hristiyanlıkla ilgili olmayan Gnostik metinler. 5. cildin 5. kitabı olan *Adem'in Vahyi* (The Apocalypse of Adam), 3. cilt 3. kitap ve 5. cilt 1. kitapta yer alan Eugnostos'un Mektubu (The Epistle of Eugnostus) ve 7. cildin 1. kitabı olan Shem'in Açıklaması (Paraphrase of Shem) araştırmacılar tarafından genellikle bu grup içerisinde değerlendirilir.²⁰ Bu tür metinlerde, doğrudan Hristiyanlıkla ilişkili olan kavram ve figürler veya Hristiyanlıktan herhangi bir etkileşim söz konusu değildir. Bazı bilim adamları 8. cildin 1. kitabı olan Zostrianos, 11. cildin 3. kitabı Allogenes, 10. cildin tamamını oluşturan Marsanes, 9. cildin 2. kitabı Norea'nın Düşüncesi (Thought of Norea) ve 7. cildin 5. kitabı Şit'in Üç Anıtı (Three Steles of Seth)'ni da bu gruba dahil ederler.²¹ (ii) Hristiyan Gnostik metinler. Bunlar Hristiyanlıkla doğrudan ilişkili olan unsur ve kavramları içeren metinlerdir. Bu metinler de iki kategoride düşünülebilir: a) Orjinalitede Hristiyanlık dışı Gnostik bir karakter taşıırken, sonradan yapılan ilavelerle Hristiyanlıkla ilişkili bir hüviyet kazanan metinler. 3. cildin 4. kitabı İsa Mesih'in Hikmeti (Wisdom of Jesus Christ) ve Nag Hammadi'de 3 nüshası bulunan John'un Gizli Kitabı (Apocryphon of John) gibi kitaplar bu gruba örnek olarak verilebilir. Bu tür metinlerde, bazı Gnostik figürler Hristiyanlıktaki figürlerle birleştirilerek yorumlanmıştır. Örneğin; bu metinlerde Gnostik redeemer (kurtarıcı) figürü İsa ile özdeşleştirilmiştir. b) Kompoze edildikleri dönemde Hristiyan materyali metnin temelini oluşturanlar. 2. cilt 3. kitap Filip İncili (The Gospel of Philip) ve 2 ayrı nüshası bulunan Gerçeklik İn-

¹⁹ Bkz. MacRae, G.W., "Nag Hammadi and the New Testament", in *Gnosis, Festschrift für Hans Jonas*, ed. B. Aland, Göttingen (1978), s.151.

²⁰ Bkz. Foerster, W., age, s.8.

²¹ Krş. MacRae, G.W., age, s.152; Robinson, J.M., "Introduction", in *The Nag Hammadi Library in English*, s.8.

cili (The Gospel of Truth) gibi metinler bu gruba dahildir. Bu gruptaki metinlerde Hristiyanlıkla ilgili olan temel unsurlara Gnostik bir yaklaşım sergilenmektedir²² (iii) Hermetik metinler. 6. cildin 8. kitabı Asclepius ve 6. kitabı Sekizinci ve Dokuzuncu Üzerine Konuşmalar (Discourse of the Eighth and Ninth) Hermetik metinler arasında sayılabilir.

2. Nag Hammadi Literatürü'nü Oluşturan Kitaplar²³

Cilt 1: The Jung Codex olarak da bilinir. Toplam 138 sayfa olan 1. cilt dört kitaptan oluşmaktadır. Ayrıca başlangıcında bir duanın yer aldığı 2 ayrı sayfa daha bulunmaktadır.

1. **Havari Pavlus'un Duası (The Prayer of the Apostle Paul):** Başlangıçtaki iki ayrı sayfada yer almaktadır. Büyük ihtimalle bu cildi kopya eden kişi tarafından başa ilave edildiği sanılmaktadır. Duanın sonunda yer alan metnin başlığı Yunancadır ve bu da duanın tümünün orijinal nüshasının Yunanca olduğuna işaret etmektedir.
2. **Yakub'un Apokrif Bir Mektubu (An Apocryphal Letter of James):** 1. cildin 1-16. sayfalarında yer alan bu metin Hz. İsa'nın kardeşi Yakub tarafından yazılan bir mektup olarak kabul edilir.
3. **Gerçeklik İncili (The Gospel of Truth):** 1. cildin 16-43. sayfaları arasında yer alır. Metnin herhangi bir başlığı olmamakla birlikte, başlangıçta yer alan *Gerçeklik İncili* ifadesi bilim adamlarınca metne başlık olarak kabul edilmiştir. Bu İncil'in 2. yüzyıl Kilise Babası Irenaeus'un eserinde bahsettiği Gnostik Valentinian ekolüne ait "Gerçeklik İncili" ile aynı eser olduğu genellikle kabul edilmektedir. Gerçeklik İncili'nin bir diğer nüshası ise Nag Hammadi Literatürü'nün 12. cildi içerisinde yer alır.
4. **Yeniden Doğuşla İlgili Kitap (The Treatise on the Resurrection):** 43-50. sayfalarda yer alan bu kitap, aynı zamanda

²² Bkz. Foerster, W., age, s.8.

²³ Aşağıda bir liste halinde sıralayacağımız Nag Hammadi Literatürüne ait kitaplarla ilgili yaptığımız kısa açıklamalarda, J.M. Robinson' (ed.), *The Nag Hammadi Library in English* ve W. Foerster (ed.), *Gnosis. A Selection of Gnostik Texts, II. Coptic and Mandaean Sources* adlı eserlerde, bu metinleri İngilizceye çeviren muhtelif yazarların çevirilerin başında yaptıkları girişler kaynak alınmıştır. Dipnot tekrarlarının yapılmaması amacıyla, bu kısımda zorunlu olmadıkça bu kaynaklar dipnot olarak gösterilmemiştir. Bu metinlerle ilgili genel bir değerlendirme için ayrıca bkz. Rudolph, K., age, ss.43-48.

Rheginos'a Mektup olarak da adlandırılır. Muhtemelen 2. yüzyılda derlendiği tahmin edilen bu eser, ölümden sonra tekrar diriliş inancına ortodoks Hristiyan öğretisinin dışında olan bir yorum getirir.

5. **Üç Tabiatla İlgili Kitap (Treatise on the Three Natures veya Tripartite Tractate):** I. cildin 51-138. sayfalarında yer alan bu metin bu cildin son kitabıdır. Herhangi bir başlık taşımanıyla birlikte, bu metin yazı dekorasyonu açısından üç parçaya ayrıldığından ve aynı zamanda üç ana konu ile (semâvî dünya, yaratılış ve insan) ilgili olduğundan bu başlıkla anılmaktadır.

Cilt 2: Toplam 145 sayfa olan bu ciltte 7 kitapçık bulunmaktadır.

1. **John'un Gizli Kitabı (The Apocryphon of John veya The Secret Book of John):** Bu cildin 1-32. sayfaları arasında yer alan bu metin, MS 185 civarında eserini yazan Irenaeus tarafından da bilinmekteydi. Bu kitap, kötülüğün kaynağı ve kötü alemden semâvî aleme nasıl yükselinebileceği sorununa cevap arayan önemli bir Gnostik eserdir. *John'un Gizli Kitabı*'nın ayrıca Nag Hammadi Literatürü, 3. cilt 1. kitapta ve 4. cilt 1. kitapta iki ayrı nüshası daha bulunmaktadır. Nag Hammadi Literatürü'ndeki bu nüshalardan başka Berlin Gnostik Papirüs metinleri arasında bir diğer varyasyonu daha mevcuttur.
2. **Tomas İncili (The Gospel of Thomas):** 2. cildin 32-51. sayfalarında yer alır. İsa'nın geleneksel sözlerini ihtiva eden bir kitaptır. Yunanca'dan Kıpticeye çevrilmiştir. Orijinal Yunanca metnin bazı fragmentleri de günümüze kadar gelmiştir. *Tomas İncili*, Nag Hammadi metinleri ve bu İncille ilgili kısa bir girişle birlikte Prof.Dr. Ekrem Sarıkçıoğlu tarafından dilimize kazandırılmıştır²⁴
3. **Filip İncili (The Gospel of Philip):** 51-86. sayfalar arasında yer alır. Sakramentlerin anlamı, değeri ve ölümden sonraki hayat gibi temel konularda eğitici ifadeleri ihtiva eden bu metnin, muhtemelen 2. veya 3. yüzyılda kaleme alınmış olabileceği sanılmaktadır. Bu İncil, bir önceki *Tomas İncili*'nin aksine Hz. İsa'nın söz ve hareketleriyle ilgili ifadelere çok az yer vermektedir. Bu eser de Prof. Dr. Ekrem Sarıkçıoğlu tarafından Türkçe'ye kazandırılmıştır²⁵
4. **Arkonların Tabiatı (The Nature of the Archons veya The Hypostasis of the Archons):** 2. cilt 86-97. sayfalar arası yer alan

²⁴ Bkz. Sarıkçıoğlu, E., "Tomas İncili", *OMÜİFD*, 4, 1990, ss.13-25.

²⁵ Bkz. Aynı yazar, "Filip İncili", *OMÜİFD*, 6, 1992, ss.1-20.

bu metin, dünya ve insanın menşei ile ilgili bir vahiy olarak tasavvur edilir. Bu metinde Hristiyanlıkla ilgili bazı açık unsurlara rastlanmakla birlikte, Yahudilik ve Hellenistik senkretizmle ilgili birtakım hususlar da dikkat çekmektedir. Metnin muhtemelen MS 3. yüzyılda kompoze edildiği düşünülmektedir.

5. **Dünyanın Menşei Üzerine (On the Origin of the World)** : Metni çok iyi muhafaza edilmiş olan bu kitapçık 2. cildin 97-127. sayfalarında yer alır. Ayrıca bu dökümanın ilk 10 satırının bir diğer nüshası, Nag Hammadi Literatürü'nün 13. cildinin 2. metnini de oluşturur. Kozmogoni, antropogoni ve eskatoloji ile ilgili Gnostik düşünceyi yansıtan bu metin, herhangi bir başlık taşımamaktadır. Ancak metnin genel muhtevasına uygun olarak ona bu başlık verilmiştir. Yunanca'dan Kıpticeye çevrilmiş olduğu tahmin edilen bu metnin, muhtemelen MS 4. yüzyılın başlarında kompoze edildiği sanılmaktadır.
6. **Ruh Üzerine Açıklama (The Exegesis on the Soul)**: 2. cildin 127-137. sayfalarında yer alan 10 sayfalık bir metindir. Ruhun maddî aleme düşüşü ve tekrar ilâhî aleme yükselişiyle ilgili Gnostik mitolojiyi konu alan önemli bir kitapçıktır. Metne göre tertemiz bir bakire olarak tasavvur edilen ruh, düşüşünden önce yüce varlıkla (babasıyla) birliktedir. Ancak dünyaya yani bedene düştükleri sonra yabancı güçlerce kirletilir ve bir hapisane hayatı yaşamaya başlar. Onun kurtuluş için yalvarmalarına cevap olarak yüce varlık ona ilâhî kurtarıcıyı (Redeemer) gönderir ve böylelikle onun tekrar asıl vatanına dönmesini sağlar. Gnostisizmin ruh tasavvuru ile ilgili çok önemli bir metin olan bu kitapçığın, muhtemelen MS 3. yüzyılda derlendiği düşünülmektedir.
7. **Mücadeleci Tomas'ın Kitabı (The Book of Thomas the Contender)**: 138-145. sayfalar arasında yer alan bu kitap, 2. cildin 7. ve son kitabıdır. Bu metin, İsa'nın ikiz kardeşi olarak anılan Yudas Tomas'a (Judas Thomas) İsa tarafından anlatılan bir gizli öğreti mahiyetindedir. Metne göre İsa, bu gizli öğretiyi Tomas'a onunla yaptığı bir diyalogu esnasında nakleder ve İsa ile Tomas arasındaki bu diyalog, o sırada onlarla birlikte bulunan Mathaias tarafından kaleme alınır. Nag Hammadi Literatürü'nde Tomas İncili gibi Tomas'a atfedilen bir diğer kitap olan *Tomas'ın Kitabı*'nın muhtemelen MS. 3. yüzyılın ilk yarısında derlendiği ve elimizde

bulunan Kıptîce nüshanın Yunanca aslından çevrilmiş olduğu tahmin edilmektedir.

Cilt 3: Toplam 149 sayfa olan bu ciltte 5 kitap bulunmaktadır.

1. İkinci cilt 1. kitapta ve 4. cilt 1. kitapta nüshaları olan *John'un Gizli Kitabı*'nın bir diğer nüshasıdır. 1-49. sayfalarda yer alır.
2. **Mısırlılar İncili (The Gospel of the Egyptians):** Aynı zamanda "Yüce Görünmez Ruhun Kutsal Kitabı" olarak da adlandırılan bu metin, 3. cildin 40-69. sayfalarında yer alır. Ancak 45, 46, 47 ve 48. sayfalar kayıptır. Bununla birlikte **Mısırlılar İncili**'nin bir diğer (ve tam) nüshası Nag Hammadi Literatürü 4. cilt 2. kitabında yer alır ve 3. ciltte kayıp olan sayfaları bu nüshada bulmak mümkündür. *Mısırlılar İncili*'nin Kilise Babalarının eserlerinde bahsettikleri apokrif incil "*Mısırlılar İncili*" ile aynı kitap olmadığı ileri sürülmektedir. Nag Hammadi'deki *Mısırlılar İncili* Gnostik kuruluş öğretisi ile ilgili bir metindir. Metin genelde, bütün gnostiklerin atası olarak kabul ettiği Şit'in hayatı ile ilgilidir. Metinde Şit'in tarih öncesi mitolojik varlığı, onun neslinin menşei ve ilâhî güçlerce korunuşu, Şit'in dünyaya gelişi ve başta vaftiz olmak üzere çeşitli yollarla insanlığı kurtarma faaliyeti ele alınır.
3. **Eugnostos:** 3. cildin 70-90. sayfaları arasında yer alır. Ayrıca 5. ciltte de bir diğer nüshası bulunmaktadır. Eugnostos, dinî felsefî konular içerikli bir mektup şeklindedir. Tecrübî dünyanın ötesinde yer alan görünmez alem ve bu alemdeki varlıklarla ilgili öğretilerin yer aldığı bir metindir. *Eugnostos*, doğrudan Hristiyanlıkla ilişkili herhangi bir unsur taşımamakla birlikte, bu ciltte yer alan, Hristiyanlıkla ilişkili bir sonraki metnin (İsa Mesih'in Hikmeti) yazılmasına kaynak teşkil etmiştir. Metinde yer alan bazı ifadelerden hareketle metnin MS 1. yüzyılda yazıldığı tahmin edilmektedir.
4. **İsa Mesih'in Hikmeti (The Wisdom (Sophia) of Jesus Christ):** 90-119. sayfalarda yer alan bu metin hemen hemen *Eugnostos*'un Hristiyanlaştırılmış halidir. Ayrıca, Berlin Gnostik Papirüs metinleri arasında bir diğer nüshası daha mevcuttur. Muhtemelen MS 2. yüzyılda *Eugnostos*'u okuyan bir Hristiyan yazar tarafından derlendiği sanılmaktadır. Bu metin, Hristiyanlık dışındaki bir kaynağın nasıl Hristiyanlaştırıldığını gösteren bir örnek olması açısından son derecede önemlidir.

- 5. Kurtarıcının Diyaloğu (The Dialogue of the Saviour):** 120-147. sayfalar arasında yer alan bu metin, Kurtarıcının veya Efendinin (İsa Mesih) öğrencileri Yudas, Meryem ve Matta ile karşılıklı soru cevap türü konuşmasını ihtiva etmektedir. Oldukça kompleks bir yapıya sahip olan bu metnin, muhtemelen MS 1. yüzyıl sonlarında veya 2. yüzyılda kaleme alındığı sanılmaktadır.

Cilt 4: İyi muhafaza edilmemiş durumda olan bu ciltte, diğer ciltlerde de nüshaları bulunan 2 kitap bulunmaktadır.

1. 1-49. sayfalarda John'un Gizli Kitabı'nın uzun bir varyasyonu bulunmaktadır.
2. 3. cildin 2. kitabını oluşturan Mısırlılar İncili'nin bir diğer nüshası olup 50-81. sayfalar arasında yer alır.

Cilt 5: Tamamı 85 sayfadan ibaret olan bu ciltte 5 kitap bulunmaktadır.

1. 3. cildin 3. kitabı olan Eugnostos'un bir diğer nüshasıdır. 1-17. sayfalar arasında yer alır.
2. **Pavlus'un Vahyi (The Apocalypse of Paul):** 17-24. sayfalarda yer alan bu metin, bu ciltte yer alan 4 apokaliptik metinden ilkidir. Pavlus'un Kudüs yolunda, Jericho dağında bir melekten vahiy alması ve sonra bu meleğin klâvuzluğunda semâvî alemlere yükselmesini konu alan metin, Pavlus'un çeşitli semâvî alemlerde geçirdiği tecrübeler (havârî arkadaşlarını görmesi gibi) ve müşahede ettiği ruhların yargılanması ve cezalandırılması konularına Gnostik bir yorum getirmektedir²⁶ Metnin, MS 2. yüzyıl veya daha önceleri kompoze edildiği tahmin edilmektedir.
3. **Yakub'un Birinci Vahyi (The First Apocalypse of James):** 24-44. sayfalarda yer alan bu metin, İsa ile onun manevî kardeşi olarak nitelenen Yakub (adil Yakub) arasındaki diyaloğu konu almaktadır. İnsanın alemdeki yeri, yükselişi ve benzeri konularda

²⁶ Pavlus'un Vahyi İslam'daki mirac olayı ile karşılaştırılma açısından oldukça ilginç bir kitaptır. Örneğin, Pavlus'un bir dağda meleklerle buluşması, ondan vahiy alması, sonra onun klavuzluğunda semâvî alemlere yükselmeye başlaması, orada diğer havârî arkadaşlarıyla görüşmesi, 4. ve 5. semada ruhların yargılanmaları ve cezalandırılmalarını müşahade etmesi, tamamen nurla kaplı olan 7. semadan sonra daha fazla yükselmemesi için uyarılması, ancak onun 10. semaya kadar devam etmesi ve benzeri motifler miracla karşılaştırılmaya değer hususlardır.

Yakub'un sorularına İsa'nın verdiği cevapları ihtiva eder. Metinde yer yer Yahudi Hıristiyanlığın (Ebionitliğin) izlerine rastlanmaktadır.

4. **Yakub'un İkinci Vahyi (The Second Apocalypse of James):** 44-63. sayfalarda yer alır. Bu metin, bir öncekinden farklı bir yapıya sahip olup Yakub'un öğretilerini ihtiva etmektedir. Metin, Yahudi-Hıristiyan bir karakter taşımaktadır. Metinde Yakub'un öğretilerinin Kudüs'te Mareim adlı bir rahip tarafından dinlenerek yazıldığı ve daha sonra o rahibin bunu Yakub'un babası Theudoya anlattığı ifade edilir.
5. **Adem'in Vahyi (The Apocalypse of Adam):** 63-85. sayfalardaki bu metin ilerde genişçe incelenecektir.

Cilt 6: Tamamı 78 sayfa olan bu ciltte 8 kitap bulunur.

1. **Peter ve Oniki Havarinin İşleri (The Acts of Peter and the Twelve Apostles):** 1-12. sayfalarda yer alan bu metin Havarilerin İşleri ile ilgili MS 2. ve 3. yüzyıllara ait apokrif metinlerden biridir.
2. **Gökgürültüsü: Mükemmel Akıl (The Thunder: Perfect Mind):** 13-21. sayfalardaki bu metin, "Ben" tarzında ("Ben ilkim ve sonum/ Ben şerefliyim ve hakîrim/ Ben fahişeyim ve kutsalım" gibi) yazılmış bir ilâhîdir. Yer yer Sâbiî kutsal metinlerinden Ginza'nın bazı bölümleriyle paralellikler göstermektedir²⁷.
3. **Yetkili Öğreti (Authoritative Teaching):** 22-35. sayfalar arasında yer alır. Ruhun menşei ve kaderi ile ilgili bir metindir. Maddenin kötülüğü, ruhun ilâhî menşeli oluşu ve kutsal bilginin kurtarıcılığı gibi temel Gnostik motifler işlenmektedir.
4. **Büyük Gücümüzün Düşüncesi (The Thought of Our Great Power):** 36-48. sayfalarda yer alan bu metin, Gnostik kurtuluş doktrinini konu alan bir vahiydir. Metindeki bazı ifadeler metnin kompoze ediliş tarihi olarak MS 4. yüzyıla işaret etmektedir.
5. **Plato Republic 588 A - 589 B :** 48-51. sayfalardaki bu metin, Plato'nun Republic'inin 9. kitabından bir bölümün Kıptice nüshasıdır.
6. **Sekizinci ve Dokuzuncu Üzerine Konuşmalar (The Discourse on the Eighth and Ninth):** 52-63. sayfalarda yer alan bu Hermetik doküman, Baba (Hermes) ile Oğul (Tat) arasında ilâhî alem üzerine

---

²⁷ Bkz. Buckley, J.J., "Two Female Gnostik Revealers", *Hist. Rel.*, 19, 1980, ss.256-269.

yapılan bir diyalogu konu almaktadır. MS 2. yüzyılda derlendiği tahmin edilmektedir.

7. **Şükran Duası (The Prayer of Thanksgiving):** 63-65. sayfalarda yer alır. Hermetik karakter taşıyan kısa bir duadır. 8. Asclepius 21-29: 65-78. sayfalar arasında yer alan bu metin, “Mükemmel Öğreti” diye de adlandırılır. Hermetik literatür Asclepius’un bazı bölümlerinin Kiptice nüshasıdır.

Cilt 7: Toplam 127 sayfa olan bu ciltte 5 kitap bulunmaktadır.

1. **Shem’in Açıklaması (The Paraphrase of Shem):**1-49. sayfalarda yer alır. Shem’in, yüce Işık gücünün oğlu Derdekeas’dan aldığı vahyi nakletmesi tarzında olan bu metin, Gnostik kozmogoni, antropogoni ve kurtuluş öğretilerini konu almaktadır. Bu arada metin; tufan olayı, Sodom’un yıkılışı, vaftiz ve ilâhî kurtarıcı gibi konuları da ele almaktadır.
2. **Yüce Şit’in İkinci Kitabı (The Second Treatise of the Great Seth):** 49-70. sayfalarda yer alan bu metin Gnostik Sethian ekolüne bağlı bir kitap olup, Şit’in inkarnasyonu olarak görülen İsa Mesih aracılığıyla kurtuluş konusunu işlemektedir.
3. **Peter’in Vahyi (Apocalypse of Peter):** 70-84. sayfalarda yer alır. Havarî Peter tarafından alınan üç ilhamın İsa tarafından yorumlanışını konu edinmektedir. İsa’yı “Doketik Kurtarıcı” olarak gören Gnostik Kıristoloji ile ilgili materyale sahip olması açısından önemli bir kaynaktır. MS 3. yüzyılda yazıldığı tahmin edilmektedir.
4. **Silvanus’un Öğretileri (The Teachings of Silvanus):** 84-118. sayfalarda yer alan bu metin hikmet öğretisinin işlendiği bir kitaptır. Metnin 2. veya 3. yüzyılda kompoze edildiği tahmin edilmektedir.
5. **Şit’in Üç Anıtı (The Three Steles of Seth):** 118-127. sayfalarda yer alan ve Dositheus’un, Şit’in öğretileri ile ilgili olarak aldığı vahiy şeklinde tasavvur edilen bu metin, Sethianlara ait Gnostik bir kitaptır. Metinde, Yahudilik ve Yeni Eflatunculuk akımının etkileri görülmektedir. 3 bölümden oluşan metin, genelde Şit’in ilâhî aleme yükselişi ve ilâhî varlıklar arasındaki yerini konu almaktadır.

Cilt 8: 140 sayfadan oluşan bu ciltte 2 metin bulunur.

1. **Zostrianos:** “Zostrianos’un Öğretisi” veya “Gerçekliğin Tanrısı Zostrianos’un Gerçekliğiyle İlgili Öğreti” diye de isimlendirilen bu metin, 1-132. sayfalarda yer alan uzunca bir kitaptır. Metni çok

bozuk durumda olan bu kitap, Zostrianos'un (Eski Yunan' da hikmet öğreticisi olarak kabul edilen Zerdüşt) dünyayı ruhen terketmesi, semâvî alemlere yükselişi ve orada geçirdiği tecrübeleri konu almaktadır. Bu metinde de Yeni Eflatunculuk akımının etkileri görülmektedir.

2. **Peter'in Filip'e Mektubu (The Letter of Peter to Philip):** 132-140. sayfalar arasında yer alır. Hristiyan Gnostik ekollerinden birine ait olan bu metin, havarilerden Peter'i merkezileştirmektedir. Metinde Peter başkanlığında havarilerin, İsa'dan, Zeytin Dağı'nda kutsal öğretileri almaları ve bunu halka tebliğleri konu edilmektedir.

Cilt 9: 74 sayfa olan bu ciltte 3 kitap bulunur.

1. **Melchizedek:**1-27. sayfalarda yer alan ve metni bozuk durumda olan bu kitap, yüksek rahip Melchizedek'in semâvî elçilerden aldığı vahiy şeklinde tasavvur edilmektedir. Muhtemelen MS 3. yüzyılda yazıldığı sanılmaktadır.
2. **Norea'nın Düşüncesi (The Thought of Norea):** 27-29. sayfalarda yer alan bu kısa metin, Norea'nın, nihai kurtuluş için baba-ana-oğul'dan oluşan ilâhî üçlüye-yönelişi ve kurtuluşunu konu almaktadır. İlâhî türü kaleme alınmıştır.
3. **Gerçeğin Şahitliği (The Testimony of Truth):** 29-74. sayfalarda yer alan bu metinde yer yer eksiklikler mevcuttur. Bu metin, Katolik Hristiyanlığa ve yazarın içinde bulunduğu grubun dışındaki diğer Hristiyan Gnostik ekollere karşı polemik türü bir vaaz şeklindedir. Metnin, MS 2. yüzyıl sonları veya 3. yüzyıl başlarında yazıldığı tahmin edilmektedir.

Cilt 10: Bu cilt, metni oldukça bozuk durumda olan 68 sayfalık bir tek kitaptan (Marsanes) oluşmaktadır. Bir vahiy olarak tasavvur edilen bu metin, genellikle alfabenin mistik değerlendirilmesi ve ruhla olan ilişkisini konu almaktadır. Marsanes'in, Gnostik Sethian ekolüne ait bir metin olduğu ve muhtemelen MS 3. yüzyılda yazıldığı tahmin edilmektedir.

Cilt 11: 72 sayfalık bu ciltte 4 metin bulunmaktadır.

1. **Bilginin İzahı (The Interpretation of Knowledge):** 1-21. sayfalarda yer alan bu metin, Kilisenin Gnostik değerlendirilmesiyle ilgili bir kitaptır.

2. Bu cildin 22-44. Sayfalarında, Gnostik Valentinian ekolüne ait, yaratılış, kurtuluş, takdis, vaftiz ve benzeri konularla ilgili bir metin yer almaktadır.
3. **Allogenes:** 45-69. sayfalardaki bu metin, Allogenes'in ("Yabancı" anlamına gelen bu isim, muhtemelen Sethian ekolünce Şit'e verilen bir diğer isimdir) ilâhî güçlerden aldığı vahyi konu almaktadır. Metin ilâhî güçlerin mitolojik tasvirleri, Allogenes'in yükselişi ve yüce tanrının özellikleri gibi konuları ele almaktadır. MS 3. veya 4. yüzyılda yazıldığı tahmin edilmektedir.
4. **Hypsiphron:** 69-72. sayfalardaki bu metin, Hypsiphron tarafından alınan bir vahyi aktarmaktadır.

Cilt 12: Bu ciltten elimizde sadece 10 sayfa ve birkaç fragment bulunmaktadır.

1. **Sextus'un Hükümleri (The Sentences of Sextus):** 15-16 ve 27-34. sayfalarda bulunan bu metnin başka kaynaklarda diğer nüshaları da mevcuttur. Çeşitli konulardaki kısa ifadelerden oluşmaktadır.
2. 1. cildin 3. kitabı olan **Gerçeklik İncili**'nin bir bölümünün nüshasıdır.
3. Anlaşılması ve sınıflaması güç olan bir kaç fragmentten oluşmaktadır.

Cilt 13: Bu ciltten ise elimizde sadece 16 sayfa ve birkaç fragment bulunmaktadır.

1. **Trimorphic Protennoia:** 35-50. sayfalarda bulunmaktadır. Ezeli tanrının ilk tezahürü olarak görülen Barbelo veya Protennoia'nın, kendisinin baba, anne ve oğul şeklindeki 3 ayrı görünüşü ile ilgili ifadelerini konu almaktadır. Muhtemelen MS 2. yüzyılda kompoze edildiği tahmin edilmektedir.
2. 2. cildin 5. kitabı olan **Dünyanın Menşei Üzerine** adlı metnin ilk 10 satırının bir nüshasıdır.

3. Adem'in Vahyi

(Genel bir değerlendirme ve metin)

Nag Hammadi Literatürü'nde 5. cildin 64-85. sayfaları arasında yer alan *Adem'in Vahyi* (*The Apocalypse of Adam*), Adem'in, oğlu Şit'e naklettiği bir vahiy veya daha doğru bir ifadeyle bir Gnostik öğreti şeklindedir. Metnin başlığı olan "Adem'in Vahyi" ibaresi metnin hem başmda hem de sonunda yer almaktadır. Metinde, metnin yazarı ve yazılış tarihi ile ilgili açık bir ifade bulunmamakla birlikte, metnin genel muhtevasını temel Gnostik unsurların oluşturması metnin yazarının bir Gnostik olduğunu ortaya koymaktadır. Metinde Şit'e büyük önem verilmesi ve onun bütün Gnostiklerin atası olarak tanımlanması, A. Böhlig gibi araştırmacıları *Adem'in Vahyi*'nin, Kilise Babalarınca kaleme alınan Patristik literatürde kendilerinden bahsedilen Sethianlara ait bir metin olduğu fikrine sevketmiştir²⁸ Diğer taraftan, metinde Hristiyanlıkla doğrudan ilgili unsurların yer almaması (veya en azından açıkça belirtilmemesi), pek çok araştırmacıyı bu kitabın erken dönemlerde, muhtemelen MS 1. veya 2. yüzyılda kompoze edildiği düşüncesine iletmiştir²⁹ Hatta K. Rudolph gibi bazı bilim adamları, metinde doğrudan Hristiyanlıkla ilgili herhangi bir unsurun bulunmamasından hareketle, metnin Hristiyanlık öncesi dönemlerde derlendiği görüşünü ileri sürmektedirler³⁰

Genelde Adem'in; insanın yaratılışı, kutsal öğretiyle olan ilişkisi, yeryüzüne düşüşü ve ilâhî kurtarıcının gelişi ile ilgili gizli bilgileri oğlu Şit'e nakletmesi mahiyetinde olan bu kitap, başlıca 3 ana kısma ayrılmaktadır: (i) Adem ile Havva'nın dünyaya düşüş öncesi hayatları ve yeryüzüne düşüşleri, (ii) dünyaya düşen Adem'in rüyasında ilâhî elçilerden vahiy alması ve bunu oğlu Şit'e nakletmesi ve (iii) kalplerinde kutsal bilgiyi taşıyan Şit'in neslinin (gnostiklerin), ilâhî kurtarıcı (Redeemer) aracılığıyla kurtarılışları ve kurtarıcının menşei tartışmaları.

Metnin adeta giriş bölümünü oluşturan kısımda Adem, Havva ile kendisinin yaratılışı ve dünyaya düşüşleri olayını anlatır. Düşüş öncesi dönemde Adem ile Havva, ezeli ve ebedî olan yüce Tanrının

²⁸ Bkz. Yamauchi, E.M., age, s.108.

²⁹ Bkz. Foerster, W., age, s.15; MacRae, G.W., age, ss.148-49.

³⁰ Bkz. Yamauchi, E.M., age, s.109.

(gerçek tanrı) kendilerine bahşettiği kutsal gizli bilgi (gnosis) sayesinde yaratıcı tanrıdan (Demiurg Saklas) üstün bir konumda, ezeli ve ebedi olan melekler durumundaydılar. Bu arada metinde ezeli ve ebedi olan yüce tanrının kutsal bilgiyi (gnosis) Havva'ya verdiği, dolayısıyla Havva'nın bu nedenle Adem'den üstün olduğu ve daha sonra bu bilgiyi Adem'e de öğrettiği vurgulanır. Adem'le Havva'nın yaratıcı tanrıdan ve ona bağlı olan sayısız güçlerden daha üstün durumda olmaları, yaratıcı tanrıyı (Demiurg) kızdırır ve onun öfkesi neticesi Adem'le Havva ilâhi alemde yaratıcı tanrı ve ona bağlı güçlerin hakim olduğu yeryüzüne düşerler. Bu düşüş nedeniyle kutsal bilgi (gnosis) onlardan uzaklaşır ve sonradan nihaî kurtuluşa kavuşacak olan Şit'in nesline (Sethianlar) geçmek üzere yüce alemlere çekilir. Bu arada yeryüzüne düşen Adem ile Havva, düşüş öncesi ilâhi alemde taşıdıkları özelliklerini kaybetmeye başlarlar. Kutsal bilgiyi kaybetme nedeniyle ölümle ve günahla tanışır. Daha sonra yeryüzüne düşen Adem ile Havva'yı kurtarmak için ezeli ve ebedi olan ilâhi alemde üç ilâhi elçi gönderilir. Bu ilâhi elçiler, Adem'e kurtuluş için nihaî kurtuluşa erecek olan Şit'in nesliyle ilgili olarak anlatacakları şeyleri öğrenmeleri uyarısında bulunurlar. Ancak bu durum yaratıcı tanrı olan Demiurg'un pek hoşuna gitmez ve Adem'le Havva'nın, kendisinin egemen olduğu yeryüzünden kurtulmalarını engellemek için Adem'i Havva'ya karşı cinsel istek duymaya sevkeder. Bu vesileyle Adem ile Havva'nın zayıflamalarını ve ölümlü hayatı tatmalarını sağlar.

Metnin ikinci bölümünde Adem, kendisini ve Havva'yı kurtarmak için kendilerine gelen bu üç ilâhi elçiden aldığı gelecekle ilgili öğretiyi, oğlu Şit'e aktarır. Adem sözlerine, “Şimdi, oğlum Şit, sana önümde gördüğüm o adamların öncelikle bana bildirdikleri şeyleri açıklayacağın” diyerek başlar. Adem'in bu üç ilâhi elçiden aldığını vurguladığı vahiy, genelde Şit'in ve Nuh'un soyunun gelecekteki kaderi ile ilgilidir.

Adem öncelikle, yaratıcı tanrının egemenliğine karşı çıkarak ona karşı yabancılaştıran insanların, yaratıcı tanrı (Demiurg) tarafından tufanla yok edilmeye çalışılacağından bahseder. Bu tufandan ancak Nuh ve Nuh'un ailesi kurtarılır. Tufandan kurtarılan bu grup yaratıcı tanrı tarafından 600 yıl kendisine isyandan uzak bir şekilde yaşayacakları bir yere yerleştirilirler. Daha sonra Nuh yeryüzünü oğulları Ham, Yafet ve Şem arasında paylaştırır. Sonraki dönemlerde Nuh'un oğullarından Ham ve Yafet'in soyundan gelen ve Demiurg Saklas'ın (yaratıcı Tanrı) egemenliğinden uzak olan 400.000 kişilik bir grup, Saklas'ın

güdümünde yaşayan grubun arasına karışır ve 12 krallık oluşturur. Bu durum, Demiurg Saklas ve ona bağlı güçlerin hoşuna gitmez. Saklas onları ikinci bir afetle, bu defa ateş, barut ve asfaltla yok etmek ister. Ancak yaratıcı Tanrının egemenliğinden uzak olan bu insanları, ateş felaketinden ilâhî alemden inen Abrasax, Sablo ve Gamaliel isimli melekler kurtarır ve Saklas ile ona bağlı güçlerin egemenliğinden uzaklara götürürler. Dolayısıyla Demiurg Saklas, kutsal öğretiye tabi olan bu insanları (gnostikleri) yok etmeyi başaramaz.

Daha sonra Ham ile Yafet'in soyundan gelenler içinde ilâhî bilgiye (gnosis) sahip olanları nihâî kurtuluşa, ölümsüzlüğe kavuşturmak için ilâhî kurtarıcı (Redeemer) veya "Aydınlatıcı" gelir. Redeemer, Ham ile Yafet'in neslini, yani kalplerinde yüce tanrının bilgisi olanları ölümlü dünyadan kurtarıırken, bu arada Demiurg Saklas ve onun güçlerinin de aklını karıştırır. Zira onlar, Kurtarıcının (Redeemer) asıl varlığını ve onun gücünü bir türlü algılayamamaktadırlar. Kendisine kutsal ruh inen Kurtarıcı, kötü güçlerle mücadele eder ve yeryüzünün güçlerini ve onların tanrısını (Demiurg) reddetmek için çeşitli harikulade şeyler yapar. Bu durumdan oldukça fazla rahatsız olan güçler, Kurtarıcının gerçek varlığına bir türlü ulaşamadıklarından onun cesedini (zahiri bedenini) cezalandırmakla yetinirler.

Adem'in Vahyi'nin kapanış bölümünü oluşturan kısımda ise Redeemer'ın veya Aydınlatıcı'nın menşei konusundaki çeşitli yanlış değerlendirmelerle ışın gerçeğinin gnostiklerce nasıl tespit edildiğinin vurgulandığı ifadeler yer alır. Öncelikle bu konudaki yanlış değerlendirmeler 13 gruba (krallık) taksim edilerek anlatılır ve her grubun Kurtarıcı'nın nereden geldiği konusundaki yanlış tasavvuru işlenir. Bu gruplar Kurtarıcı'nın menşeinin insana, tabiata, tanrılara veya tabii prensiplere dayandığını iddia ederler. Daha sonra ise Kurtarıcı'nın varlığıyla ilgili gerçek bilgiyi, bu grupların hiçbirine dahil olmayan ve kutsal bilgiye sahip olan gnostiklerin bildiği belirtilir. Buna göre ezeli ve ebedî olan yüce tanrı, bilgisinin bir aracı olarak Kurtarıcı'yı seçmiş ve göndermiştir. Nihayet metin, kurtuluş yoluna girmiş olan gnostiklerin dışında kalan diğer insanların sonunda gerçeği, yani kendilerinin zeli olacaklarını ve gerçek kurtuluşa ise ancak kutsal bilginin sahibi olan gnostiklerin kavuşacağını anladıklarını belirttikleri ifadelerle sona erer. Bu arada ilâhî güçler, onların içinde bulundukları kötü durumu anlatarak, bundan sonra ağlayıp sızlamalarının fayda veremeyeceğini onlara vurgular.

Adem'in Vahyi, temel Gnostik doktrinlerin yer aldığı önemli bir metindir. Bu metinde üç önemli Gnostik unsur metnin genel yapısını şekillendirir. Bunlar; yaratıcı Tanrı (Demiurg), kutsal bilgi (Gnosis) ve kurtarıcı (Redeemer) veya Aydınlatıcı figürleridir.

Adem'in Vahyi'nde Gnostik kozmogoni tasavvurunun temel ögesi olan Demiurg figürü önemli rol oynamaktadır. Yunanca'da kelime anlamı itibarıyla "halk için çalışan" demek olan Demiurg, bütün Gnostik sistemlerde yaratıcılık fonksiyonunu üstlenen güce verilen isimdir³¹ Bir tarafta Işık güçlerinin diğer tarafta ise Karanlık güçlerinin yer aldığı düalist bir geleneğin hakim olduğu Gnostik sistemlerde Demiurg, genellikle yüce tanrıyı ifade eden Işık gücünün gözünden düşmüş olan bir Işık varlığı şeklinde tasavvur edilir. Örneğin; Sâbiîlikteki (Mandaizm) Demiurg Ptahil aslında düşmüş bir Işık ruhudur³². Bu sistemlerde Demiurg, genellikle "aptal", "cahil" veya "kör tanrı" gibi isimlerle adlandırılırken, asıl tanrı ise "gerçekliğin tanrısı" "yüce tanrı" veya "bilginin tanrısı" gibi isimlerle nitelenmektedir.

Adem'in Vahyi'nde iki üstün varlık dikkati çekmektedir. Bunların ilki "ezelî ve ebedî olan yüce Tanrı" diye bahsedilen üstün güçtür. O aynı zamanda "gerçekliğin Tanrısı" olarak da isimlendirilir. Bu güç yeryüzüne düşüşleri öncesi Adem ve Havva'ya kutsal bilgiyi veren ve daha sonra bu bilgiyi Şit'in nesline aktarandır. Kalplerinde kutsal bilgiyi taşıyan insanları (gnostikleri) ateş felaketinden melekler vasıtasıyla kurtaran ve onların nihai kurtuluşa kavuşmaları için ilâhî elçiyi gönderen de odur. Bunun yanı sıra metinde sık sık "yaratıcı Tanrı" diye bahsedilen ikinci güç ise Demiurg Saklas'tır. Saklas, Adem ile Havva'yı yaratan Tanrıdır. O, yüce Tanrıdan kutsal bilgiyi almaları nedeniyle kendisinden üstün durumda olan Adem ve Havva'yı kıskanan ve bu sebeple onların kendi hakimiyetinde olan yeryüzüne düşmelerine neden olan bir varlık şeklinde tasavvur edilir. Saklas, aynı zamanda Adem'le Havva'nın ölümsüzlükten kurtuluşlarını engellemeye çalışan bir varlık olarak da nitelenir. Saklas *Adem'in Vahyi*'nden başka Nâg Hammadi metinlerinden *John'un Gizli Kitabı* ve *Archonların Tabiatı*'nda da geçmektedir³³ Her iki metinde de "aptal" anlamına gelen Saklas'ın düşmüş güçlerden Yaltabaoth'un bir diğer

³¹ Bkz. Bianchi, U., "Demiurge", ER, 4, ss.279-82.

³² Ptahil için bkz. Kraeling, C.H., "The Mandaic God Ptahil", JAOS, 53,1953, ss.152-165.

³³ Bkz. Giversen, S., age, ss.65, 67; Layton, B., "The Hypostasis of the Archons", in *The Nag Hammadi Library in English*, s.168.

ismi olduğu belirtilir. John'un Gizli Kitabı'nda Saklas, gözleri alevli ateş gibi yanan aslan yüzlü bir yılan şeklinde tasvir edilir ve onunla ilgili şu ifadelerle yer verilir:

"...zayıf olan bu archonun üç ismi vardır. Birinci ismi Yaltabaoth, ikincisi Saklas ve üçüncüsü ise Samael'dir. O kendi-sindeki gururla Tanrıya karşı kibirlidir. Bu nedenle o şöyle dedi; 'Ben Tanrıyım ve benden başka bir diğer Tanrı, yok'".³⁴

*Adem'in Vahyi'*nde sık sık bahsedilen kutsal bilgi (gnosis) veya ezelî ve ebedî bilgi (the eternal knowledge) kavramı da Gnostik sistemlerin belki de en çarpıcı ve ayırt edici özelliğidir. Bu öneminden dolayı Yunanca gnosis (bilgi, anlama) terimi bu dînî harekete ismini vermiştir. Gnostik sistemlerde vurgulanan bilgi, duyularla elde edilen veya felsefî çıkarımlar sonucu ulaşılan bir bilgi değildir. Bu bilgi insanı kurtuluşa ulaştıran, onu gerçek özgürlüğüne kavuşturan bir araçtır. Dolayısıyla yeryüzünden kaynaklanan veya alelade bir yolla öğrenilen bilgiden farklıdır. Bu bilgi, ancak seçilmiş bir takım insanların vahiy yoluyla alıp kavrayabileceği özel ve aynı zamanda gizli bir bilgidir. Gnostik sistemlerde bu kurtarıcı bilginin ilâhî tabiatlı olduğuna, yani kutsallığına inanılır. Dolayısıyla bu bilgi, ancak ilâhî güç tarafından bir takım araçlar vasıtasıyla maddenin esaretinden kurtarılmak amacıyla seçilmiş bazı insanlara (gnostiklere) ulaştırılır³⁵

*Adem'in Vahyi'*nde kurtarıcı bilgi olarak nitelenen bilgi, "ezelî ve ebedî olan yüce Tanrının bilgisi"dir. Bir başka deyimle bu bilgi yüce Tanrıyı ve onun varlığını algılama ile ilgilidir. Bu kutsal bilgiyi yüce Tanrı düşüş öncesi dönemde Adem ile Havva'ya öğreterek onların diğer varlıklardan (ve bu arada Adem ile Havva'yı yaratan Demiurg'dan) üstün olmalarını sağlamıştır. Adem'in Vahyi'nde insanların yeryüzüne düştükten sonra ise ancak bu bilgiye ulaşma ile kurtulabilecekleri işlenmektedir. Adem'e gelen üç ilâhî elçi ve daha sonra Şit'in nesline gelen ilâhî kurtarıcı bu misyonu yerine getirmeye, yani kutsal ve kurtarıcı bilgiyi insanlara öğretmeye gelmişlerdir. Metinde, ancak birtakım seçkin insanların bu kutsal bilgiye ulaşabilecekleri belirtilmektedir. Bu seçkin insanların Şit'in nesli olduğu sık sık vurgulanmaktadır. Bu da *Adem'in Vahyi'*nin, kurtarıcı olarak Şit'i ön

³⁴ Wisse, F., "The Apocryphon of John", in *The Nag Hammadi Library in English*, s.111.

³⁵ Gnostik sistemlerdeki gnosis (bilgi) tasavvuru için bkz. Rudolph, K., age, ss.55vd; Foerster, W., Gnosis, *A Selection of Gnostic Texts. I.Patristic Evidence*, ss.1-3.

plana çıkaran Sethianlar tarafından kompoze edildiğine bir delil teşkil etmektedir. Şit'in neşlinin dışındaki diğer insanlar ise ne bu kutsal bilgiyi anlamaya, ne de kutsal bilgiyi getiren Kurtarıcıyı (Redeemer) ve Kurtarıcıyı gönderen ezeli ve ebedî olan yüce Tanrıyı kavramaya muktedir dirlər.

*Adem'in Vahyi'*nde yer alan önemli unsurlardan bir diğeri de Redeemer (Kurtarıcı) figürüdür. Demiurg ve gnosis gibi Redeemer figürü de bütün Gnostik geleneklerde yer alan önemli bir unsurdur. Gnostik geleneklerde ruhlar, aslında ilâhî aleme aitken sonradan yeryüzüne, kötülük alemine düşmüş Işık varlıkları olarak tasavvur edilir. Bu düşüşle ilgili değişik mitolojik tasavvurlar olmakla birlikte Gnostik sistemlerde, maddî aleme düşmüş olan bu Işık varlıklarının mitolojik dönemde aydınlık ile karanlık güçler arasında cereyan eden savaşta karanlık güçler (maddî alem) tarafından yutulduğuna ve o andan itibaren bu Işık varlıklarının kötülük yüklü madde içerisinde bir hapisane hayatı yaşadıklarına inanılır. Tutsak olan ve aslında ilâhî aleme ait olan bu Işık varlıkları, süflî alemde kurtulup yeniden geldikleri yere geri dönebilmenin özlemini çekmekte ve bu konuda yüce varlığa çağrıda bulunmaktadır. Ancak onların kurtuluşları için gizli ve kutsal bilgiyi almaları gerekmektedir. İşte bu kutsal bilgiyi onlara ulaştırmak amacıyla yüce varlık tarafından Işık aleminden bir elçi gönderilir. Tamamıyla süflî olan bir alemde, tutsak olan Işık varlıklarını ilâhî bilgi (gnosis) vasıtasıyla kurtarmaya gelen bu ilâhî elçi (Redeemer), kötülükle mücadele edebilmek için birtakım üstün özellikler ve bazı kutsal işaretlere sahiptir³⁶. Bu özelliklerden birisi, süflî varlıkların onun dış görünüşünü anlamalarına rağmen, onun asıl varlığını ve getirdiği ilâhî mesajı (gnosis) asla kavrayamamalarıdır. Bir diğer özelliği ise kutsal bilginin alınışında ve süflî alemde (maddeden) soyutlanmada çok önemli bir etkiye sahip olan bazı sırlı ibadetlerle mücehhez olmasıdır. Bunlardan şüphesiz en önemlisi, *Adem'in Vahyi* de dahil hemen hemen bütün Gnostik geleneklerde önemi ısrarla vurgulanan vaftizdir. Örneğin; Sâbilikte de prototipi Redeemer Hibil Ziva tarafından Adem'e öğretilen ve tatbik ettirilen vaftiz (masbuta) "hayat suyu" olarak nitelenmektedir³⁷.

³⁶ Bkz. Rudolph, K., age, ss.121 vd.

³⁷ Sâbilikte vaftiz için bkz. Drower, E.S., *The Haran Gawaita and the Baptism of Hibil Ziwa*, Vatican (1953), ss. 25vd.

Gnostik sistemlerde Redeemer figürünün bir diğer özelliği de şudur: Tutsak olan Işık varlıklarını kurtarmak için maddî aleme geldiğinde, o da tutsak olan varlıkların çektiği sıkıntı ve çileleri kısmen de olsa çekmekte ve böylelikle onların acılarını paylaşmaktadır. Bu doğrultuda bazı Gnostik sistemler Redeemer'ın kurtarıcı olarak maddî aleme gelişi öncesi bu süflî aleme diğer Işık varlıklarıyla birlikte düştüğünü, orada çeşitli ıstıraplar çektiğini ve sonunda kutsal bilgi vasıtasıyla ilâhî aleme yükseldiğini ifade ederler. Bu tasavvura göre Redeemer, süflî alemde kalanları kurtarmak için sonradan tekrar bu aleme gönderilmektedir³⁸ Bu kurtarıcı motifine "Redeemed Redeemer" (Kurtarılmış Kurtarıcı) denmektedir³⁹ Diğer taraftan *Adem'in Vahyi*'nde olduğu gibi bazı Gnostik gelenekler ise, Redeemer'ın maddî alemde ıstırap çekmesini, Işık varlıklarını esaretten kurtarmak için geldiği döneme hasrederler.

Adem'in Vahyi'nde gnostikleri ölümlü hayattan kurtarmak için gönderilen ilâhî elçinin Şit'le özdeşleştirildiği görülmektedir. Zira metnin başlangıcından itibaren Şit ön plana çıkarılmakta, Adem'e vahyedilen gizli ve kutsal öğretisi Şit'e nakledilmektedir. Üstelik kutsal bilgiye sahip olan ve kurtuluşa kavuşan insanların (gnostiklerin) Şit'in nesli olarak tanımlanması da Şit'in Redeemer olarak ön plana çıkarıldığı fikrini desteklemektedir. Nag Hammadi metinlerinde Şit, *Adem'in Vahyi*'nden başka *Mısırlılar İncili* ve *Şit'in Üç Anıtı*'nda da önemli bir rol oynamaktadır.

Yukarda özetlemeye çalıştığımız, Gnostik sistemlerin Redeemer figürünün genel özellikleri *Adem'in Vahyi*'ndeki Redeemer için de geçerlidir. Burada da Redeemer ezeli ve ebedî olan yüce Tanrı tarafından ilâhî alemde gönderilen bir elçidir. İnsanlara kutsal bilgiyi iletmektedir. Süflî alemdeki kötü güçler onun gerçek varlığını kavrayamazlar. O birtakım harikulade vasıflara sahiptir. Kurtuluş için vaftize özel bir

³⁸ Maniheizmin Redeemer'ı olan "Tanrının oğlu" veya "İlk insan" ile Sâbilikteki Redeemer Hibil Ziva bu tecrübeyi yaşamış kurtarıcılar olarak düşünülür. Bkz. Rudolph, K., age, s.121; Buckley, J.J., "The Mandaean Šitil as An Example of The Image Above and Below", *Numen*, 26,1979, ss.185 vd.

³⁹ Hristiyanlıkta İsa Mesih'in hayatında çile çekmiş olması, ancak sonradan göğe yükselmesi ve ilerde tekrar yeryüzüne gelerek kalan insanları kurtaracak olması inancı da İsa'nın bir bakıma "Redeemed Redeemer" olarak değerlendirilmesidir. İsa'nın bir Redeemer olarak görülmesiyle ilgili bkz. Beasley-Murray, G.R., "Introduction", in R. Bultmann, *The Gospel of John, A Commentary*, Oxford (1971), s.8.

önem vermektedir. Dünyada hapisane hayatı yaşayan gnostiklerin ıstıraplarını paylaşmak için kendisi de kötü güçler tarafından cesedine işkence edilmek suretiyle ıstırap çeker.

Pek çok bilim adamı tarafından da vurgulandığı gibi *Adem'in Vahyi'*nde Redeemer'ın menşei konusundaki pek çok değerlendirmenin bir arada yer aldığı bölüm, Redeemer ile ilgili Gnostik tasavvurun anlaşılması açısından son derece önemlidir. Bu nedenle başta A. Böhlig olmak üzere K. Rudolph ve G.W. MacRae gibi bazı bilim adamları, *Adem'in Vahyi'*ndeki Redeemer figürünün Hristiyanlık öncesi Gnostik geleneğin Redeemer doktrininin tipik bir örneğini sergilediğini ve dolayısıyla da Kilise Babalarının iddialarının aksine Gnostisizmin Hristiyanlık öncesi varlığına işaret ettiğini ifade etmektedirler⁴⁰

Bilim adamları, *Adem'in Vahyi'*nde yer alan pek çok hususu çeşitli civar geleneklerle karşılaştırarak bazı paralellikler tesbit etmeye çalıştılar. *Adem'in Vahyi'*nde yer alan Adem ile Havva'nın yeryüzüne düşüş öncesi ilâhî alemdeki (bir bakıma cennetteki) hayatları, yeryüzüne atılmaları, Nuh tufanı vb. olaylar Eski Ahit ve dolayısıyla Yahudi geleneğiyle bu metin arasındaki sıkı irtibatı ortaya koymaktadır.

Bu arada Yeni Ahit üzerinde çalışan bazı bilim adamları ise Yeni Ahit ile bu metin arasındaki bazı paralelliklerden yola çıkarak *Adem'in Vahyi'*nin Hristiyanlık sonrası döneme ait, Hristiyanlıkla ilgili bir metin olduğunu ispatlamaya çalışmışlardır. Bu paralellikler Redeemer'ın özellikleriyle ilgilidir. Bu bilim adamlarına göre *Adem'in Vahyi'*nde (i) Redeemer'ın "kendisine kutsal ruh gelen insan" şeklinde tarif edilmesi, (ii) onun cesedinin kötü güçler tarafından cezalandırılması olayı ve (iii) Redeemer'ın menşei ile ilgili çeşitli tasavvurların işlendiği bölümde Redeemer'ın bakireden doğan ve çölde yetişen bir çocuk şeklinde tanımlanması, *Adem'in Vahyi'*ndeki Redeemer'ın Yeni Ahit'teki İsa Mesih olduğunu ortaya koymaktadır⁴¹. Ancak pek

⁴⁰ Bu konudaki tartışma için bkz. Yamauchi, E.M., age, ss. 108-109.

⁴¹ Aynı eser, s.110. Ayrıca belki bunlara metnin sonunda yer alan ve Nag Hammadi metinlerinden Zostrianos ve Mısırlılar İncili'nde de geçen Gnostik ibare "Yessaus Mazareus Yessedekus" ilave edilebilir. (Bkz. Böhlig, A. and F. Wisse, "The Gospel of the Egyptians", in *The Nag Hammadi Library in English*, s.217; Sieber, J.H., "Zostrianos", in *The Nag Hammadi Library in English*, s.416.) Kiptice olan bu ibarenin ilk iki teriminin Aramcada İsa'ya isim olarak kullanılan "Yeşu Nasuran" terimlerinin Kiptice formları olma ihtimali yüksektir. Bu ibarenin metnin sonunda yer aldığını ve metnin

çok bilim adamının da vurguladığı gibi Hristiyanlıktaki kurtarıcı İsa Mesih figürüyle yakın ilişkili olarak görülen bu hususlar, Hristiyanlığın dışında diğer civar geleneklerin bazılarında da yer almaktadır. Örneğin; A. Böhlig *Adem'in Vahyi'*ndeki Redeemer figürünün bazı özellikleriyle İran geleneği arasındaki çeşitli paralelliklere dikkat çekmektedir⁴²

Gerek Redeemer figüründe gerekse diğer pek çok noktada *Adem'in Vahyi* ile Sâbiî geleneği arasında da bir hayli (belki de diğerlerinden çok daha dikkat çekici) paralel hususlar bulunmaktadır. Bunlar birkaç noktada ele alınabilir.

1. *Adem'in Vahyi'*nde Adem, bu vahyi (kutsal öğretiyi) üç ilâhî elçiden almaktadır. Aynı şekilde Sâbiî kutsal metinlerinden *Ginza*'da da üç ilâhî elçinin (uthra), dünyaya yerleştirildiğinde Adem'e kılavuzluk yaptığı vurgulanmaktadır⁴³
2. *Adem'in Vahyi'*nde insanlığın iki büyük felaket yaşadığı belirtilir. Bunlardan ilki yalnızca Nuh ve ailesinin kurtulduğu tufan olayıdır. İkinci felaket ise ateş, barut ve asfalt felaketidir. Bu ikinci felaketten de Şit'in nesli (gnostikler) ilâhî güçlerce kurtarılmışlardır. *Adem'in Vahyi'*ne göre her iki felaket de, kendi kontrolünün dışına çıkan insanları cezalandırmak için Demiurg tarafından düzenlenmiştir. Sâbiî geleneğine göre ise insanlık Adem'den günümüze kadar üç büyük felaket geçirmiştir. Her bir felaketten ancak az bir grup insan kurtulabilmiştir. Bu felaketlerden ilki kılıçla olmuştur. Bundan yalnızca Ram ve Rud isimli iki kişi kurtulabilmiştir. İkinci felaket ise ateşle olmuştur. Ateş felaketinden de sadece Şurbai ve Şarhabel isimli iki insan kurtulabilmiştir. Nihayet üçüncü felaket tufan olayıyla yaşanmıştır. Tufandan da sadece Nuh ve ailesi kurtulabilmiştir. Sâbiîler dünyanın sonunda insanların hava ve rüzgarla son bir felaket yaşayacaklarına inanırlar⁴⁴ Görüldüğü gibi A-

---

Yunancadan Kipticeye çevrildiğini göz önüne alırsak bu ibarenin metne sonradan ilave edilmiş olabileceğini düşünebiliriz.

⁴² Bkz. Yamauchi, E.M., age, ss.110-111.

⁴³ "Adem'i yerleştirdiğimde ona üç uthra (ilâhî ruh veya elçi) atadım. Ben kendimi de Adem ile Havva için atadığım uthraların başına diktim. Onların (Adem ve Havva) önünde durdum ve onlara güzel ilâhîler öğrettim. Onlara, uthraların yaptıkları gibi masıqtalan (rit yemekleri) ifa edebilsinler diye kutsal kitapları talim ettirdim" *Ginza*, s.119.

⁴⁴ Krş. Aynı eser, ss. 27-28, 408vd. aynı zamanda bkz. Drower, E.S., *The Mandaean of Iraq and Iran*, ss. 258vd.

*dem'in Vahyi'*nde belirtilen tufanla ve ateşle insanların yok edilmeye çalışılması olayı Sâbiî Literatürü'nde de yer almaktadır. Ancak burada bu felaketlerin sırası yer değiştirmiştir.

3. *Adem'in Vahyi'*nde Redeemer ile ilgili olarak belirtilen bazı ifadelerle Sâbiî geleneği arasında da çok yakın ilişki bulunmaktadır. *Adem'in Vahyi'*nde “beşinci krallığın” Redeemer’ın menşei ile ilgili şu görüşü ifade edilir: “O, semadan düşen bir damladır. Semadan denize düştü ve uçurumlar onu alarak doğurdu” Burada Redeemer’ın annesi olarak düşünülen uçurumun semadan düşen nutfeden hamile kalarak onu doğurması motifi işlenmektedir. Benzer bir tasavvur Sâbiîlikte Hz. Yahya ile ilgili olarak düşünülür. Yahya tarihsel kişiliğinin yanı sıra, Sâbiîlikte mitolojik bir yapıya sahip olan ilâhî bir öğretici ve elçi olarak nitelenir. Sâbiî kutsal kitaplardan Haran Gawaita’ya göre, Yahya’nın tohumu ilâhî güçlerce *yardna*’ya (vaftiz suyu, akar su) atılır. Enişbai (Yahya’nın annesi) bu suyu içtiğinde Yahya’ya hamile kalır ve onu doğurur⁴⁵
4. Son olarak *Adem'in Vahyi'*nde vaftize bir kurtuluş aracı olarak önem verilmesiyle vaftizin Sâbiî geleneğindeki önemi karşılaştırıldığında, bu konuda da bir benzerlik bulunduğu anlaşılır. Sâbiîlikte vaftiz büyük öneme sahip olan bir ibadettir ve vaftizin ilâhî aleme ruhların yükselişi için hayatî önemi vardır. Sâbiîlikte vaftiz olunan *yardna*’nın ilâhî alemde yeryüzüne bir kurtuluş aracı olması amacıyla gönderildiğine inanılır. Dolayısıyla, her ikisi de ilâhî menşeli olan ve Redeemer tarafından öğretilen, bir tarafta gnosıs (kutsal bilgi) öbür tarafta ise vaftiz kurtuluş için ruhların sarılmaları gereken iki ayrılmaz husustur⁴⁶

⁴⁵ Bkz. *Haran Gawaita*, s.5. Buna karşın *Ginza* ve diğer bazı Sâbiî kutsal kitaplarında Enişbai’nin Yahya’ya kocası Zekeriya’dan hamile kaldığı ve o esnada her ikisinin de çok yaşlı olduğu belirtilmektedir. Bkz. *Ginza*, s.51; Lidzbarski, M., *Das Johannerbuch der Mandäer*, Giessen (1915), ss. 75vd.

⁴⁶ Vaftiz için bkz. Buckley, J.J., “Why once is not enough: Mandaean Baptism (*Maşbuta*) as an Example of a repeated Ritual”, *Hist Rel.*, 29, 1989, ss.23-34; Segelberg, E., *Maşbuta*, Uppsala (1958).

Adem'in Vahyi⁴⁷ (Metin)

Adem'in vahyi

Yediyüzüncü yılda Adem'in, oğlu Şit'e öğrettiği vahiy şudur: Oğlum Şit, sözlerimi dinle. Tanrı beni, annen Havva ile birlikte topraktan yarattığında, Havva ile geldiğimiz alemde Havva'nın karşılaşmış olduğu bir yücelik içerisinde hareket ediyordum. O (Havva) bana ezeli ve ebedi olan Tanrının bilgisiyle ilgili bir söz öğretti. Ve biz yüce ölümsüz melekler gibiydik. Zira biz, bizi yaratmış olan Tanrıdan ve onunla birlikte olan bilmediğimiz güçlerden daha yüceydik.

Sonra, alemlerin ve güçlerin yöneticisi olan Tanrı bizi öfkeyle ayırdı. Sonra biz iki alem olduk ve kalplerimizdeki yücelik, içimizde teneffüs ettiğimiz ilk bilgi ile birlikte bizi, ben ve annen Havva'yı, terketti. Ve o (yücelik) bizden uzaklaştı ve yüce alemlere ve meleklerle gitti. /65/ Bizim, yani ben ve annen Havva'nın varolduğumuz bu alemde kaynaklanmamış olan (bilgi ise) yüce alemlerin nesline gitti. Bu nedenle ben seni, yüce neslin kaynağı olan veya o (kaynaktan) çıkan kişinin ismiyle adlandırdım. Bu günlerden sonra gerçekliğin Tanrısının sonsuz bilgisi benden ve annen Havva'dan uzaklaştı. O zamandan itibaren insanlar gibi ölü şeylerle ilgili öğretiyi aldık. Sonra bizi yaratmış olan Tanrıyı tanıdık. Zira biz onun güçlerine yabancı değildik. Ve korku ve esaretle ona hizmet ettik.

¶ Bu (olaylardan) sonra kalben kararınaya başladık. Kalben düşünce içinde uyuyordum. Önümde, bizi yaratan Tanrının güçleriyle ilgili olmadıklarından görünüşlerini tanıyamadığım üç adam gördüm. Onlar tabiatları itibarıyla görmüş olduğum kişilerin ötesindeydiler. Bana geldiler ve bana /66/ şöyle diyerek göründüler: “Adem, ölüm uykusundan kalk ve senden ve eşin Havva'dan türeyen ve kendisine hayat gelen kişinin nesli ve alemleri ile ilgili dinle!” Önümde duran o yüce ki-

⁴⁷ Bu tercümede Kiptice metnin iki ayrı İngilizce tercümesi esas alınmıştır: Macrae, G.W. and D.M. Parrot, “The Apocalypse of Adam”, in *The Nag Hammadi Library in English*, ss.277-286; Foerster, W., *Gnosis. A Selection of Gnostic Texts II. Coptic and Mandaean Sources*, tr. ed. R.McL. Wilson, ss.13-23. Tercüme yapılırken bu İngilizce tercümelerden herhangi birine kesin bağlı kalınmaksızın, her iki çeviri de bir arada göz önüne alınarak, metnin Türkçede en iyi şekilde ifade edilmesine çalışılmıştır. Metnin orijinalindeki eksiklikler köşeli parantez içinde üç nokta ile gösterilmiştir.

şilerden bu sözleri işittiğimde, ben ve Havva kalben iç geçirdik. Ve bizi yaratan Rab Tanrı önümüzde dikildi ve bize şöyle dedi: “Adem niçin kalben iç geçiriyorsun? Benim seni yaratan Tanrı olduğumu bilmez misin? Ve ben sana yaşayan bir can olarak hayat ruhunu üfledim.” Sonra gözlerime bir karanlık çöktü. Sonra bizi yaratan Tanrı kendisinin dışında bir [...] yarattı ve şöyle dedi: “Ben Tanrıyım ve başkası yoktur. Fakat sen topraksın ve karın Havva ile birlikte tekrar toprak olacaksın.”/67/

Ve (bunun üzerine) zihnimde ve kalbimde annene karşı tatlı bir arzu duydum. Sonra sonsuz bilgimizin çiçeği içimizde yok oldu. Ve bizi bir zayıflık kapladı. Bu nedenle yaşam günlerimiz azaldı. Zira ölümün hakimiyeti altına düşmüş olduğumu biliyordum.

Fakat şimdi, oğlum Şit, daha önce önümde gördüğüm kişilerin bana bildirdikleri şeyi sana bildireceğim: Ben bu neslin zamanını tamamladıktan ve bu neslin yılları sona erdikten sonra, bizi yaratan Rab Tanrının bir hizmetçisi olan Nuh gelecek. Ve bir [/68../69/] tufan gelecek. Zira önce, yeryüzünden bütün hayatı, onları çevreleyen her şeyi ve kendilerine annen Havva’dan çıkan bilgiyle ilgili gerçek girmiş olan insan neslini yok edebilsin diye kudretli Tanrının sağanak yağmurları dökülecek. Zira onlar ona (yaratıcı Tanrıya) yabancıydılar.

Daha sonra yüce melekler azametli bulutlar içerisinde gelecekler. Onlar bu insanları ezelfi ve ebedî hayatın ruhunun [...] götürecekler. /70/ Bu alemlerin azameti onlara verilecek; semadan yeryüzünde bir [...] gelecek ve bütün hayat sular içerisinde yok olacak.

Sonra Tanrı öfkesini bırakacak ve gücünü sulara atacak. Ve O, Nuh’u, onun oğullarını ve onların karılarını, arzu ettiği hayvanlar ve çağırdığı cennet kuşlarıyla birlikte gemi ile kurtaracak. O, onları yeryüzüne yerleştirir. Ve Tanrı, sonraki nesillerin Deucalion diye adlandıracağı Nuh’a şöyle diyecek:

“Bak! Seni karın, oğulların, oğullarının karıları ve hayvanları ve çağırdığın cennet kuşları ile birlikte gemi içerisinde korudum. [...] /71/ Bu nedenle size, sana ve oğullarına yeryüzünü vereceğim. Hükümrان olarak siz, sen ve oğulların ona hükmedeceksiniz. Ve huzurumda şerefle durmayacak olan insanların nesli senden çıkmayacak. O zaman onlar yüce ışık bulutları gibi olacaklar.”

Yüce alemler ve meleklerin bilgisiyle ayrı düşmüş olan kişiler gelecekler. Onlar Nuh’un ve alemlerin huzurunda duracaklar. Ve Tanrı Nuh’a şöyle diyecek:

“Sana söylediğim şeyden neden ayrıldın? Benim gücümü reddedebilmen için başka bir nesil (mi) oluşturdun?” Sonra Nuh şöyle diyecek: “Kudretin önünde yemin ederim ki bu insanların nesli benden ve ya benim çocuklarımdan değil, fakat gerçekliğin ezeli ve ebedi Tanrısı ve kutsal bilgiden kaynaklandı.”/72/

Ve o, bu insanları kurtaracak; onları topraklarına götürecek ve onlar için kutsal bir ikametgah inşa edecek. Onlar bu isimle adlandırılacaklar ve orada kesintisiz (kutsal) bir bilgiyle 600 yıl kalacaklar. Ve yüce Işık melekleri onlarla birlikte olacak. Kalplerinde hiçbir utanç verici iş olmayacak; sadece (yüce) Tanrının bilgisi olacak.

Sonra Nuh bütün yeryüzünü oğulları Ham, Yafet ve Şem arasında taksim edecek. O onlara şöyle diyecek: “Oğullarım, sözlerimi dinleyin! Bakın yeryüzünü aranızda taksim ettim. Bütün hayatınız boyunca ancak ona (Tanrıya) korkuyla ve ubudiyetle hizmet edin. Neslinizin, kudretli Tanrının yüzünden (volundan) ayrılmasına izin vermeyin. Ben ve kardeşiniz Şem, O’na hizmet ederim. O bizi yaratan Tanrıdır.”/73/

Sonra Nuh’un oğlu Şem şöyle diyecek: “Neslim, sen ve senin gücünün huzurunda huzur bulacak. Onu güçlü elinle korku ve emirle mühürle. Öyle ki benden türeyen bütün zürriyet senden ve kudretli Tanrıdan uzaklaşmasın, fakat bilgilerinin korku ve itaati içinde hizmet etsin.”

Sonra Ham ve Yafet’in neslinden diğerleri çıkacak. 400.000 kişi gelecek, bir başka ülkeye girecek ve yüce ezeli ve ebedi bilgiden kaynaklanan kişilerle birlikte kalacaklar. Zira onların gücünün gölgesi kendileriyle birlikte kalanları her türlü kötü şeyden ve bütün temiz olmayan arzulardan koruyacak.

Sonra Ham ve Yafet’in nesli 12 krallık oluşturacak. Ve onların nesli bir diğer halkın krallığına girecek. [...] /741/ [...] sonsuz yüce aleme karşı ölü olan şeyler [...] Ve onlar Tanrıları Saklas’a gidecekler. Şerefli yüce kişileri suçlayarak güçlerin (huzuruna) gidecekler. Saklas’a şöyle diyecekler: “Ham ve Yafet’in soyundan gelen ve sayıca 400000 kişi olan, huzurundaki bu adamların gücü nedir? Onlar oradan kaynaklandıkları başka bir aleme alındılar (orayı tercih ettiler) ve senin gücünün şanını ve elinin hakimiyetini yıktılar. Zira, oğulları vasıtasıyla Nuh’un nesli senin bütün isteklerini yerine getirirken ve aynı şekilde senin kudretinin hükümran olduğu alemlerdeki bütün güçler de aynısını yaparken, bu adamlar ve onların güçlerine katılanlar senin ar-

zunu yerine getirmediler. Bilakis onlar senin bütün halkına yabancı oldular”

Sonra Alemlerin Tanrısı onlara, (kendisine) hizmet edenlerden (bazılarını) verecek. /75/ Onlar, ne kendileri kirlenmiş ne de herhangi bir iltirasla kendilerini kirletecek olan yüce kişilerin bulunduğu yere gelecekler. Zira onların ruhu kirli bir elden çıkmamış, fakat ezeli ve ebedî bir meleğin yüce emrinden kaynaklanmıştı.

Sonra ateş, sülfür ve asfalt bu insanların üzerine atılacak ve ateş ve kör edici bir sis bu alemlerin üzerine çökecek. Aydınlatıcıların güçlerinin gözleri kararacak ve bu günlerde alemler onları görmeyecekler. Ve yüce Işık bulutları inecek ve yüce alemlerden onların üzeri-ne diğer Işık bulutları inecek.

Abrasax, Sablo ve Garmiel incek ve bu adamları ateş ve gaza-bın dışına çıkaracaklar. Onları meleklerin ve (kötü) güçlerin hakimiyet sahalarının ötesine götürecektir, onları kurtaracak ve onlara hayatın sonsuz yüceliğini verecekler. Onlar alemlerin gücünü alacaklar. /76/ (Sonsuz alem), kutsal melekler, alemler (ve o yüce ışıkların mekanı olan yerdir). İnsanlar bu melekler gibi olacaklar; zira onlar onlara yabancı değildirlir. Onlar ölümsüz nesil içerisinde çalışırlar.

Bir kez daha, üçüncü kez, bilginin Aydınlatıcısı (Illumina-tor) Nuh'un soyuna ve Ham ve Yafet'in oğullarına bir şey bırakabilmek, kendisi için meyve taşıyan ağaçlar bırakabilmek için büyük azametle geçecek. O, onların ruhlarını ölümlü günlerden kurtaracak. Çünkü ölü yeryüzünden kaynaklanan bütün hayat ölümün otoritesi altında olacak. Ancak kalplerinde ezeli ve ebedî Tanrının bilgisini bulunduranlar yok olmayacaklar. Zira onlar ruhu bu aynı krallıktan almadılar; fakat ezeli ve ebedî meleklerin birinden aldılar: (Ve bilginin) Aydınlatıcısı, yeryüzünün güçlerini ve onların yöneticilerini reddetmek için (derhal) ölü (yeryüzüne gelecek, onu) Şit'in (ismiyle mühürleyecek) /77/ ve (çeşitli) işaretler ve harikuladeliçler gösterecek.

Sonra (kötü) güçlerin Tanrısı zor duruma düşecek ve şöyle diyecek: “Bizden daha yüce olan bu adamın gücü nedir?” Sonra o, bu adama karşı büyük bir öfke duyacak. Ve yücelik geçecek ve kendisi için seçtiği kutsal mekanlara yerleşecek. (Kötü) güçler gözleriyle onu görmeyecekler. Onlar Aydınlatıcıyı da görmeyecekler. Sonra onlar, kendisine kutsal ruh inen adamın cesedini cezalandıracaklar. Sonra melekler ve güçlerle ilgili tüm nesiller ismi bir hile olarak görecekler

ve şöyle diyecekler: “O (hile) nereden geldi?” veya “Tüm güçlerin al-
gılamada başarısızlığa düştüğü bu yalan sözler nereden geldi?”

Sonra birinci krallık onunla ilgili şöyle der:

O [...]dan geldi. /78/ Bir ruh semaya [...]

O semada beslenip büyütüldü.

Bir olanın azametini ve gücünü aldı. O annesinin göğsüne geldi.

Ve böylece o suya geldi.

Ve ikinci krallık onunla ilgili şöyle söyler:

O büyük bir peygamberden geldi. Ve bir kuş geldi, doğan çocu-
ğu aldı ve onu yüksek bir dağa götürdü.

Ve o, cennet kuşu tarafından beslenip büyütüldü. Orada bir me-
lek belirdi ve ona şöyle dedi: “Kalk! Tanrı sana azamet bahsetti”

O, azameti ve gücü aldı.

Ve böylece suya geldi.

Üçüncü krallık onunla ilgili şöyle der:

O bir bakire rahimden geldi. O, o ve annesi, şehrinin dışına atıl-
dı. O bir çöle götürüldü.

O orada beslenip büyütüldü.

O geldi ve azamet ve gücü aldı.

Ve böylece suya geldi.

(Dördüncü) krallık (onunla ilgili) şöyle der:

O (bir bakireden) geldi. Süleyman, /79/ -o, Phersalo, Sael ve
gönderdiği orduları- o bakireyi (araştırdı). Süleyman kendisi bakireyi
aramak için kendi ifritler ordusunu gönderdi. Ve onlar aradıkları kişiyi
değil, fakat kendilerine verilen bakireyi buldular. Onların gidip getir-
dikleri oydu. Süleyman onu aldı. Bakire hamile kaldı ve orada çocuğu
doğurdu.

O, çocuğu bir çöl kenarında besleyip büyüttü. O büyütüldüğün-
de, kendisinden meydana gelmiş olduğu nesilden azamet ve güç aldı.

Ve böylece suya geldi.

Ve beşinci krallık onunla ilgili şöyle der:

O, semadan (düşen) bir nutfeden geldi. O denize atıldı. Uçurum
onu aldı, onu doğurdu ve onu semaya götürdü.

O azamet ve güç aldı.

Ve böylece (suya) geldi.

Ve altıncı krallık (şöyle der):

Çiçek (toplamak) için /80/ aşağıdaki aleme bir [...]. O çiçeklerin ihtirasından hamile kaldı. Orada onu doğurdu.

Çiçek bahçesinin melekleri onu besleyip büyüttüler.

O, orada azamet ve güç aldı.

Ve böylece'suya geldi.

Ve yedinci krallık onunla ilgili şöyle der:

O bir nutfedir (damladır). O cennetten yeryüzüne geldi. Canavarlar onu mağaralara götürdüler. O bir çocuk oldu. Ona bir ruh geldi ve onu, nutfenin gelmiş olduğu yere, yükseğe götürdü.

O orada azamet ve güç aldı.

Ve böylece suya geldi.

Ve sekizinci krallık onunla ilgili şöyle der:

Bir bulut yeryüzüne indi ve bir kayayı kapladı. O, ondan geldi. Bulutun üzerindeki melekler onu besleyip büyüttüler.

O (orada) azamet (ve) güç (aldı).

Ve (böylece suya) geldi. /81/

Ve (dokuzuncu) krallık onunla ilgili şöyle der:

Dokuz Pierides'ten biri ayrıldı. O yüksek bir dağa geldi ve orada oturarak bir müddet geçirdi. Öyle ki çift cinsiyetli olmak için yalnız kendi kendisine arzu duydu. O arzusunu tamamladı ve kendi arzusundan hamile kaldı. (Böylelikle) o doğdu.

Arzunun üzerindeki melekler onu besleyip büyüttüler.

Ve o, orada azamet ve güç aldı.

Ve böylece suya geldi.

Onuncu krallık onunla ilgili şöyle der:

Tanrısı'bir arzu bulutunu sevdi. Kendi elinde onu oluşturdu ve kendisinden uzakta olan buluta nutfeye attı. Ve o doğdu.

O orada azamet ve güç aldı.

Ve böylece suya geldi.

Ve onbirinci krallık şöyle der:

Baba kendi kızına arzu duydu. O, kendi babasından hamile kaldı. O [...] çölde bir /82/ mezara attı.

Melek onu orada besleyip büyüttü.

Ve o böylece suya geldi.

Onikinci krallık onunla ilgili şöyle der:

O iki aydınlatıcıdan geldi.

Orada beslenip büyütüldü.

O azamet ve güç aldı.

Ve böylece suya geldi.

Ve onüçüncü krallık onunla ilgili şöyle der:

Yöneticilerinin her doğumu bir sözdür.

Ve onun sözü orada bir emir aldı.

O azamet ve güç aldı.

Ve o böylece bu güçlerin arzusunun tatmin edilebilmesi için suya geldi.

Fakat üzerlerinde bir kral olmayan nesil onunla ilgili şöyle der: Tanrı onu bütün alemlerden seçti. O, gerçek kirlenmemiş birinin (Tanrının) bilgisinin kendisinde oluşmasına neden oldu. O şöyle dedi: “(Yüce) Aydınlatıcı yabancı bir havadan, yüce bir alemde çıktı. (Ve o), /83/ bütün alemleri aydınlatsınlar diye kendisi için seçtiği insanların neslini aydınlattı”

Sonra (kurtancının) ismini suda alacak olan nesil ve onlarla ilgili olanların hepsi, güce karşı mücadele edecekler. Ve bir karanlık bulut onların üzerine inecek.

Sonra halklar yüksek sesle şöyle diyerek feryat edecekler: “Kutsî olan bu insanların ruhlarıdır; zira onlar Tanrıyı gerçek bir bilgiyle tanıdılar. Onlar ebediyen yaşayacaklar. Zira onlar meleklerle birlikte, arzuları tarafından dumura uğratılmadılar. Onlar (kötü) güçlerin işlerini de yapmadılar. Fakat onlar ateş ve kandan çıkan ışık gibi, Tanrı'nın bilgisiyle onun huzurunda durdular.

Fakat biz düşüncesizce (kötü) güçlerin her işini yaptık. Vazifelerimizi ihlal etme konusunda öğüdük. Onun işleri [...] sonsuz olduğu için /84/ (Gerçekliğin Tanrısına) karşı çıktık. Bunlar ruhlarımıza karşıdır. Çünkü şimdi biz ruhlarımızın ölümü tadacağını anladık”

Sonra onlara şöyle diyen bir ses geldi: “Kutsal Vaftizin ve Hayat Suyunun üzerinde olan Michev, Michar ve Mnesinus, niçin uygunsuz sesler, kendilerine hukukun hakim olmadığı diller ve kan ve yanlış hareketlerle dolu olan ruhlarla Hayat sahibi olan Tanrıya karşı ağlayıp haykırıyorsunuz? Siz gerçeğe ait olmayan işlerle dolusunuz. Sizin yolunuz eğlence ve zevk sefa doludur. Siz Hayat Suyunu kirlettiniz ve onu kendilerine hizmet etmek için, ellerine verildiğiniz (hakimiyetleri altına girdiğiniz) güçlerin arzuları içerisine sürüklediniz. Ve sizin düşünceniz, (sizin ve bu güçlerin) arzularını (dinlemedikleri için) cezalandırdığınız şu insanlarınki gibi değildir. [...] /85/ Onların meyvesi solmaz. Onlar yüce alemlere kadar tanınacaklar; zira onların muhafaza ettikleri alemlerin Tanrısının sözleri kitaba işlenmiş değildi, onlar yazılmış da değildi. Fakat melekût alemi varlıkları insan neslinin tamamının tanımayacağı kişileri getirecekler. Zira onlar doğruluk kayası üzerindeki bir yüksek dağ üzerinde olacaklar. Bu nedenle onlar “Ölümsüzlük ve Gerçeğin Sözleri” diye adlandırılacaklar. Bunlar bilginin hikmetinde ve meleklerin öğretisinde sonsuz yüce Tanrıyı ebediyen tanırırlar; zira o (Tanrı) her şeyi bilir”

Bunlar Adem’in oğlu Şit’e bildirdiği ve onun (Şit’in) bunları kendi nesline öğrettiği vahiylerdir. Bu, Adem’in Şit’e verdiği, Adem’in gizli bilgisidir. (Bu), kutsal nesil Yesseus, Mazareus (Yesse)dekeus ve (Hayat) Suyu’ndan gelen, sözden doğan ve ölümsüz olan Aydınlatıcılar vasıtasıyla ezeli ve ebedî bilgiyi bilenlerin vaftizidir.

Adem’in Vahyi.

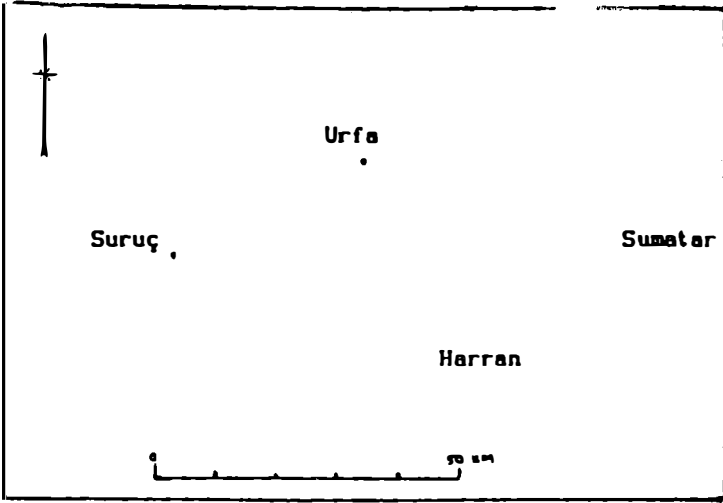
Arkeolojik Bulgular Işığında 2. Yüzyıl Sumatar Mar Alahe Kültü

Sumatar Harabeleri, Harran ovasının kuzey doğusunda yer alan tepelik bölgede, Tektek tepelerinde yer alır. Harran'a yaklaşık 40 veya 50 km, Urfa'ya ise yaklaşık 80 km uzaklıktadır.¹ Günümüzde bir ilkokul ve bir jandarma karakoluna sahip küçük bir yerleşim birimi olan Sumatar, içinde bulunduğumuz yüzyılın ilk çeyreğine kadar yalnızca çobanların sürülerini sulamak için zaman zaman uğradıkları bir yer durumundaydı.

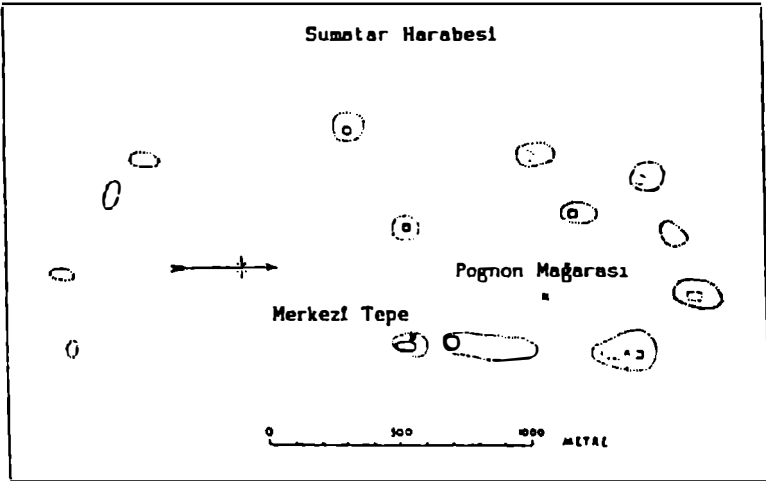
Sumatar antik çağda büyük öneme sahip olan bir bölgede bulunur. Dini ve politik merkez olma açısından antik dönemin iki önemli yerleşim merkezi Urfa (Urhai, Edessa) ve Harran (Haran, Carrhae), Sumatar'ın kuzey batı ve güney batısındaki iki komşusudur. Bunlardan özellikle Harran, MÖ 3. bin yıldan itibaren bölgede önemli bir dini merkez rolünü oynamış ve MS 13. yüzyılda Moğollar tarafından tamamen yıkılışına kadar paganist bir dini merkez olma hüviyetini devam ettirmiştir. Yıldız ve gezegen kültü bilinen en erken tarihten itiba-

---

¹ Bkz. Şekil 1.

Şekil 1

Şekil 2

ren Harran dininin temel yapısını oluşturmuştur.² Özellikle şehir, Harran panteonunun başında yer alan ay tanrısı Sin kültü ve onun adına yapılan tapınaklarla (antik çağdaki *E-hul-hul* ve *U-zu-mu* gibi) tanınmıştır³ Harran bu özelliğini tarih boyunca sürdürmüştür.

Komşusu Harran kadar eski bir tarihe ve şöhrete sahip olmakla birlikte, muhtemelen MÖ 4. yüzyılda Seleusid hanedanının bölgedeki hakimiyeti altında bir yerleşim merkezi olarak kurulan Edessa (Urfa) da MS 3. yüzyıla kadar yıldız ve gezegen kültürünün hakim olduğu dinî ve politik bir merkez olmuştur⁴ Harran'dan farklı olarak gezegenlerden Jüpiter'i sembolize eden rab ve hakim tanrı olan Bel (veya Ba'al) ve Bel'in oğlu, Merkür gezegenini sembolize eden ilahi katip ve ilahi bilge Nebo (veya Nabu, "parlak, aydınlık") Edessa panteonunun başında yer alan tanrılardı. Ayrıca verimlilik tanrıçası Atargatis (İştar-Venus) kültü, MS 3. yüzyılda kadar Edessa dininin önemli özellikleri arasında yer almıştır. Nitekim tanrıça Atargatis kültürünün yaygın olduğu yerler olan Hierapolis, Delos ve Askalon'da olduğu gibi Edessa'da da bu kültü temsil eden kutsal balıklarla dolu olan havuz yapılmış ve varlığını günümüze kadar devanı ettirmiştir.⁵ Harran'da hiç bir zaman paganizme karşı bir güç olarak varlık göstermeyen Hristiyanlık, bir rivayete göre MS 212'de ölen Edessa kralı VIII. Abgar'ın Hristiyanlığı kabulünden sonra Edessa'nın resmi dini olmuş ve bunu müteakiben tanrıça Atargatis için yapılan kişinin kendini hadımlaştırması gibi benzeri putperest ayinler yasaklanmıştır⁶

Bu iki önemli dini ve politik merkezin arasında yer alan Sumatar'ın tarihine ilişkin bilgilerimiz, tamamıyla arkeolojik bulgulara dayalıdır ve dolayısıyla oldukça sınırlıdır. Sumatar'daki arkeolojik kalıntılar ve kitabeler ilk kez, bu yüzyılın başlarında iki defa yöreyi ziyaret eden Fransız diplomat H. Pognon'un dikkatini çekti. Pognon,

² Harran dini ile ilgili geniş bilgi için bkz. Gündüz. Ş., *The Knowledge of Life*, ss.134-191

³ Sin kültü için bkz. Lewy, J., "The late Assyro-Babylonian cult of the Moon and its culmination at the time of Nabonidus", *HUCA*, 19, 1945-46, ss.405-491; Lewy, H., 'Points of comparison between Zoroastrianism and the Moon cult of Harran., ss.139-161.

⁴ Edessa için Bkz. Segal, J.B., *Edessa and Harran*, aynı yazar, Edessa "the Blessed City", Drijvers, H.J.W., *Cults and Beliefs at Edessa*,.

⁵ Edessa'daki Bel, Nebo ve Atargatis kültleri için Bkz. Drijvers, H.J.W., age, ss. 40-121.

⁶ Bkz. aynı eser, s.14.

özellikle yörede bulduğu bir mağarada pek çok Süryanca kitabe ve rölyef keşfetti⁷ 1950'li yıllarda Sumatar Harabeleri, İngiliz oryantalist J.B. Segal tarafından incelendi. Segal, Pognon'un keşfettiği kitabe ve rölyeflerin yanı sıra Sumatar'daki merkezi tepenin üzerinde bulunan harabelerde, kayalıklar üzerine kazınmış yeni bazı Süryanca kitabeler ve rölyefler buldu. Ayrıca Segal merkezi tepe etrafına dağılmış vaziyetteki harabelerin detaylı bir tanımını da yaptı.⁸ Sumatar bölgesi, son olarak 1970'li yıllarda H.J.W. Drijvers tarafından tekrar incelendi. Drijvers yörede yeni bir takım kitabe ve rölyefler keşfetti.⁹ Drijvers, ayrıca daha önce Pognon ve Segal tarafından Sumatar yöresinde bulunan Süryanca kitabelerin tamamını tercüme etmeksizin yeniden gözden geçirerek bir eserde topladı¹⁰

Sumatar Harabelerinde elde edilen materyal başlıca üç grupta toplanabilir: (i) Kitabeler, (ii) rölyef ve figürler ve (iii) çeşitli yapı kalıntıları. Birbiriyle yakından ilişkili olan bu materyal, Sumatar bölgesinin tarihi ve dîni açıdan çeşitli devirlerdeki durumunu yansıtmaları yanında, Miladi takvimin ilk yüzyıllarında yöredeki hakim dil olan Süryanca'nın çeşitli dönemlerdeki durumunun linguistik açıdan incelenmesine de imkan sağlar.

Sumatar'da H.J.W. Drijvers tarafından bulunan üç satırlık bir Aramca kitabe, bölgenin MÖ 4. yüzyıldan itibaren bir yerleşim merkezi olarak kullanıldığını kanıtlamaktadır. Drijvers, bu Aramca kitabenin MÖ 4. yüzyılın ikinci yarısından kalma olduğunu ifade etmektedir¹¹

Bölgede yapılan araştırmalar sonucu, Sumatar'da, çoğunluğu dini mahiyette olan 24 Süryanca kitabe bulunmuştur. Bunlardan bazdan göreceğimiz gibi Seleusid tarihleme hesabıyla 476 tarihini taşımaktadır. Bu tarih Miladi olarak 164-65'e tekabül etmektedir. Başlangıcı

⁷ Pognon, H, *Inscriptions semitiques de la Syrie, de la Mésopotamie et de la région de Mossoul*, Paris (1907), ss. 23-38. Bu mağara, daha sonra batılı bilim adamları tarafından "Pognon Mağarası" olarak isimlendirildi. Bu mağara için bkz. Şekil 2.

⁸ Bkz. Segal, J.B., "Pagan Syriac monuments in the Vilayet of Urfa", ss.97-119; aynı yazar, "Some Syriac inscriptions of the 2nd 3rd century A.D.", *BSOAS*, 16, 1954, ss.13-36.

⁹ Bkz. Drijvers, H.J.W., "Some new Syriac inscriptions and archaeological finds from Edessa and Sumatar Harabesi", *BSOAS*, 1973, ss.1-14.

¹⁰ Aynı yazar, *Old Syriac (Edessan) inscriptions*, Leiden (1972), ss.4-19.

¹¹ Krş. aynı yazar, "Some new Syriac inscriptions and archaeological finds from Edessa and Sumatar Harabesi, ss. 1-2.

MÖ 312 olan Seleusid takvimi, o dönemlerde Suriye bölgesinde yaygın olarak kullanılmaktaydı¹² Çoğunluğu sadece birkaç satırdan ibaret olan Sumatar kitabeleri genellikle çeşitli kişilerin tanrı huzurunda hatırlanmalarına yönelik ifadelerden oluşmaktadır. Bazı kitabelerde ise çeşitli kişiler, bir takım hareketleri yapmaktan sakındırmak gayesiyle tanrının azabıyla uyarılmaktadır.

Sumatar rölyef ve kitabeleri, ilk bakışta *mar alahe* ve Sin gibi çeşitli tanrıları ihtiva eden bir panteona sahip bir kültün varlığını ortaya koymaktadır. Problem, bu isimlerin hangi tanrı veya tanrıları ifade ettiği sorusundan kaynaklanmaktadır. Problemin çözümü için kitabe ve rölyeflerde yer alan tanrı figürlerinin incelenmesi gerekmektedir.

Mar alahe, Sumatar kitabelerinde sıkça bahsedilen tanrıdır. Süryanca kitabelerin çoğunluğunun bulunduğu yer olan merkezi tepenin¹³ zirvesinde bulunan ve etrafı bir sınırla çevrili olan kitabe şöyledir:

1-4 Adona'nın oğlu ordu komutanı Absmaya hatırlansın. O, *mar alahe*'nin huzurunda hatırlansın. Absmaya'nın oğulları Babas ve Tirdat hatırlansın.¹⁴

Merkezi tepenin doğu ve batı cephelerinde yer alan kitabelerde de *mar alahe* zikredilmektedir. Doğü cephesindeki kitabe:

1. 476 yılı Şubat ayında
2. ben Adona'nın oğlu Manyaş ve Ma'na ve Alkud (veya Alkur)
3. ve Balbana ve kardeşleri Alkud (veya Alkur)
4. biz bu kutsal tepede bu anıtı diktik.
5. ve yöneticimin besleyip büyüttüğü kişi için bir taht koyduk
6. O, yönetici Tirdat'dan sonra **büdar** olsun (veya olacak)
7. ve O (Tirdat) tahtı besleyip büyüttüğü kişiye versin

¹² Bkz. ayrı yazar, *Cults and beliefs at Edessa*, s. 124.

¹³ Bkz. Şekil 2.

¹⁴ Bkz. Kitabe 1. Ayrıca krş. Drijvers, H.J.W., *Old-Syriac (Edessan) inscriptions*, ss.13-14; Segal, J.B., "Some Syriac inscriptions of the 2nd 3rd century A.D.", ss. 21-22. Süryanca'dan yapılan tercümelerde satır başlarında ki numaralar kitabelerin satır sayılarını göstermektedir. Köşeli parantezler içindeki ifadeler ise bize aittir.

(bıraksın veya bırakacak)

8-9. (O zaman) o, mükafaatını *mar alahe*'den alacak. Ve eğer o tahtı geri çekerse ve anıt yıkılırsa tanrı onu bilsin (veya bilecek)¹⁵

Tepenin batı cephesindeki kitabe ise şöyledir:

1. 476 yılı Şubat ayında

2. ben, Adona'nın oğlu, Arab (bölgesinin) yöneticisi

3. bu kült yerini yaptım ve *mar alahe* için bir anıt diktim

4-5. efendim kral ve oğullarının hayatı için ve babam Adona'nın hayatı için ve benim hayatım için ve kardeşlerimin oğullarımızın hayatı için.¹⁶

Tanrı *mar alahe*'den bahsedilmesi yanı sıra bu kitabeler, yöreyle ilgili önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Öncelikle kitabelerden, Sumatar'daki merkezi tepenin kutsal bir mekan, bir kült yeri olarak kullanıldığını ve orada tanrı *mar alahe* adına anıtlar dikildiğini anlıyoruz. Tepenin doğu ve batı cephesindeki kitabeler, bu kült yerinin Seleusid tarihiyle 476 yılı Şubat ayında (MS 165) yörenin yöneticisi Tirdat tarafından yaptırıldığını ifade etmektedir. Tirdat büyük ihtimalle o dönemlerde yörede büyük etkinliği bulunan Edessa kralına bağlı bir yöneticidir¹⁷ Bu kitabelerden, MS ikinci yüzyılın ikinci yarısında yöreye Adona ailesinin hakim olduğu da anlaşılmaktadır. Zira Adona'nın oğlu Tirdat'ın yönetici olmasından başka, onun diğer oğlu Absmaya yörenin ordu komutanıdır. Ayrıca, yönetici Tirdat'ın *budar*¹⁸ olarak da görev yapmakta olduğunu, Tirdat'ın hem yöneticilik hem de *budar*'lık görevini kendisinden sonra oğluna bırakacağına dair ifadeden anlamaktayız. *Budar*'lık görevinin, yöredeki kültle özellikle tanrı *mar alahe* kültüyle yakından ilişkili olduğu açıktır. Bu terim, Sumatar'dan başka yöredeki diğer merkezlere ait kitabe ve kaynaklarda da yer almaktadır. MS 73 tarihinden kalma Serrin'deki bir Süryanca mezar kitabesinde "*nhy*'nın *büdar*'ı rahip Ma'nu" ifadesi yer

¹⁵ Bkz. Kitabe 2. Krş. Drijvers, H.J.W., age ss.17-18; Segal JB., age, ss.26-28.

¹⁶ Bkz. Kitabe 3. Krş. Drijvers, H.J.W.. age, s 16; Segal. J.B., age, ss. 24-25.

¹⁷ Bkz. Drijvers, H.J.W., *Cults and beliefs at Edessa*, s. 125.

¹⁸ Segal, bir defasında bu terimin Süryanca'da senato, konsül anlamlarına gelen budar olarak da okunabileceğini ileri sürdü (Bkz. Segal, JB., age, ss. 26-28); ancak terimin budar olarak okunmasının daha doğru olduğu genellikle kabul edilmektedir.

almaktadır¹⁹ Özel isimlerdeki çeşitli terkiplerden anlaşıldığı kadarıyla nhy büyük ihtimalle yöre panteonuna ait bir tanrıdır. Dolayısıyla Serrin'deki bu kitabe, rahip Ma'nu'nun tanrı nhy ile ilgili dinî bir görevi yürütmekte olduğunu göstermektedir²⁰ İbnü'n-Nedim tarafından nakledilen Harranilerin kutsal kitabı *Beş Sır Kitabı*'nda da *budar* terimi ile ilişkili olabilecek bir ifade sık sık kullanılmaktadır. Burada dine giriş törenlerinin yapıldığı mabed *beytü'l-buğdariyyin* olarak adlandırılmaktadır²¹ Buradaki *buğdariyyin*'in (veya *bu' dariyyin*) Süryanca *budar*'dan türetilmiş bir Arapça isim olması büyük ihtimaldir. Bu durumda ise *budar*'lık görevinin dine giriş törenleriyle ilgili yürütülen bir görev olduğunu söyleyebiliriz.

Sumatar kitabelerinde bahsedilen *mar alahe*, yöredeki başka merkezlerde bulunan kitabelerde de geçmektedir. Örneğin, muhtemelen 2. veya 3. yüzyıldan kalma olan Urfa Kırkmağara'daki Süryanca bir mezar kitabesinde şu ifade yer almaktadır:

"her kim kemiklerimi buradan kaldırırsa, onun için ahiret (mutluluğu) olmasın ve *mar alahe* tarafından lanetlensin"²²

mar alahe'nin kimliği ve bu kültün özelliği konusuna geçmeden önce Sumatar'daki dini mahiyette olan diğer bazı kitabelere de değinmek isteriz. Merkezi tepenin kuzey cephesinde bulunan rölyefte bir erkek büstü bulunmaktadır. Büstün omuzları arkasında uçları yukarıya doğru olan bir hilal göze çarpmaktadır. Bu büstün sol tarafındaki Süryanca kitabe şöyledir:

1. (Şila'nın oğlu)

2-5. Şila, bu sureti Adona'nın oğlu Tirdat ve kardeşlerinin yaşamı anısına tanrı Sin için yaptı²³

Büstün hemen arkasında bulunan hilal sembolünden de anlaşıldığı gibi, kitabe bu büstün tanrı Sin'i temsil ettiğini ifade etmektedir. Ay tanrısı Sin, bilinen en erken tarihten itibaren Harran bölgesinin en önemli tanrısı olmuştur. Antik çağda Sin kültünün iki önemli merkezi olan güneyde Ur ve kuzeyde Harran şehrinde bu kültün amblemi hilal

¹⁹ Bkz. Drijvers, H.J.W., age, s.128.

²⁰ Bkz. aynı yer.

²¹ Bkz. İbnü'n-Nedim *Kitabü'l-Fihrist*, ss. 326-327. Bu terimin bir başka varyasyonu ise *beytü'l-bu'dariyyin*'dir. Krş. aynı eser, s.236.

²² Bkz. Drijvers, H.J.W., *Old Syriac (Edessan) inscriptions*, ss.25-26; Segal, J.B., "Pagan Syriac monuments in the Vilayet of Urfa", ss.115 vd.

²³ Bkz. Kitabe 4. Krş. Drijvers, H.J.W., age, ss.10 Segal, J.B., "Some Syriac inscriptions of the 2nd 3rd century AD", ss.17-18.

olmuştur. Ur'da tanrı Sin, ya lacivert sakallı ve hilal başlıklı bir adam veya hilal boynuzlu bir boğa şeklinde tasvir edilmiştir²⁴ Kral Nabonidus zamanından kalma Harran kitabelerinden, Roma dönemine ait Harran yöresinde bulunan paralardan ve Harran civarındaki Sultantepe ve Aşağı Yarımca harabeleri kalıntılarından anladığım kadarıyla, Harran ve civarında da tanrı Sin daima bir hilal figürü ile tasvir edilmiştir²⁵

Yukarıda, bahsedilen kitabenin hemen solunda bir başka Süryanca kitabe yer alır. 12 satırlık olan bu kitabe, kötü şekilde hasara uğradığından pek çok yerini okuyabilmek imkansızdır. Okunabilen yerleri şöyledir:

1-2. (?)

3. ve o yerleştirdi (?)

4. ben tanrıyım

5. onu görüyorum

6-8. (?)

9-10. ben ona bakıyorum. Ve ey!

11-12. ben (tanrı Sin'im ?)²⁶

Bu büstün sağ tarafında ise diğer Süryanca kitabe vardır. Bu kitabede geçen "tanrı" terimi büyük ihtimalle tanrı Sin'i kastetmektedir.

1. Kuza'nın oğlu

2-3. (diler ki ?) Zky ve oğulları tanrı huzurunda hatırlansın²⁷

Tanrı Sin'e ait olan bu büstün sağ tarafında dizlerine kadar elbise giyinmiş vaziyette bir erkek figürü bulunmaktadır. Bu figürün sağ tarafındaki Süryanca kitabe ise şöyledir:

1-3. Bu suret 476 yılı Adar ayının 13. gününde tanrı tarafından Ma na'ya emredildi (yapılması istendi)²⁸

²⁴ Bkz. Lewy, J, age, ss. 447-448: Jastrow. Jr.M.. *Aspects of Religous Belief and Practice in Babylonia and Assyria*, New York and London (1911), ss.113-114.

²⁵ Bkz. Gadd, C.J., "The Harran incriptions of Nabonidus", *AS*, 8, 1958, s. 41 ve Plate II; Ingholt, H., *Parthian sculptures from Hatra*. New Haven (1954), s. 22; Hill, G.F., *Catologue of the Greek coins of Arabia, Mesopotamia and Persia*, London (1922). ss. xcii, 82-90.

²⁶ Bkz. Kitabe 5. Krş. Drijvers, H.J.W., age, ss.10-11; Segal, J.B., age, ss.18-19.

²⁷ Bkz. Kitabe 6. Krş. Drijvers, H.J.W., age, ss. 9-10; Segal, J.B., age, ss. 16-17.

²⁸ Bkz. Kitabe 7. Krş. Drijvers, H.J.W., age, ss.11-12; Segal, J.B., age, ss. 19-20.

Bu erkek figürünün kimi temsil ettiği belli değildir; ancak kitabe söz konusu edilen “tanrı” büyük ihtimalle Sin’dir.

Ay tanrısı Sin kültürünün, Harran’da olduğu kadar Sumatar’da da yaygın olduğu bu kitabelerden anlaşılmaktadır. Sin, bazen “tanrı Sin”, bazen da yalnızca “tanrı” olarak bahsedilmektedir. Diğer taraftan Sumatar kitabelerinde sıkça bahsedilen *mar alahe*’nin kimliği konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Kitabelerde geçen terimi *mar alaha* (rab tanrı, lider tanrı) şeklinde okuyan J.B. Segal, bunun Sumatar bölgesinin en yüksek tanrısı olduğunu ve onun Palmira bölgesinde yaygın olarak inanılan Ba’al Şamin (Göklerin sahibi rabbi) ile özdeş olabileceğini iddia etti.²⁹ Bir başka çalışmada ise Sumatar’daki *mar alahe*’nin muhtemelen ortaçağda Harranilerin panteonunda yer alan ve sihrin, cin ve şeytanların tanrısı olan Şamal’ın bir ismi olabileceğini ileri sürdü.³⁰ Segal’in görüşleri pek çok yönden tenkit edilebilir. Öncelikle, Drijvers ve diğer bazı ilim adamlarının da belirttiği gibi Sumatar kitabelerinde geçen terimi *mar alaha* şeklinde okumak yanlıştır. Terimin doğru okunuşu “tanrıların rabbi” veya “tanrıların lideri” anlamına gelen *mar alahe*’dir. Segal, *mar alahe*’nin Ba’al Şamin ile özdeş olabileceği konusundaki görüşün güçlüğüne bizzat kendisi ifade etmektedir. O, bu görüşün sadece bir hipotez olmaktan öteye gidemeyeceğini, zira Sumatar bölgesiyle Palmira arasında doğrudan dini bir ilişkinin varlığını gösteren hiçbir temel bulunmadığını söyler³¹ Diğer taraftan Segal’in ikinci görüşü, yani *mar alahe*’yi Harran panteonundan Şamal için bir isim olarak düşünmesi de pek sağlam görünmemektedir. Zira her şeyden önce Şamal, Müslümanların Harran’a hakim olduğu dönemde Harranilerin panteonunda yer alan bir tanrıdır. Daha önceki devirlerde, özellikle Miladi ikinci ve üçüncü yüzyıllarda Harran yöresinde böyle bir tanrının varlığı konusunda hiçbir bilgiye sahip değiliz. İkinci olarak, tanrı Şamal hiçbir zaman Harran panteonunda en yüksek tanrı konumuna çıkmamıştır. Oysa *mar alahe* isminin Segal’in de vurguladığı gibi, panteonun başında olan tanrının bir ismi olduğu kesindir.

mar alahe ismi, bize Sumatar kitabelerinde bahsedilen ve bölgede yaygın olarak bilinen Harran’ın meşhur ay tanrısı Sin’i hatırlatmaktadır. Daha önce ifade ettiğimiz gibi Sin bu kitabelerde “tanrı Sin”

²⁹ Bkz. Segal. J.B. age, s.15.

³⁰ Bkz. aynı yazar, “*The Sabian mysteries: The planet cult of ancient Harran*”, s.217. Şamal için bkz. İbnü’n-Nedim, age,ss.322-323.

³¹ Aynı yazar, “Some Syriac inscriptions of the 2nd 3rd century A.D.” ss.15-16

veya sadece “tanrı” şeklinde zikredilmektedir. Harran bölgesine ait çeşitli kaynaklardan anladığımız kadarıyla bölge panteonunun başında bulunan Sin, tarih boyunca “tanrıların rabbi, efendisi” ve “tanrıların kralı” gibi isimlerle anılmıştır. Örneğin antik çağa ait olan ve Eski Harran’da çıkarılan kral Nabonidus kitabelerinde ay tanrısı Sin’e verilen isimler arasında *şar ilani* “tanrıların kralı” ve *bel ilani* “tanrıların rabbi, lideri” isimleri de vardır³² Ayrıca o döneme ait pek çok şahıs ismi de tanrı Sin’in bu özelliklerini yansıtmaktadır. Mesela Asurca şahıs isimleri olan *sin avşarid* “Sin yer, makam bakımından ilktir.” *sin kabti ilani* “Sin tanrıların en güçlüsü olandır” ve *sin şar ilani* “Sin tanrıların kralıdır” buna örnektir³³ Ortaçağda da Harran bölgesi halkı ay tanrısı Sin için benzer isimler kullanmışlardır. Ortaçağ İslâmî kaynaklarının verdikleri bilgilere göre Sin, Harranlılarca *ilah ül-alihah* “tanrıların rabbi, efendisi” olarak isimlendirilmiştir³⁴ Bütün bunlar *mar alahe* isminin, tanrı Sin için kullanılan Asurca *bel ilani* ve Arapça *rabbu’l-alihah* ve *ilah ül-alihah* isimlerinin Süryanca karşılığı olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim Hatra yöresinde bulunan antik döneme ait bazı paralardan anlaşıldığına göre, ay tanrısı Sin Hatra’da da *mar alahe* ismiyle anılmaktadır.³⁵

O halde Sumatar kitabelerinde söz konusu olan kült ay tanrısı Sin kültüdür. Sin’den bazen doğrudan kendi ismiyle, bazen de tarihin her döneminde bu yörede sahip olduğu lakabıyla, yani “tanrıların rabbi”, “tanrıların lideri” ismiyle bahsedilmektedir.

Burada karşımıza bir problem çıkmaktadır. En erken dönemlerden itibaren Sumatar çevresinde, gerek Harran’da ve gerekse Edessa’da gezegen kültürünün hakim olduğunu biliyoruz. Özellikle Harran’da ay tanrısı Sin’in panteonun başını oluşturduğu tanrılar silsilesinde Şamaş, İster (Atargatis) ve Nabu gibi yıldız ve gezegen kültüne ait tanrılar önemli rol oynamışlardır. Peki yöreye hakim olan gezegen kültürünün 2. yüzyılda Sumatarda da mevcudiyetini gösteren bir delil var mıdır?

Sumatar’daki çeşitli harabeleri tetkik eden Segal, bölgede topyekün bir gezegen kültürünün varlığını iddia etti. Segal’in bu iddia-

³² Bkz. Gadd. C.J., age, ss.47/49/57/59; Lewy, H., age, s.141.

³³ Bkz. Talqvist. K, Assyrian Personal Names, ss.198/199/201.

³⁴ Bkz. İbnü’n-Nedim, age, s.325; Şehristânî, *Kitabü’l-Milel ve’n-Nihal*, s.203; ed-Dimaşkî, Şemsuddin Ebi Abdillâh, *Nukbetü’l-dehr Fi Acâibi’l-Bahr*, s.47.

³⁵ Krş. Drijvers, H.J.W., “Some new Syriac inscriptions and archaeological finds from Edessa and Sumatar Harabesi”, ss.5-6.

sındaki delili, Sumatar'da merkezi tepenin batı ve kuzey cephesinde yer alan harabelerdi. O, bunların sayısının 7 tane olduğuna ve her birinin değişik şekillerde inşa edilmiş olduğuna dikkat çekti ve bunların, el-Mes'udi ve el-Dimeşkî gibi ortaçağ İslâm alimlerinin tasvir ettiği Harranlıların 7 gezegen kültüyle ilgili tapınakları olabileceğini ileri sürdü³⁶ Segal'in bu görüşü bir kaç noktada reddedilebilir. Öncelikle yukarıda da belirttiğimiz gibi Sumatar kitabelerinde söz konusu olan tek kült ay tanrısı Sin kültüdür. Bu kitabelerde Sin'in dışında başka bir gezegen kültüne rastlanmamaktadır. Kitabelerin dışında diğer bazı deliller de bunu desteklemektedir. Sin'in yöredeki amblemi olan hilal veya hilal şeklindeki boynuz figürü yöredeki çeşitli kabartmalarda görülen tek semboldür. Merkezi tepenin kuzeyinde bulunan rölyefin dışında Sin'in amblemi olan uçları yukarı kalkık hilal figürü, Sumatar'daki Pognon Mağarası'nda da iki yerde göze çarpmaktadır³⁷ Sumatar'da diğer gezegen kültürlerinin sembollerine (Güneşi temsil eden Şamaş'ın sembolü olan disk figürü ve Venüs'ü temsil eden İhtar'ın sembolü yıldız gibi) rastlanmaması oldukça dikkat çekicidir. İkinci olarak bölgede yerinde incelemeler yapan Drijvers gibi bilim adamlarının da ifade ettikleri gibi,³⁸ Sumatar'daki bu harabeler tapınak değil alelade mezar kalıntılarıdır. Nitekim Segal'in bizzat kendisi de bir seferinde bu harabelerin ilk bakışta mezar yapıları izlenimi verdiğini söylemektedir³⁹ Segal'in görüşüne karşı belirtilmesi gereken bir nokta da şudur: el-Mes'udi ve diğer İslâm alimlerinin tasvir ettikleri tapınaklar, Harran'ın 40-50 km uzağında ayrı bir yerleşim yeri olan Sumatar'la ilgili değil, ortaçağ Harranlılarının ilk varlıklar ve gezegenler kültü ile ilgilidir. Dolayısıyla bu tapınakların 2. yüzyıldan kalma Sumatar mezar yapılarıyla bir ilişkisi yoktur.

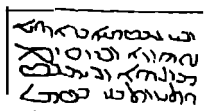
Sonuç olarak MÖ 4.yüzyıldan itibaren bir yerleşim merkezi olarak tarih sahnesine çıkan Sumatar'ın MS 2. yüzyılda, ay tanrısı Sin kültünün hakim olduğu bir dini merkez olduğunu söyleyebiliriz. Sumatar panteonunda zaman zaman "tanrı" ve "tanrıların rabbi" olarak da adlandırılan Sin'den başka bir tanrının varlığına rastlanmamaktadır.

³⁶ Bkz. Segal, J.B., "Pagan Syriac monuments in the Vilayet of Urfa", ss.112 vd.

³⁷ Bkz. aynı eser, s.103, figür 2

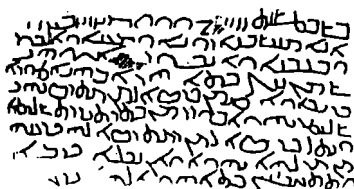
³⁸ Bkz. Drijvers, H.J.W., *Cults and Beliefs at Edessa*, s.140.

³⁹ Segal, J.B., age, s.113.

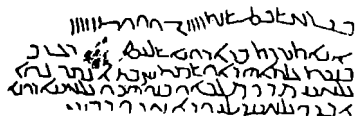
dkyr 'bšm(y)' br 'dwn'
nwħdr' dkyr qdm
mrh' dkyr bbs
wtȳrdt bny bsm(y)

Kitabe 1

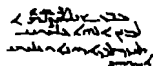
bšbt šnt 476 byrh
'n' mnyš br 'dwn' wm'n' w'lkwd(r)
wbłbn' w'lkwd(r)
šmn nšbt' hd' bhn' twr'
bryk' w'qymn krs' lmn dn(yłtrsyhy
šlyty yhw' bwdr mn btr tyrdt šlyt'
wytil krs' lmn dmtsr' 1h pr'nh
mn inrlh' yhw' w'n nkl' (npl') krs'
wtthbl nšbt' hw '1h' yd

Kitabe 2

byrh šbt šnt 476
'n' tyrdt br 'dwn' slyt' d'rb
bynt' 1t' lid' wšnt nšbt' 1mrh'
'1 hyy mry mlk' wbnwhy w'1 hyy 'dwn'
'by w 1 hyy dyly wd'hy wdbnyn

Kitabe 3

(br syl'
bd syl' šlm'
1hwn '1h' 1 hyy
tyrdt br 'dwn' w 1 hyy
'hwby

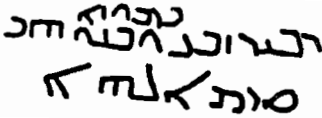
Kitabe 4

wtqn
'n' 'lh'
hzn' lh

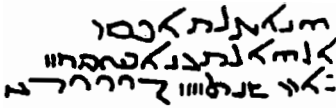
...
'n' hzn'
lh wh'
'n' (syn)
(1)h(')

Kitabe 5

br kwz'
dkyr zkyl wbnwhy
qdm 'lh'

Kitabe 6

hn' şlm' pqd
'lh' lm'n' bywm 13
b'dr şnt 476

Kitabe 7

BİBLİYOGRAFYA

- Abdulfettah Ali Şahata, *Dirâsatı fî Târîhi'l-Arab ve Sadri'l-İslâm*, Kahire, (1972).
- Abdurrezzak el-Hasanî, *es-Sâbi'ün fî Hâdirihim ve Mâdhim*, Sayda (1955).
- Addai, the Apostle, *The Teaching of. Addai*, tr. by G. Howard, Scholars Press (1981).
- Ahmed Şelebi, *Mevsûâtü't-Târîh'i-İslâmî ve 'l-Hadâratı'l İslâmîyye* (6.baskı) Kahire (1974).
- Albright, W.F., *The Archaeology of Palestine*, Harmondsworth (1949).
- Alf Trisar Şuialia, ed. and. tr. by E.S. Drower, *The Thousand and Twelve Questions*, Berlin (1960).
- Al-Theeb, S. "Two New Dated Nabataean Inscriptions from al-Jawf" *JSS*, 39,1994.
- _____, *Aramaic and Nabataean Inscriptions from North-West Saudi Arabia*, Riyad (1993).
- Ammianus Marcellinus, *The Later Roman Empire* (A.D. 354-378), tr. by W. Hamilton, Penguin Books (1986).
- Armstrong, K., *A History of God*, Mandarin Paperbacks, London (1995).
- Asmussen, J.P., *Manichaeen Literature*, New York (1975).
- el-Bağdâdî, Abdulkahir, *el-Fark Beyne 'l-Fırak*, Kahire (1910).
- _____, *Usûlû'd-Din*, İstanbul (1928).
- Bar Habraeus, *The Chronography*, tr. A.E.W Budge London (1932).
- _____, *Târîhu Muhtasarı 'd-Duvel*, Beyrut (1890).
- Baron, S. W., *A Social and Political History of the Jews*, Philadelphia (1952).
- Beasley-Murray, G.R., "Introduction", in R. Bultmann, *The Gospel of John, A Commentary*, Oxford (1971).
- Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, Beyrut (1978).
- Bell, R., *The Origins of the Islam in its Christian Environment*, London (1968).
- Birûni, Ebu'r-Reyhân, *The Chronology of the Ancient Nations*, ed. and tr. by C.E. Sachau, London (1879).
- Black, J.A., "The New-Year Ceremonies in Ancient Babylon: 'Taking Bel by Hand' and A Cultic Picnic", *Religion*, 11, 1981.
- Bright J., *A History of Israel*, SCM Press Ltd. London (1972).

- Broane, E.G., *A Literary History of Persia*, Cambridge University Press (1964).
- Bruce, F.F, *The Acts of the Apostles, The Greek Text with Introduction and Commentary*, Michigan (1984).
- Buckley. J.J., "The Mandaean Šitil as an Example of "The Image Above and Below", *Numen*
- _____ "Two Female Gnostik Revelers", *Hist. Rel.*, 19, (1980).
- _____ "The Mandaean Šitil as An Example of The Image Above and Below", *Numen*, 26, (1979).
- _____ "Why once is not enough: Mandaean Baptism (Maşbuta) as an Example of a repeated Ritual", *Hist Rel.*, 29, (1989).
- Bultmann, R. *Primitive Christianity in is Contemporary Settings*, tr. R:H. Fuller, Thames and Hudson (1983).
- Carlyon, R., *A Guide to the Gods*, New York (1982).
- el-Cassas, Ahmed ibn Ali, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Kahire (h. 1347).
- Chwolsohn, D., *Die Ssabier und der Ssabismus*, St. Petersburg (1856).
- Das Johannesbuch der Mandäer (Draşa d Yaḥya)*, ed. tr. 'M. Lidzbarski, Giessen (1915).
- Davis, J.D., H.S. Gehman, *The Westminster Dictionary of the Bible*, The Westminster Press (1944).
- Dayf, Ş., *Târîhu'l-Edebi'l-Arabiyy el-Asru'l-Câhiliyyu*, Kahire (t.y.)
- De Lacy O'Leary, D D., *How Greek Science Passed to the Arabs*, London (1948).
- ed-Dimaşkı, *Nuhbetü'd-Dehr fı Acâibi'l-Berr ve'l-Bahr*, St. Petersburg (1866).
- Dodge B., *The Fihrist of al-Nadîm*, New York, London (1970).
- Drijvers, H.J.W., *Cults and Beliefs at Edessa*, Leiden (1980).
- _____ "Bardaisan of Edessa and the Hermetica", *JEOL*, 21, (1970).
- _____ "The Persistence of Pagan Cults and Practices in Christian Syria", in N. Garsoian, et. al, (ed.), *East of Byzantium: Syria and Armenia in the Formative Period*, Dumbarton Oaks (1982).
- _____ "Some new Syriac inscriptions and archaeological finds from Edessa and Sumatar Harabesi", *BSOAS*, (1973).
- _____ *Old Syriac (Edessan) inscriptions*, Leiden (1972).
- Drower, E.S., R. Macuch, *A Mandaic Dictionary*, Oxford (1963).
- _____ "The Mandaeans To-Day", *The Hibbert Journal*, 37, (1938-39).
- _____ *The Secret Adam. A Study of Naşoraeen Gnosis*, Oxford (1960).
- _____ *The Mandaeans of Iraq and Iran*, Oxford (1937).

- _____. *The Haran Gawaita and the Baptism of Hibil Ziwa*, Vatican (1953).
- Ebu's-Suûd, *İrşad Akli's-Selim ilâ Mahaya el-Kur'ani'l-Kerim*, Kahire (t.y.)
- Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harac*, Kahire (h. 1396).
- Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzi, Abdurrahmân, *Zâdu'l-Mesir fi İlmi't-Tefsir*, Beyrut (1964).
- Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beger*, Vogel (1831).
- Eliade, M., *Mitlerin Özellikleri*, çev. S. Rifat, Simavi Yayınları İstanbul (1993).
- _____. *The Sacred and the Profane*, tr. by W.R. Trask, Harcourt Brace & World, New York (1959).
- _____. *The Forge and the Crucible*, tr. by S. Corrin, The University of Chicago Press, Chicago (1956).
- _____. *A History of Religious Ideas*, The University of Chicago Press Chicago (1978).
- Emin, A., *İslamın Bugünü*, (çev. A. Öztürk) Ankara (1977).
- Eph'al, I., *The Ancient Arabs Nomads on the Fertile Crescent 9th-5th Centuries B.C.*, Jerusalem (1982).
- Epiphanius, *The Panarion of Epiphanius of Salamis, Book I (Sects, 1-46)*, tr. F. Williams, Leiden (1987).
- Fahraddin er-Râzi, *Mefâtihu'l-Ğayb*, İstanbul (h. 1307).
- _____. *İtikâdu Fırakı'l-Muslimîn ve'l-Müşrikîn*, Kahire (1978).
- Fehervari, G., "Harran" maddesi, *Encyclopaedia of Islam*, (New Edition)
- Filorama, G., *A History of Gnosticism*, tr. A. Alcock, Basil Blackwell (1990).
- Foerster, W., *Gnosis, A Selection of Gnostic Texts. I. Patristic Evidence*, tr. ed. R. McL. Wilson, Oxford (1972); II. *Coptic and Mandeian Sources*, tr. ed. by R. McL. Wilson, Oxford (1974).
- Fohrer, G., *History of Israelite Religion*, tr. D.E. Green, London (1981).
- Frye, R.N., et.al., *Inscriptions from Duro-Europos*, New Haven (1955).
- Gadd, C.J., "The Harran Inscriptions of Nabonidus", *Anatolian Studies*, 8, 1958.
- _____. *The Fall of Nineveh*, London (1923).
- Gelb I.J., et.al., *Chicago Assyrian Dictionary*, University of Chicago Press (1956-).
- Gerrans, B. (tr.), *Travels of Rabbi Benjamin, Son of Jonah, of Tudela*, London (1783).
- Gibson, J.C.L., *Textbook of Syrian Semitic Inscription, 2: Aramaic Inscription*, Oxford Clarendon Press (1975).

- Ginza, ed. and tr. by M. Lidzbarski, Göttingen (1925).
- Giversen, S., *Apocryphon of Johannis*, Copenhagen (1963).
- Guest, J.S. *The Yezidis. A Study in Survival*, London (1987).
- Gündüz, Ş., *The Knowledge of Life: The Origins and Early History of the Mandeans and Their Relation to the Sabians of the Qur'an and to the Harranians*, Oxford University Press (1994).
- , *Sâbiîler Son Gnostikler*, Ankara (1995).
- , “Kur'an'daki Sâbiîlerin Kimliği Üzerine bir Tahlil ve Değerlendirme”, *Türkiye İ. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Samsun (1992).
- , “Arkeolojik Bulgular Işığında 2. Yüzyıl Sumatar mar alaha Kültü”, *OMÜİFD*, 6, (1992).
- , “Harranîlerde Peygamberlik ve “Harranlı Bâbâ”, *İnsan Bilimleri Araştırmaları: Yeni Harran Çevresi*, 7-8, (1994).
- Hammond, P., *The Nabataeans: Their History, Culture and Archaeology*, Göttingen (1973).
- Hammond, N.G.L and H.H. Scullard, *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford (1970).
- Hamza el-İsfahânî, *Târîh Sînî Mulûku'l-Ard ve'l-Enbiyâ*, Berlin (h. 1340).
- Havârizmî, *Mefâtîhu'l-Ulûm*, Leiden (1968).
- Healey, J.F., *The Nabataean Tomb Inscriptions of Mada'in-Salih*, Oxford (1993).
- , “The Nabataean Contribution to the Development of the Arabic Script” *ARAM*, 2:1&2, (1990).
- Hespel, R. and R. Draguet, *Theodore bar Koni Livre des Scolies Crecension de Séert II. Mimre VIXI* Louvain (1982).
- Hill, G.F., *Catalogue of the Greek Coins of Arabia, Mesopotamia and Persia*, London (1922).
- , *Catalogue of the Greek Coins of Arabia, Mesopotamia and Persia*, London (1972).
- Hitti, P. K., *History of the Arabs*, London (1937).
- Hjärpe, J., *Analyse critique des traditions Arabes sur les Sabéens Harraniens*, Uppsala (1972).
- Hooke, S.H., *Middle Eastern Mythology*, Penguin Books Harmondsworth (1963).
- Holt, P. M. (ed), *Cambridge History of Islam*, Cambridge University Press (1979).
- Hucviri, *Keşfu'l-Mahcûb (Hakikat Bilgisi)*, çev. S. Uludağ, İstanbul (1982).
- el-İstahrî, Ebu İshâk, *Kitâbu'l-Ekâlîm*, Gotha (1839).
- Ingholt, H., *Parthian sculptures from Hatra*, New Haven (1954).

- İbn Arabî, *Nurlar Risalesi, İttihâdu'l-Kevnî Risalesi*, çev. M. Kanık, İstanbul (1991).
- İbnu'l-Cevzi, *Telbîsü İblîs*, Beyrut (h. 1368).
- İbn Cubeyr, *The Travels of Ibn Jubayr* R.J.C. Broadhurst (tr.), London (1952).
- İbnü'l-Esir, Ebu's-Sa'âdât Mubârek, *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Asâr*, Beyrut, (t.y.)
- İbn Habib, *Kitâbu'l-Muhabber*, Haydarabad (1361/1942).
- İbn Haldun, *The Muqaddimah*, tr. F. Rosenthal, New York (1958).
- İbn Hayyân, Eşîruddîn, *Tefsiru'l-Kebîru'l-Muḥemmâ bi'l-Bahri'l-Muhîṭ*, Riyad
- İbn Hazm, *Kitâbu'l-Fasl fi'l-Milel ve Ehvâ'i ve'n-Nihâl*, Kahire (h.1317).
- İbn Hişâm, *Sîret-i İbni Hişâm Tercemesi*, (çev. Hasan Ege), İstanbul (1985).
- İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, Kahire (1956).
- _____, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Kahire (1932).
- İbn Kudâme, *el-Muğni*, Beyrut (1972).
- İbnü'l-Ḳelbî, *Kitâbu'l-Asnâm*, Kahire (1343/1924).
- İbnu'n-Nedîm, *Kitâbu'el-Fihrist*, ed. G. Flügel, Leipzig (1872).
- İbn Said el-Endelûsî, *Kitâbu't-Ta'rîf bi Tabakâtî'l-Ümem*, Kahire, (t.y.)
- Jalabert, G., et.al., *Inscriptions grecs et latines de la Syrie*, Paris (1955).
- Jastrow, Jr. M., *Aspects of Religious Belief and Practice in Babylonia and Assyria*, New York and London (1911).
- Jeffery, A., *The Foreign Vocabulary of the Qur'an*, Baruda (1938).
- Johns, C.H.W., *An Assyrian Doomsday Book or Liber Cencualis of the District Round Harran in the Seventh Century BC*, Leipzig (1901).
- Jonas, H., *The Gnostic Religion*, Beacon Hill (1958).
- Josephus, *The Jewish War*, Penguin Books (1959).
- Kelabazi, *Ta'arruf (Doğuş Devrinde Tasavvuf)*, çev. S. Uludağ, İstanbul (1979).
- King, L.W., *First Steps in Assyrian*, London (1898).
- Kraeling, C.H., "The Mandaic God Ptahil"; *JAOS*, 53, (1953).
- Kurtubi, Ebû Abdillâh, *Câmiu'l-Ahkâmî'l-Kur'ân*, Kahire (1967).
- Kuşeyri, *Risale (Kuşeyri Risalesi)*, çev. S. Uludağ, İstanbul (1978).
- Küçük, A. "Sihizm", *AÜİFD*, (1986).
- Labat, R., *Manuel d'Épigraphie Akkadienne*. (5. Baskı Paris (1976).
- Lewy, H., "Points of Comparison Between Zoroastrianism and the Moon-cult of Harran", in W.B. Henning (ed.), *A Locust's Leg: Studies in Honour of S.H. Taqizadeh*, London (1962).
- Lewy J., "The Late Assyro-Babylonian Cult of the Moon and its Culmination at the Time of Nabonidus", *HUCA*, 19, (1945-1946).

- Lidzbarski, M., *Das Johannerbuch der Mandöer*, Giessen (1915).
- Lloyd, S. and W. Brice, "Harran", *Anatolian Studies*, 1, (1951).
- Luckenbill, D.D. *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, The University of Chicago Press, Chicago, (1926).
- MacRae, G.W., "Nag Hammadi and the New Testament", in *Gnosis, Festschrift für Hans Jonas*, ed. B. Aland, Göttingen (1978).
- el-Macrûfî, *Ğāyetü'l-Hakîm ve Ehaklu'l-Neticeteyni bi't-Takdîm*, Leipzig (1933).
- Maimonides, *The Guide of the Perplexed*, tr. S. Pines, Chicago (1963).
- el-Makdisî, *Kitâbu'l-Bedu ve't-Târih*, Paris (1899-1919).
- el-Makrizî, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr fî Zikri'l-Hitat ve'l-Asar*, Kahire (1911-24).
- Malinowski, B., *İlkel Toplum*, çev. H. Portakal, Öteki Yayınevi Ankara (1998).
- Marguet, Y., "Sabéens et Ihwân al-Safâ," *Studia Islamica*, 24, (1966).
- Mead, G.R.S., *The Gnostic John the Baptizer*, London (1924).
- el-Mesûdi, *Kitâbu't-Tenbih ve'l-İşrâf*, Leiden (1967).
- _____ *Murûcu'z-Zeheb ve Ma'âdin el-Cevher*, Paris (1861-1877).
- Moscatti, S., "The Aramaean Ahlamu", *JSS*, 4, (1959).
- Neysâbürrî, Nizâmuddin, *Ğarâ'ibu'l-Kur'ân ve Reğâ'ibu'l-Furkân*, Kahire (1962).
- Ocak, A.Y., *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menakıbnâmeler*, Ankara (1992).
- Osburn, W., *A Hebrew and English Lexicon*, Zanderman Publ. House, Michigan (originally publ. in London 1844).
- Olmstead, A.T., *History of Assyria*, New York and London (1923).
- Pallis S.A. *The Babylonian Akîtu Festival*, Copenhagen (1926).
- _____ *The Antiquity of Iraq*, Copenhagen (1956).
- Parrinder, G., *A Dictionary of Non-Christian Religions*, Buckinghamshire (1971).
- Parpola, S., *Neo-Assyrian Toponyms*, Verlag Butzon and Bercker Kevelaer (1970).
- _____ *Letters from Assyrian Scholars to the Kings Esarhaddon and Assurbanipal*, Part I (AOAT, Bd 5/1), Kevelaer (1970).
- Pedersen, J., "The Sâbians", in *A Volume of Oriental Studies; Presented to Edward G. Browne*, eds. T.W. Arnold and R.A. Nicholson, Cambridge (1922).
- Peters, F.E., "Hermes and Harran: The Roots of Arabic-Islamic Occultism", in M.M. Mazzaoui, et. al. (ed.), *Intellectual Studies on Islam Essays Written in Honor of Martin B. Dickson*, Salt Lake City (1990).
- Pfeiffer, R. H., *State Letters of Assyria*, New Haven (1935).
- Pognon, H., *Inscriptions semitiques de la Syrie, de la Mésopotamie et de la région de Mossoul*, Paris (1907).

- Pritchard, J.B., *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Princeton (1955).
- Qolasta, ed. and tr. by E.S.Drower, *The Canonical Prayerbook of the Mandaean*, Leiden (1959).
- Reşit el-Cemilî, *Tarihu 'l-Arab fî 'l-Câhiliyyeti ve Asri 'l-Da'veti 'l-İslâmiyyeti*, Beyrut (1972).
- Rice, D.S., "Medieval Harran", *Anatolian Studies*, 2, (1952).
- Ringgren, H., *Religions of the Ancient Near East*, London (1973).
- Robinson, J.M. (ed.), in *The Nag Hammadi Library in English*, E.J. Brill (1988).
- _____, "Gnosticism and the New Testament", in *Gnosis*, ed. B. Aland, Göttingen (1978).
- _____, H. Koester, *Trajectories through Early Christianity* Philadelphia (1971).
- Rosenthal F., "The Prophecies of Bâbâ the Harranian", in W.B. Henning (ed), *A Locust's Leg: Studies in Honour of S.H. Taqizadeh*, London (1962).
- Rudolph, K. *Gnosis, the Nature and History of an Ancient Religion*, Edinburgh (1983).
- Sankıoğlu, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, İstanbul, (1983).
- _____, "Kur'an'a Göre Müşrikler ve Putperestler" *İslami Araştırmalar* 1, (1986).
- _____, *Dinlerde Mehdi inancı ve Tasavvurları*, Samsun (1997).
- _____, "Tomas İncili", *OMÜİFD*, 4, 1990.
- _____, "Filip İncili", *OMÜİFD*, 6, 1992.
- Scott, W. and A.S. Ferguson, *Hermetica*, Oxford (1936).
- Segal, J.B., "The Sabian Mysteries: The Planet Cult of Ancient Harran", in *The Vanished Civilisations*, ed. E. Bacon. London (1963).
- _____, *Edessa and Harran*, London (1963).
- _____, "Mesopotamian Communities from Julian to the Rise of Islam" *Proceedings of the British Academy*, 41, 1955.
- _____, *Edessa "the Blessed City"*, Oxford (1970).
- _____, "Pagan Syriac Monuments in the Vilayet of Urfa", *Anatolian Studies*, 3, 1953.
- _____, "Two Syriac Inscriptions From Harran", *BSOAS*, 20, 1957.
- _____, "Some Syriac inscriptions of the 2nd 3rd century A.D.", *BSOAS*, 16, 1954.
- Segelberg, E., "Trâşa d-tâga d-Şişlâm rabbâ", in *Studia Mandaica*, ed. R. Macuch, Band I, Berlin- New York (1976).
- _____, *Maşbuta*, Uppsala (1958).
- Smart, N., *The Religious Experience of Mankind*, Collins New York (1969).

- _____. *The World's Religions*, Cambridge University Press (1989).
- Smith, S., *Early History of Assyria*, London (1928).
- _____. *Babylonian Historical Texts*, London (1924).
- Smith, W. Robertson, *The Religion of the Semites*, London (1894).
- Sühreverdi, *Avârîfî'l-Mearîf (Tasavvufun Esasları)*, çev.. H.K. Yılmaz, İ. Gündüz, İstanbul (1989).
- Şehristânî, Abu'l-Fath Muhammad, *Kitabü'l-Milel ve'n-Nihal*, ed. W.Cureton, London (1842).
- Taberî, İbn Cerir, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Ayi'l-Kur'an*, Kahire (1968).
- _____. *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, Leiden (1964).
- Tallqvist, K., *Akkadische Götterepitheta*, Helsinki (1938).
- _____. *Assyrian personal names*, Helsinki (1914).
- Tardieu M., "Sâbiens Coraniques et 'Sabiens' de Harran", *JA*, 274, 1986.
- _____. *Les Paysages Reliques*, Louvain, Paris (1990).
- Tefsiru'l-Mucâhid*, ed. Abdurrahmân Tâhir ibn Muhammed, Duha (1976).
- Teixidor, J., *The Pagan God, Popular Religion in the Greco-Roman Near East*, New Jersey (1977).
- The Book of the Zodiac*, ed. and tr. by E.S. Drower, London (1949).
- Tritton, A.S. (tr.), "The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle", *JRAS*, 1933.
- Waterman, L., *Royal Correspondence of the Assyrian Empire*, Ann Arbor, Part II (1930).
- Weidner, E.F., *Politische Dokumente aus Kleinasien*, Leipzig (1923).
- Wright, W. (ed. and tr), *Chronicle of Joshua the Stylite*, Cambridge University Press (1882).
- Yâkut el-Hamavî er-Rûmî, *Mucemu'l-Buldân*, Kahire (1924).
- _____. *Mu'cemu'l-Udebâ*, Kahire (1924).
- Yamauchi, E.M., *Gnostic Ethics and Mandaean Origins*, Cambridge (1970).
- _____. *Pre-Christian Gnosticism, A Survey of Proposed Evidences*, London (1973).
- Yates, F.A., *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition*, London (1964).
- Zamahşerî, Mahmud ibn `Umar, *Esasu'l-Belağah*, Beyrut (1965).
- _____. *el-Keşşâf*, Kahire (1966-68).
- Zimmern, H., "Nazoräer", *ZDMG*, 74, 1920.
- ez-Zirikli, *el-A'lâm*, Beyrut (1969).

İNDEKS

A

A' yân.....	173
Abatur.....	126
Abbasi.....	109, 118, 120, 155, 157, 166
Abbasi118, 119, 154, 155, 156, 166, 170	
Abdalga.....	71
Abdallah.....	70, 78
Abdohadat.....	76
Abdulkâhir el-Bağdâdî.....	125, 126
Abdullah.....	64, 71, 110
Abdurrahman İbn Zeyd.....	105, 112
Abdurrezzak el-Hasanî.....	101
Abgar.....	135, 150, 151, 152, 225
Abor.....	186
Abrasax.....	206, 217
Acem.....	42
Achilles.....	31
Adadi.....	168
Adad-Nirari.....	141, 142
Adda-Guppi.....	147
Adem10, 125, 126, 174, 194, 200, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 221	
Adi ibn. Mûsafır.....	43
Adiabene.....	113
Adona.....	88, 116, 227, 228, 229
Adonai.....	41, 85
Afrodit.....	73, 75
Agathodaimon.....	171, 172, 174, 175
Agathos Daimon.....	172
Ahiret.....	12, 13, 14, 55, 103, 104, 229
Ahmed İbn Hanbel.....	112
Akîtu.....	27, 143
Akadca.....	87, 140
Akçakale.....	139
Alaha.....	70, 71
Alchasai.....	124
Alevîler.....	159
Alf Trisar Şuialia102, 106, 116, 126, 237	
Ali14, 30, 58, 109, 111, 154, 187, 237, 238	
Alimanat.....	74
Allat.....	62, 73, 168
Allogenes.....	194, 203
Altın çağ.....	29

Altınbaşak.....	139
al-Uzza.....	73, 74
Amatalga.....	71
Amirus.....	173
Ammianus Marcellinus.....	153, 237
Ammoun.....	85
Amori.....	140
Amr İbn Luhayy.....	53
Anadolu. 29, 34, 42, 44, 46, 84, 133, 148	
Anansi.....	31
Andrew Lang.....	26
Anhar.....	115
Anhurajta.....	116
Antiochus.....	76, 84
Antropogoni.....	29, 197, 201
Apokaliptik.....	177, 199
A'ra.....	72
Arâdi.....	172
Aram.....	137, 177
Aramî.....	69, 137, 146
Arâmîler.....	128
Arânî.....	172
Arap9, 42, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 64, 65, 67, 69, 73, 74, 75, 76, 82, 99, 102, 104, 105, 106, 107, 120, 138, 154, 166	
Arapça14, 61, 66, 69, 74, 79, 82, 99, 107, 123, 130, 131, 134, 136, 137, 156, 167, 172, 173, 176, 177, 182, 229, 232	
Araplar53, 54, 56, 57, 58, 60, 61, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 83, 99, 104, 105, 107, 168, 178	
Aratas.....	68, 69, 173
Archon.....	208
Ares.....	167
Aretas.....	70, 72
Aris.....	178
Aristo.....	129
Arsakidler.....	149
Asclepius.....	173, 190, 195, 201
Ashabu'l-Aşhâs.....	128
Ashâbu'l-Hayâkîl.....	128
Askalon.....	225
Asketîk.....	45, 88, 91
Asketizm.....	51
Askanyus.....	173
Asrı Saadet.....	43
Astidakim.....	140

Astroloji.....	169
Astyages	148
Asur17, 28, 41, 68, 133, 134, 136, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 148, 152, 155, 167	
Asurbanipal.....	68, 143, 144, 147
Asurca67, 69, 136, 137, 138, 165, 167, 232	
Asurlular84, 138, 139, 142, 143, 144, 145, 155	
Aşut	187
Aşağı Yarıncı	230
Aşar.....	76, 77
Aşil.....	31
Aşur-Bel-Kala.....	142
Ata ibn Ebi Rabah.....	105, 111
Atargatis18, 73, 75, 151, 152, 167, 178, 225, 232	
Athema.....	73
Avâzî.....	172
Avdet	76
Ayânî.....	173
Aydınlatıcı.....	206, 207, 220
ayın yemekleri.....	79
Aylûn.....	173, 174
aziz.....	42
Azekler	21
Azzûz.....	178, 180, 182, 185

B

Bâbâia.....	175
Ba'al Şamin.....	231
Ba'al	151, 225
Baalbek.....	183
Bâbâ10, 120, 155, 165, 167, 171, 175, 176, 177, 178, 180, 181, 182, 184, 185, 186, 240, 243	
Babil28, 84, 111, 127, 129, 133, 134, 136, 137, 140, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 152, 167, 174, 178, 186	
Bâbiliyyûn.....	129
Bağdat.....	156, 157
Bahire.....	53
Balaam.....	177, 184
Balik	144
Baliku.....	144
Balthâ.....	178
Baltî.....	178
Bar Salibi171, 176, 177, 178, 180, 181, 184	

Barbelo.....	203
Bardaisan.....	135, 151, 152, 171, 238
Bardaisancılar	47
Basra	111, 123, 124
Başan	86, 98
Batâ'ih Sâbiîleri	124
Batakılık Sâbiîleri.....	124, 131
Batman.....	31
Batnae.....	152
Bedreddin Lulu.....	162
Bel.....	142, 144, 151, 154, 167, 225, 237
Belkâ.....	54, 68
Belşazzar	148
Benî Cezîme.....	105
Beş Sır Kitabı.....	120, 166, 229
Beyt.....	59, 61, 65, 79
Beyta.....	79
Beytu'l-buğdâriyyin	158
Bîrûnî37, 113, 118, 119, 126, 127, 130, 156, 166, 169, 173, 175, 178	
Bît akûi.....	143
Bizans	149, 156, 159
Brahma	28
Brahmana	28
Bran	31
Budar	228
Buddha.....	123, 126, 173
Buhtunnasr	146
Burkitt.....	92
Busra.....	72, 73, 75, 77
Büyü	33, 67, 102, 159, 169
Büyük İskender	148, 149, 153, 169

C

Caracalla.....	139, 153
Carthae	139, 165, 223
Cassâs	124
Cenobitic.....	45
Ceziretu'l-Musul.....	105
Chenoboskion	189
Chenoboskion Literatürü.....	189
Christ	92, 97, 190, 198
Chwezi.....	31
Chwolsohn.....	107, 109, 172, 173, 238
Cizye.....	117, 119, 121, 154, 156
Crassus.....	149
Cullab	155
Cyrus.....	148

Ç

Çin.....	123, 130

D

Davud	115
Delos.....	225
Demirg.....	205, 206, 207, 208, 209, 212
Demonlar.....	28
Derdekeas.....	201
Deucalion.....	215
Deyr kadî.....	158, 167
Dımaşkı129, 137, 158, 159, 168, 171, 238	
Diaspora	41, 84
Dikili taşlar.....	77, 79
Dionysius Bar Salibi.....	175
Dionysos.....	72
Diyyâr-ı Mudar	162
Dizbiri.....	159
Dogmatizm.....	19, 20
Doğa Mitoloji” ekolü.....	26
Doğu kiliseleri.....	81
Doketik.....	201
Dositheus.....	201
Draşa ğ Yahya.....	115, 238
Drijvers75, 76, 135, 151, 152, 153, 171, 178, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 238	
Drower82, 88, 90, 91, 92, 102, 107, 109, 114, 115, 116, 119, 121, 126, 209, 212, 237, 238, 243, 244	
Dumuzi	168
Dûr.....	173
Dustumâsân.....	124
Duşara. 70, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 79, 80	
Duşara-A'ra.....	72
Düalist	23, 207
Düalizm	47, 106, 114, 121
Duşara.....	70, 74
Düşüş.....	149, 204

E

Eber.....	186
Ebionitler.....	95, 96
Ebionitlik.....	200
Ebu Cafer el-Hazî'n er-Riyâzî.....	157
Ebu Hanife	111, 115
Ebu Leheb.....	104
Ebü Yusuf135, 154, 166, 170, 117, 118, 119, 120, 239	
Ebu'l-Fidâ	129, 239
Ebu's-Suûd.....	129, 239
Ebu'z-Zenad.....	111, 128

Edessa18, 75, 119, 135, 149, 150, 153, 154, 158, 162, 171, 178, 184, 223, 225, 226, 227, 228, 232, 233, 238, 243	
Eflatun	129
Egeria.....	152
Ehli Kitab	103
E-hul-hul134, 140, 142, 143, 144, 145, 147, 167, 225	
El 64, 70, 71, 116, 175	
el Ezraki.....	54
el Mes'ûdî.....	123
Elam.....	137
el-Battânî.....	157
el-Cevf.....	68, 74
el-Hıcr.....	68, 71
el-Istahrî.....	123, 240
Eliade.....	26
Elkesailer.....	46
Elkesailik.....	124
el-Kutba	75
el-Makrizi.....	129, 242
el-Mâlik el-Âdil'e.....	161
el-Malik es-Salih.....	162
el-Maqdisi.....	170
el-Mes'ûdî.....	120, 159, 169, 172, 173
el-mudarrak	158
el-Muğtasıla	124, 130, 131
el-Muti Lillah.....	157
el-Müstekfî.....	157
el-Râdî.....	123
Eluhat.....	142
E-melam-anna	144
Emevi.....	134, 154, 155, 157
Emeviler	134, 154
Enişbai	213
Enkidu	31
Enüş.....	89, 125, 127
Epiphanes	84
Epiphanius85, 86, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 98	
Eremitic.....	45
Ermenice.....	190
Esarhaddon.....	143, 144, 242
Esav	137
Eskatoloji.....	29, 197
Eski Ahit.....	41, 75, 88, 98, 136, 211
Eski Mısır.....	17, 28, 171, 172, 173, 175
Eski Yunan	123
Eski Yunan felsefesi	45
es-Sarahlî	122
Esseniler	40, 47, 85

Eşref Musa	162
Eugnostos	194, 198, 199
Euhemerus	173
Eusebius	91, 95
Evzai	111
Eyyubîler	160
Ezra	161
ez-Zuhre	178

F

Faḫruddin er-Râzi	129, 239
Fanatizm	21
Fâtîmîler	11
Ferisîler	84
Fırat	103, 138, 140, 145, 183
Filip İncili	91, 93, 190, 194, 196, 243
Filistin 46, 59, 68, 74, 75, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 92, 94, 99, 113, 120, 146, 149, 180, 181, 183	
Fionn	31

G

Gad	168
Gamaliel	206, 217
Ganzibra	87, 101
Gerçeklik İncili	190, 195, 203
Gezegen kültü	135, 151
Gılgamış	31
Gilead	86
Ginza89, 91, 101, 102, 106, 114, 115, 116, 124, 126, 127, 200, 212, 213, 240	
Girgis	167
Gnosis49, 51, 52, 205, 206, 208, 209, 213	
Gnostik9, 39, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 91, 92, 93, 106, 108, 121, 131, 179, 180, 190, 193, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 207, 208, 209, 210, 211	
Gnostik Kırstoloji	201
Gnostik mitoloji	197
Gnostikler	4, 47, 49, 60, 102, 240
Gnostisizm46, 191, 193, 46, 47, 193, 197, 211	
Gökbörü	161
Gözene	181, 184
Güneş Bakireleri	18
Güneş kültü	77
Güney Mezopotamya46, 113, 122, 131, 132, 156	

Gürcüce	190

H

Habeşliler	180
Habil	125
Habur	142
Haçlı	150, 160
Haçlılar	160
Halep... 159, 176, 177, 180, 181, 183, 184	
Halfallah	70
Hâlid ibn Velid	105
Ham	116, 205, 206, 216, 217
Hamavî	120, 137, 157, 159, 244
Hamdânîler	159
Hâmî	53
Hamza el- İsfahânî	117
Hani	141
Hanif	108, 109
Hanîflik	127
Hanigalbat	141
Hans Jonas	46, 194
Haran88, 89, 113, 136, 137, 172, 209, 213, 223, 239	
Haran Gawaita88, 89, 113, 209, 213, 239	
Harizmîler	162
Harran 9, 102, 108, 112, 117, 118, 119, 121, 123, 124, 128, 129, 130, 131, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 165, 166, 167, 168, 169, 172, 175, 176, 177, 178, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 223, 225, 229, 230, 231, 232, 233, 239, 240, 241, 242, 243, 244	
Harran paganizmi	156
Harran Sâbîfleri	112, 124, 129, 130
Harran'lı Bâbâ	155, 158, 175
Harran'lı Sâbîfler	158, 166
Harranîler 21, 102, 117, 118, 119, 121, 122, 123, 125, 126, 130, 131, 152, 156, 158	
Harun Reşid	155, 156
Hasan el-Basri	110
Hatra	78, 230, 232
Hauran	62, 73, 76, 120
Havariler	94, 181
Havârizmî	117, 156, 166, 240

Havva	125, 204, 205, 207, 208, 211, 212, 214, 215
Hayat Suyu	221
Healey	67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79
Helen	84, 173
Helenistik	108
Helenizm	149
Hellenistik senkretizm	197
Hellenopolis	139, 152, 165
He-man	31
Hemerobaptistler	85, 86
Henoteizm	23
Heretisizm	95
Herkül	31
Hermes	129, 130, 169, 170, 172, 174, 175, 200, 242
Hermes Trismegistus	171
Hermetik	121, 171, 172, 190, 195, 200, 201
Hermetik literatür	171, 190, 201
Hermetisizm	47, 171, 193
Hermetistler	47
Herodianlar	86
Heron	172
Heterodoks	85, 88, 90, 94, 96, 97, 98, 99
Hıristiyan	17, 45, 57, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 107, 111, 114, 117, 118, 119, 120, 135, 139, 151, 152, 156, 158, 160, 177, 190, 193, 194, 196, 198, 200, 202
Hıristiyanlar	81, 82, 92, 96, 97, 98, 99, 103, 105, 106, 108, 109, 181
Hıristiyanlık	42, 46, 87, 88, 92, 110, 111, 112, 113, 130, 134, 152, 157, 176, 191, 193, 194, 198, 204, 211, 225
Hibil	89, 125, 209, 210
Hibil Ziva	209
Hierapolis	225
Hikmet	49, 158, 168, 171, 185, 194, 201, 202
Hilal ibn İbrahim	157
Hilal İbnu' l-Muhassin	120, 157
Hindistan	28, 43, 130, 148, 153, 174
Hint	28, 31, 46
Hintliler	129
Hippolytus	91, 95
Hitüt	141
Hititler	140
Homer	173
Horus	172
Hubalu	73

Hud	174
Hurri	138, 140, 141
Hurri-Mitanni	138, 140
Huru	77
Huruy	77
Hübel	54, 61, 64, 67, 73, 74
Hülagu	162
Hypsiphron	203

I

İrak	43, 44, 101, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 123, 126, 128, 130, 148
Irenaeus	95, 190, 195, 196
Irridi	142
Işık Bilgisi	179, 185
Işık Kralı	89, 106, 114, 115, 123, 125, 127
İbn Abbas	82, 110
İbn Cureyc	82, 111
İbn Cübeyr	133, 137, 161
İbn Ebî Nuceyh	110
İbn Esir	129
İbn Haldun	129, 241
İbn Hazm	127, 128, 172, 173, 174, 241
İbn Kesir	105, 111, 129, 241
İbn Kudâme	112, 129, 241
İbn Said el-Endülüsî	128
İbn Şeddâd	159, 162
İbn Teymiyye	176, 182
İbn Useyr	160
İbn Vahşiyye	166
İbn-i Hişam	54
İbnü'l-Adim	175, 176
İbnü'l-Cevzi	129
İbnü'l-Kelbî	54
İbnü'n-Nedîm	117, 118, 119, 122, 124, 159, 166, 170, 229, 231, 232, 241
İbrahim	53, 55, 59, 108, 109, 115, 127, 128, 130, 136, 137, 157, 172, 174
İbrahim ibn Hilal	120, 157
İbranca	87, 92, 93, 98, 99, 167
İdris	171, 174
İfritler	28
İlah	16, 54, 70, 76, 105, 106, 112, 130, 232
İlmü ledûn	52
İlu	70, 71
İmaduddin Zengi	161
İmhotep	17
İnkalar	18

İran	28, 33, 43, 44, 46, 109, 113, 134, 149, 150, 153, 154, 185, 212
İsa	82, 83, 84, 85, 86, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 115, 181, 190, 195, 196, 197, 198, 199, 201, 202, 210, 211
İsa Mesih	177, 194, 212
İseviler	97
İskitler	145
İslam	8, 9, 12, 13, 14, 22, 30, 35, 36, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 51, 52, 57, 60, 61, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 122, 123, 127, 128, 129, 130, 131, 134, 150, 153, 155, 156, 157, 158, 160, 176, 178
İslib Dağı	72, 79
İsmail	53, 54, 55, 56, 59, 174
İsrailiyyat	45
İştar	18, 19, 73, 75, 151, 152, 167, 178, 225, 233
İştar-Venüs	73
İyâd ibn Ğanem	121, 153
J	
Jason	31
Jesus	92, 97, 190, 198
Jesus Christ	194
John the Baptist	88, 90
Joshua the Stylite	153, 244
Julian	152, 153, 243
Julius Lewy	146
Justinian	153
Jüpiter	85, 151, 185, 225
K	
Kabe	53
Kablinu	144
Kader Tabletleri	33
Kader tanrıçası	73
Kaldeliler	128
Kan akıtmak	79
Kanaios	138
Kanonik İnciller	91
Kapitol	185
Karkamış	141, 142
Karma	15
Karra	138
Karraenos	138
Karran	138
Katâde	82, 111, 115, 116

Kavân	159
Kays	154
Kayşa	73, 74
Keldânîler	117, 119, 123, 166
Keldâniyyûn	123, 124
Kenan	136
Kıptice	190, 198, 200, 201, 211, 214
Kiliazm	29
Kilise Babaları	139, 165, 190, 193
Kimâriyyûn	123, 124
Kirbet Tannur	77
Kitabı Mukaddes	88, 98, 115, 186, 41, 67, 136, 137, 177, 86
Kokabe	98
Komünizm	33
Kos	76, 77
Kosmalak	77
Kous	77
Kozmogoni	29, 197
Kredo	22
Kshatria	28
Kudûs tapınağı	84
Kumran metinleri	85
Kur'an	9, 11, 12, 14, 15, 16, 23, 25, 44, 46, 47, 52, 58, 61, 66, 81, 82, 83, 99, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 119, 120, 130, 131, 156, 166, 174
Kurbani	18, 21, 27, 28, 59, 63, 65, 67, 79, 86, 121, 168, 175, 178, 185, 186
Kurtarıcı	193, 201, 206, 209, 210
Kurtubî	129
Kûsâ	111, 112, 130
Kûsâlîlar	128
Kuşta	11
Kutsa	111, 12, 19, 20, 26, 27, 34, 36, 49, 50, 52, 57, 59, 67, 74, 79, 86, 87, 88, 89, 101, 102, 111, 114, 115, 116, 117, 121, 125, 126, 151, 185, 200, 202, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 216, 217, 221, 225, 227, 228
Kutsal devlet kültürü	20
Kuzbi	76
Kuzey Afrika	46
Kuzey Arabistan	55, 56, 59, 62, 83, 108, 154
Kuzey Mezopotamya	139, 146
L	
Laban	137
Lamek	123, 130

Laris.....	178
Lat.....	60, 61, 63, 64, 73
Latince.....	190
Leda.....	173
Lihyani.....	76
Lilitler.....	28
Lucius Verus.....	149
Lut.....	136

M

Ma'nu.....	228
Mâbâ.....	175
Mabbug.....	180, 183, 184
Mağariler.....	46
Mağlitiyâ.....	158
Makdisî.....	122, 166, 169, 170, 242
Makedonya.....	148
Makkabî Devrimi.....	84
Malik ibn Enes.....	111
Malik Nasır.....	162
Malinowski.....	25
Malka d Nhura.....	106, 114
Mandai.....	90
Mandaizm.....	207
Mandaye.....	102
Mandeizm.....	88, 114, 121, 125
Mandence.....	87, 107
Mandenler.....	82, 89, 96, 102, 108, 109, 113, 114, 115, 116, 119, 121, 123, 124, 125, 126, 127, 132
Mani.....	103, 160, 193
Maniheizm.....	46, 47, 51, 124
Manotu.....	73
Manuh.....	74
Mar alâhe.....	10, 151, 168, 223, 227, 228, 229, 231, 240
Mara Samya.....	167, 178, 184
Marcus Aureilus Antonius.....	149
Mardin.....	162
Marduk.....	28, 143, 148
Marduk-şum-usur.....	143
Mareim.....	200
Marifet.....	52
Mars.....	178, 184
Marsanes.....	194, 202
Marsion.....	152
Marxist.....	33
Masbuta.....	107, 209
Masgida.....	79
Materyalist.....	16, 22, 35, 36
Materyalizm.....	16

Mathaias.....	197
Matta.....	90, 91, 199
Mattivaza.....	141
Mazareus.....	92, 211, 221
Me'mun.....	109, 117, 118, 119, 121, 124, 130, 131, 156, 166
Mecûsi.....	103
Mecusiler.....	106, 103, 127
Medain Salih.....	68, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 77
Medler.....	144, 146
Medye.....	89, 113
Mehdi.....	29, 181, 243
Mehdilik.....	181
Mekke.....	53, 54, 55, 56, 57, 59, 61, 63, 64, 65, 104
Melchizedek.....	202
Melek.....	111, 114, 218
Melik Şah.....	160
Memluk.....	163
Menat.....	61, 63, 64, 73, 74, 78
Menatnu.....	74
Merkür.....	151, 225
Mervan.....	134, 154
Meryem.....	98, 199
Mesene.....	113
Mesih.....	29, 92, 97, 177, 181, 184, 186, 190, 198, 199, 201, 210, 211
Mesihîler.....	97
Metafizik.....	12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 26, 27, 28, 35, 57, 60
Mezopotamya.....	18, 19, 27, 29, 31, 33, 43, 46, 55, 60, 75, 85, 99, 102, 106, 108, 109, 112, 113, 116, 119, 122, 126, 130, 131, 134, 136, 139, 140, 146, 148, 150, 153, 154, 156, 159, 160, 162, 163, 168
Mısır.....	17, 28, 29, 32, 43, 44, 46, 82, 84, 123, 143, 146, 148, 171, 180, 181, 183, 187, 188
Mısırlılar.....	84, 92, 145, 199, 210, 211
Mısırlılar İncili.....	198
Michar.....	221
Michev.....	221
Milel-Nihal.....	14, 158
Millenarianizm.....	29
Mit.....	25
Mitanni.....	138, 140
Mitos.....	25, 26, 29, 30, 32, 34
Mnesinus.....	221
Moab.....	54
Moda.....	19

Moda kültü	19
Moğol	102, 176
Moğollar	135, 162, 165, 223
Monoteist	54, 128, 130, 169
Monoteizm	169
Mu'tedi Billah	120, 156
Muaviye	110, 154
Muhammed	30, 63, 104, 105, 110, 112, 160, 174, 187, 244
Muizzuddevle ibn Büveyh	157
Musa	71, 86, 87, 115
Musul	112, 130, 161, 162
Mutain	159
Muttakî Lillah	157
Mücahid	110
Müslüman	16, 36, 42, 44, 104, 118, 122, 135, 156, 157, 158
Müslümanlar	44, 62, 65, 105, 109, 150, 181
Müşrik	16, 104, 105, 106, 107

N

Nabig	167
Nabonidus	140, 143, 146, 147, 148, 225, 230, 232, 239, 241
Nabopolassar	144, 145, 147
Nabu	151, 167, 168, 225, 232
Nabukadnezzar	127, 146
Nahor	137
Namaz	110, 111, 112, 115
Nanak	43
Nannar	140
Nasaruta	89
Nasurai	89, 90, 92, 93
Nasuraiznı	85, 89, 91, 94, 96, 97
Nasuralar	85, 86, 87, 89, 90, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 102, 132
Nasuraye	102
Nazarath	82, 91, 98, 99
Nâzûrîler	87, 88
Nazôraiou	94
Nebatlılar	120, 154, 166
Nebo	151, 225
Nefs	48, 49, 52, 169
Neo-Babililer	144
Neriglissar	146
Nestoryan Hristiyan	113
Neysâbüri	129
Nibîler	67, 154, 170
Nil	187
Ningal	147, 167

Ningursu	175
Ninlil	178
Ninova Babilîlileri	144
Nişîmta	48
Norea	194, 202
Nuh	66, 111, 112, 115, 116, 123, 130, 174, 205, 211, 212, 215, 216, 217
Numeyri	159, 160
Nuraita	115, 116
Nureddin Zengi	161
Nusaybin	134, 153, 161
Nusku	144, 147, 167

O

Obodas	69, 76
Octavius	149
Olimpus tanrıları	18
Olmstead	138, 140, 144, 242
Ontolojik	24
Orfik	172
Orhay	135, 150
Oribasius	173
Orpheus	172
Orta Asya	42, 130
Osseanlar	86
Ouranus	172

Ö

Ölümler Nehri	144
Ömer	111, 121, 153, 154, 157, 161
Ömer İbn Abdulaziz	154

P

Paddan aram	137
Pagan	151, 152, 162, 163, 165
Paganist	41, 55, 59, 121, 135, 139, 151, 152, 156, 157, 158, 169, 223
Paganizm	57, 105, 134, 151
Pagra	48
Palmira	55, 62, 76, 78, 231
Palmuralılar	62, 78
Panteist	23
Panorion	85
Pappaeus	85
Part	143, 149, 242
Partlılar	113
Pavlus	17, 94, 95, 96, 195, 199
Pedersen	108, 242
Pentateuch	86
Perseus	31

Persler.....	123, 148
Petra.....	68, 69, 70, 71, 72, 79, 154
Peygamber.....	32, 44, 45, 56, 57, 61, 64, 65, 104, 105, 107, 171
Phersalo.....	218
Philo.....	97
Pierides.....	219
Plato.....	172, 194, 200
Pognon.....	225, 226, 233, 242
Politeist.....	23, 53, 57, 178
Postgate.....	136, 140, 141, 142, 144
Protennoia.....	203
Psikanalist ekol.....	26
Ptahil.....	207, 241
Putperest.....	55, 119, 129, 130, 131, 139, 152, 165, 225
Pythagoras.....	172

Q

Qadoş.....	116
Qolasta.....	101, 102, 106, 115, 116, 243
Quqiler.....	46

R

R. Bell.....	108
Rabbi Benjamin.....	161, 239
Rabel.....	71, 72
Rakka.....	159, 160
Ram.....	212
Rama.....	31
Râzî Billah.....	157
Redeemed redeemer.....	51, 193, 210
Redeemer.....	50, 93, 193, 194, 197, 204, 206, 207, 209, 210, 211, 212, 213
Resullerin İşleri.....	91, 93
Rheginos.....	196
Roma.....	26, 29, 30, 68, 73, 75, 84, 86, 139, 149, 150, 152, 153, 170, 185, 230
Romalılar.....	84, 139, 149, 150, 165, 168
Rud.....	212
Ruh.....	26, 36, 47, 48, 49, 50, 52, 98, 106, 126, 169, 197, 206, 211, 212, 217, 218, 219
Ruha.....	48, 116, 117, 121
Rumlar.....	154

S

Sâbi'ün.....	102
Sabaoth.....	85
Sâbât el-Batâ'ih.....	124

Sabbath.....	86
Sâbit 48, 50, 88, 89, 90, 91, 94, 96, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 113, 116, 117, 118, 119, 121, 122, 123, 124, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 166, 193, 200, 212, 213	
Sabitler.....	60, 156
Sâbîlik 46, 47, 60, 88, 90, 89, 90, 103, 112, 122, 209, 213	
Sâbit ibn Kurrâ 119, 120, 122, 131, 156, 157	
Sâbit ibn Sinan.....	157
Sablo.....	206, 217
Sadallah.....	70, 78
Sadarnunna.....	147
Saddukiler.....	84
Saibe.....	53
Sâidud-Devle.....	159
Saklas.....	205, 206, 207, 208, 216
Salahaddini Eyyubi.....	161
Salemsin.....	158
Salih.....	67, 71, 72, 73, 77, 162, 174, 240
Salûga.....	168
Samael.....	208
Samaritanlar.....	84, 85, 127
Samasota.....	152
Samiriler.....	41, 127
Samson.....	31, 88
Samuel.....	88
Sargon.....	143
Sasaniler.....	149, 153
Sasia.....	143
Satûrn.....	175
Sauel.....	218
Savad.....	105, 111, 112, 126, 130
Savâr.....	173
Scoot.....	172
Sebeliler.....	107
Segal 108, 119, 135, 149, 150, 152, 153, 154, 157, 158, 162, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 243	
Selçuklu.....	160
Selçuklular.....	160, 161
Seleucidler.....	150
Seleucos I Nicator.....	134
Seleusid.....	76, 225, 226, 228
Senkretist.....	40, 41, 42, 45, 52
Senkretizm.....	11, 84
Septimius Severus.....	138
Sera.....	136
Seth.....	194, 201
Sethianlar.....	201, 205, 209

Sethianlara.....	204
Setianlar.....	46
Sextus	190, 194, 203
Sfar Malwaşia	126
Shem.....	194, 201
Si' 140	
Sihir	33, 67, 102, 159, 169, 171
Sihizm.....	42, 43
Silvanus.....	194, 201
Simon the Magus	91
Simoncular	47
Sin 9, 28, 121, 133, 134, 135, 136, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 151, 153, 158, 167, 168, 174, 178, 185, 225, 227, 229, 230, 231, 232, 233	
Sin kültü	134, 135, 167
Sin şehri.....	178
Sincar.....	161, 162
Sinnaca.....	149
Sinnaka.....	158
Smart	11, 13
Smith60, 66, 75, 138, 140, 141, 142, 143, 145, 147, 244	
Sodom.....	201
Solon.....	172, 173
Strabo.....	68, 69, 77
Subartu Krallığı	145
Subbâ.....	102
Sudi.....	142
Sudra.....	28
Sultantepe.....	230
Sumatar10, 151, 168, 223, 225, 226, 227, 228, 229, 231, 232, 233, 238, 240	
Sumaysat.....	181, 184
Superman.....	31
Suriye43, 44, 46, 55, 59, 60, 67, 68, 75, 84, 85, 108, 113, 123, 127, 134, 141, 146, 149, 150, 152, 175, 177, 227	
Suruç.....	152, 159
Süddi.....	110
Süleyman.....	218
Sümer.....	148, 175
Sümerce.....	136
Sünnet.....	47, 52, 86, 96, 98, 174
Süryanca 68, 82, 83, 120, 134, 137, 148, 151, 156, 167, 168, 170, 176, 177, 178, 184, 190, 226, 227, 228, 229, 230, 232	
Süryanî	154, 161
Süryaniler	154

Ş

Şabat	28
Şabîb.....	159
Şalmaneser	141, 142
Şam.....	54, 154, 159, 160, 183
Şamal.....	168, 231
Şamaş.....	141, 167, 232, 233
Şamiş.....	116
Şapur.....	153
Şara	65, 70, 71
Şarhabel.....	212
Şattuara.....	141
Şehristânî37, 128, 158, 168, 169, 172, 173, 174, 232, 244	
Şem	115, 116, 137, 205, 216
Şerefu'd-Devle.....	160
Şialilah.....	76
Şialkavm.....	76
Şirk.....	9, 16, 25
Şit125, 127, 129, 174, 194, 198, 201, 203, 204, 205, 207, 208, 210, 212, 214, 215, 217, 221	
Şitil.....	89, 125
Şuanna.....	147
Şuayb.....	174
Şumua-Damga.....	147, 148
Şuppiluliuma.....	140
Şurbai.....	212
Şutatama.....	141

T

Taberî 82, 104, 110, 111, 112, 123, 128, 154, 244	
Tabu.....	22
Tadah.....	77
Tadhay.....	76, 77
Taidi.....	142
Talmud.....	92
Tammuz.....	168
Tar'ata	75, 178
Tarah.....	77
Tarhay.....	76, 77
Tasavvuf.....	30, 45, 47, 51
Tat.....	200
Taymallah.....	70
Tayus.....	173
Teleolojik	24
Tell Şukafiyah.....	75
Teodor bar Konai.....	113
Teogoni.....	29

Teoloji	106, 167
Terah	136
Tertullian	95
Tevhid	17, 23
Theodor bar Koni	76
Theodoret	95
Theudoya	200
Thoth	171, 173
Tigletpileser	77, 142
Tilbarsip	142
Tirdat	227, 228, 229
Titus	86
Tomas İncili	196, 197, 243
Torrey	92
Transjordan	86, 120
Tufan	115, 201, 211, 212, 215
Tur Abdin	142
Turtan	141, 143, 145
Tuşrata	141
Türk	42, 160, 161
Türkler	128

U

Ur 136, 139, 140, 229	
Uranus	172
Urfa 18, 34, 117, 119, 121, 135, 149, 150, 151, 153, 155, 157, 160, 181, 184, 223, 225, 226, 229, 233, 243	
Urhai	223
Uthra	125
Uzu-mu	144, 167
Uzza 58, 60, 61, 62, 63, 64, 73, 75, 168, 178	

Ü

Ürdün 46, 68, 74, 75, 77, 83, 84, 85, 87, 88, 92, 94, 120, 154, 180, 181, 183

V

Vadi Ramm.....	75
Vaftiz 49, 91, 103, 107, 114, 124, 198, 201, 203, 209, 213, 221	
Vahiy 43, 44, 176, 197, 199, 201, 202, 204, 205, 208, 214	
Vaişya.....	28
Valentinian.....	190, 195, 203
Valentinianlar.....	46
Van gölü.....	138
Vasit.....	118, 123, 124, 125, 126, 127
Västfler.....	125

Vasile	53
Vassâb ibn Sâbık en-Numeyrî	159
Vehb ibn Munebbih	111
Vehballah	70
Venus	75, 151, 152, 178, 225, 233

W

Weidner	138, 244

Y

Yafet.....	116, 205, 206, 216, 217
Yahudi 36, 40, 41, 45, 57, 69, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 104, 109, 111, 113, 117, 130, 134, 158, 161, 200, 211	
Yahudi Hristiyanlığı.....	200
Yahudi-Hristiyan	95, 98
Yahudiler 41, 83, 84, 85, 87, 93, 94, 97, 103, 105, 106, 127	
Yahve.....	41, 84, 177
Yahya 50, 88, 89, 90, 91, 94, 96, 97, 114, 115, 160, 213	
Yahya ibnu's-Şatır.....	160
Yakub	96, 137, 174, 195, 199, 200
Yakut el-Hamavî er-Rumî.....	137
Yaltabaoth.....	207, 208
Yardna.....	213
Yeni Ahit.....	91, 92, 93, 94, 97, 98, 211
Yeni Ahit Gnostisizmi.....	193
Yeni Eflatunculuk.....	45, 169, 201, 202
Yesseus.....	92, 221
Yesu.....	97
Yesuanlar.....	98, 99
Yezidilik.....	42
Yıldız gezegen kültü 103, 121, 151, 152, 167, 223	
Yin-Yang.....	15
Yudas.....	197, 199
Yudas Tomas.....	197
Yudasaf.....	173
Yuhana.....	89
Yunan 17, 26, 29, 31, 32, 45, 81, 121, 123, 130, 134, 148, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 202	
Yunanca 49, 76, 77, 92, 93, 134, 149, 156, 175, 190, 191, 195, 196, 197, 198, 207, 208	
Yunanlılar.....	26, 84, 171

Z

Zamahşeri.....	104, 129, 244
Zebur	110, 111, 112, 114, 115
Zekeriya.....	89, 213
Zerdüşt.....	123, 202
Zerdüştiler	82
Zerdüştlük	36, 43
Zeus	17, 41, 72, 84, 85, 173
Zeytin Dağı	202

zimmî.....	118
Zimrilim.....	140
Ziyad ibn Ebihi	110
Zostrianos.....	92, 194, 201, 211
Züht Dönemi.....	45
Zül Mecâz.....	104
Zülhülasa	59, 70
Zülkaabat.....	65, 70
Züllüba.....	65, 70
Züşsera.....	65, 70

etüt yayınları

YAYINLANMIŞ ESERLERİMİZ

---

*UYDURMA HADİSLERİN DOĞUŞU VE
SOSYO POLİTİK OLAYLARLA İLGİSİ*

Prof. Dr. Sadık CİHAN,

*KLASİK VE ÇAĞDAŞ METİNLERLE
DİN FELSEFESİ*

Yrd. Doç. Dr. Cafer Sadık YARAN

CUMHURİYET TÜRKİYESİ HADİS ÇALIŞMALARI

Yrd. Doç. Dr. Yavuz ÜNAL

MİTOLOJİ İLE İNANÇ ARASINDA

Doç. Dr. Şinasi GÜNDÜZ

SOSYAL ÇÖZÜLME VE DİN

Veçdi BİLGİN

YAYINA HAZIRLANAN ESERLERİMİZ

DİN EĞİTİMİNDE İLETİŞİM VE DİNİ TUTUM

Mevlüt KAYA

*RİVAYETLERİN HZ. PEYGAMBER'E AİDİYETİNİ
DEĞERLENDİRMEDE AKLIN ROLÜ*

Yavuz ÜNAL

*KUR'AN'DA SÜNNETULLAH VE
HELAĞ EDİLEN TOPLUMLAR*

Nuri TOK